

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ПШКІ ИСТЕР МИНИСТРЛІГІ
МАҚАН ЕСБОЛАТОВ атындағы АЛМАТЫ АКАДЕМИЯСЫ

ӘОЖ 343.8.12

Қолжазба құқығында

МӘСӘЛІМҚЫЗЫ МЕРУЕРТ

**Қылмыстық жазаны женілдету институты: теориялық
және тәжірибелік мәселелері**

6D030300 – Құқық қорғау қызметі

Философия докторы (PhD)
дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация

Ғылыми кеңесші:
А.Т. Байсеитова –
заң ғылымдарының докторы,
қауымдастырылған профессор

Ғылыми кеңесші:
Д.С. Чукмайлов –
заң ғылымдарының докторы,
профессор

Алматы, 2021

МАЗМҰНЫ

НОРМАТИВТІК СІЛТЕМЕЛЕР	3
БЕЛГІЛЕУЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР	4
КІРІСПЕ	5
1 ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАЗАНЫ ЖЕҢІЛДЕТУ ИНСТИТУТЫНЫң ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ	13
1.1 Отандық заңнамаларда қылмыстық жазаны жеңілдету институтының қалыптасу тарихы	13
1.2 ТМД елдерінің заңнамасындағы қылмыстық жазаны жеңілдету институты	22
1.3. Шет мемлекеттер заңнамасындағы қылмыстық жазаны жеңілдету институты.....	31
2 ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ЗАҢНАМАДАҒЫ ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАЗАНЫ ЖЕҢІЛДЕТУ ИНСТИТУТЫНЫң ТҮСІНІГІ МЕН ЗАҢДЫ ТАБИҒАТЫ	49
2.1 Қылмыстық жазаны жеңілдету институтының ұфымы мен заңды табиғаты	49
2.2 Қылмыстық құқықтағы жеңілдететін мән-жайлардың түсінігі мен құрылымы	73
2.3 Жеңілдететін мән-жайлардың есебінен қылмыстық жазаны дифференциациялау және дараландыру	92
3 ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАЗАНЫ ЖЕҢІЛДЕТУДІҢ ЖЕКЕЛЕГЕН НЫСАНДАРЫН ҚОЛДАNUДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН ОНЫ ШЕШУ ЖОЛДАРЫ	99
3.1 Қылмыстық жазаны жеңілдету нысандарын жүйелеу мәселелері ..	99
3.2 Кінәлі адамның жеке басы туралы мәліметтерді ескеріп жазаны жеңілдету	113
3.3 Қылмыстық іс әрекеттің қоғамға қауіптілік сипаты мен дәрежесіне байланысты жазаны жеңілдету	120
ҚОРЫТЫНДЫ	127
ПАЙДАЛАНЫЛГАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ	135
А ҚОСЫМШАСЫ	147
Б ҚОСЫМШАСЫ	149
В ҚОСЫМШАСЫ	151
Г ҚОСЫМШАСЫ	152
Д ҚОСЫМШАСЫ	153

НОРМАТИВТІК СІЛТЕМЕЛЕР

1995 жылдың 30 тамыздағы Қазақстан Республикасының Конституциясы; 2014 жылдың 3 шілдесіндегі Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі;

1996 жылдың 13 маусымындағы Ресей Федерациясының Қылмыстық кодексі;

1999 жылдың 9 шілдесіндегі Белорусь Республикасының Қылмыстық кодексі;

«Құқық бұзушылық профилактикасы туралы» Қазақстан Республикасының 2010 жылғы 29 сәуірдегі №271-IV Заңы;

2014 жылғы 5 шілдедегі №235-V ҚР Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексі;

Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 1999 жылғы 9 шілдедегі № 9 Нормативтік қаулысы (31.03.2017 ж. берілген өзгерістер мен толықтырулармен);

«Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің жиырма бес жылдығына байланысты рақымшылық жасау туралы» Қазақстан Республикасының 13.12.2016 №27-VI Заңы;

Қылмыстық жаза тағайындаудың кейбір мәселелері туралы Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2015 жылғы 25 маусымдағы № 4 нормативтік қаулысы (11.12.2020 №6 өзгерістер мен толықтырулармен);

Грузия Қылмыстық кодексі. 1999 жылғы 22 шілдедегі № 2287-ЖС (2020.09 жағдай бойынша).

Тәжікстан Республикасының Қылмыстық Кодексі. 1998 жылғы 21 мамырдағы № 574 Тәжікстан Республикасының Заңымен бекітілген.

Әзіrbайжан Республикасының Қылмыстық кодексі (Әзіrbайжан Республикасының 1999 жылғы 30 желтоқсандағы №787-IQ Заңымен бекітілген) (06.10.2020 ж. өзгерістермен және толықтырулармен).

Беларусь Республикасының Қылмыстық Кодексі. РБ 275-З 9.07.1999 ж.

Түрікменстан Қылмыстық кодексі. 1997 жылғы 12 маусымдағы № 222-I (22.08.2020 ж. жағдай бойынша өзгерістер және толықтырулармен);

Украина Қылмыстық кодексі. 2001 жылғы 5 сәуірдегі №2341-III (03.09.2020 жылғы өзгерістермен);

Латвия қылмыстық Заңы 1998 жылғы 17 маусымда Сейм қабылдаған және 1998 жылғы 8 шілдеде Мемлекет Президенті жариялаған (2000 жылғы 18 мамырдағы өзгерістермен);

Өзбекстан Республикасының Қылмыстық кодексі (Өзбекстан Республикасының 1994 жылғы 22 қыркүйектегі № 2012-XII Заңымен бекітілген) (03.12.2020 ж. жағдай бойынша өзгерістер мен толықтырулармен);

Қырғыз Республикасының теріс қылыштар туралы Кодексі. 2017 жылғы 1 ақпандағы № 18 (2017 жылғы 24 қантардағы №10 ҚР Заңымен 2019 жылғы 1 қантардан бастап қолданысқа енгізілген);

Қырғыз Республикасының Қылмыстық кодексі. 2017 жылғы 2 ақпандағы № 19 (31.12.2020 ж. жағдай бойынша өзгерістермен және толықтырулармен).

БЕЛГІЛЕУЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР

ҚР	- Қазақстан Республикасы
АҚШ	- Америка Құрама Штаттары
АЕК	- Айлық есептік көрсеткіш
БҮҰ	- Біріккен Ұлттар Ұйымы
Б.б.а.	- бас бостандығынан айыру
Б.б.ш.	- бас бостандығын шектеу
ФЗЖ	- Фылыми-зерттеу жұмыстары
КСРО	- Кеңестік Социалистік Республикар Одағы
ҚАЖ	- Қылмыстық атқару жүйесі
ҚазСРО	- Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасы
ҚР АҚ	- Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексі
ҚР ҚҚ	- Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі
ҚР ӘҚБтК	- Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексі
ҚР ҚАК	- Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару кодексі
ҚР БП	- Қазақстан Республикасының Бас Прокуратурасы құқықтық статистика және арнаиы есепке алу жөніндегі Комитеті
ҚСжАЕК	- Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі
ҚР ҚК	- Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі
ҚР ҚПК	- Қытай Халық Республикасы
ҚХР	- Пенитенциарлық кодекс
ПК	- Ресей Федерациясы
РФ	- Ресей Федеративтік Кеңестік Социалистік Республикасы
РФ КСР	- Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы
ТМД	- тағы басқа
т.б.	- Ишкі істер министрлігі
ІМ	- Ишкі істер бөлімі
ІБ	- Ишкі істер органды
ІО	

КІРІСПЕ

Диссертациялық зерттеудің өзектілігі. Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алғаннан бері елде халықаралық стандарттарға жақындастын конструктивті дамуға бағытталған іргелі саяси, экономикалық, құқықтық реформалар жүзеге асырылуда. 1995 жылы қабылданған Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес, ең қымбат қазынасы адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары деп жарияланған, демократиялық зайырлы құқықтық және әлеуметтік мемлекетті кезең-кезеңімен орнату жүзеге асырылып жатыр [1].

Қылмыстық құқықта адамның табиғи ажырамас құқықтары мен бостандықтарының басымдығына негізделген, қылмыстық-құқықтық құралдармен қорғалуға тиіс, жаңа қылмыстық заңнамада орын алған, әлеуметтік құндылықтардың түбендейлі жаңа сатылары айқындалуда.

Сонымен қатар, елімізде орын алған онды жетістіктермен бірге, қоғамның одан әрі серпінді дамуына кедергі келтіретін теріс құбылыстардың кездесуі өз жалғасын табуда. Қоғамға жат құбылыстардың бірі – қылмыстылық болып табылады. Қылмыстылықтың сандық көрсеткіштері де жоғары деңгейде қалуда. Мемлекет қылмыстылықпен күресте көптеген ұйымдастырушылық шараларын іске асырып келеді. Бұл сұрақтың өзектілігі жайлы стратегиялық нормативтік күжаттарда, сол сияқты КР Президентінің 2009 жылғы 24 тамыздағы Жарлығымен бекітілген 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған құқықтық саясат тұжырымдамасында бірнеше рет айтылды да. Бүгінгі танда қылмыстық саясат Қазақстан Республикасы Президентінің 2021 жылғы 15 қазандағы № 674 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының 2030 жылға дейінгі құқықтық саясат тұжырымдамасы және басқа да бағдарламалық құттардың негізінде іске асырылып отыр.

Сондай-ақ, қылмыстылыққа қарсы құресудің бір жолы кінәлі адамға занда белгіленген тәртіппен әділ қылмыстық жаза тағайындау саналады.

Жаза тағайындау сот төрелігін қорытындылайтын акт болып табылады. Бұл жазаны тағайындау проблемаларына көбірек назар аударуды қажет екендігін айқындауды. Қылмыстық заңнаманы ізгілендіру үрдісін ескерсек, женілдететін мән-жағдайларда жазаны тағайындау мәселесінің практикалық маңыздылығы арта түспек.

Халықаралық-құқықтық актілерде кәмелетке толмағандарға, алғаш рет ауыр емес қылмыс жасаған адамдарға қатысты женілдететін қылмыстық-құқықтық сипаттағы шараларды қолдану жағдайы қарастырылған. Мысалы, бас бостандығынан айыру жазасы 1985 жылғы 29 қарашадағы БҰҰ Ассамблеясымен қабылданған Пекин ережелерінде кәмелетке толмағандарға қатысты тек соңғы жағдайда және тек барынша аз мерзімге белгіленуі керек делинген.

Қылмыстық репрессиялау шараларын үнемдеу идеясының маңызы зор. Ауырлататын мән-жайларға қарағанда тиісті мән-жайлардың есебінен жазаны женілдету қылмыстық заңнама міндеттерін анағұрлым тиімді шеше алатыны даусыз. Алайда, қоғамдық қатынастардың дамуына, заман көшінің адымдап

алға озына орай әлеуметтік, саяси аһуал жаңаша жағдайға жылдам бейімделіп, осы салаларға қатысты заңнамалардың, нормативтік-құқықтық актілердің де дер кезінде өзгеріп отыруын талап етеді. Сәйкесінше, қазір іс-тәжірибеде жаза тағайындау өте қын жағдайды бастан кешіп келеді. Бір жағынан, нақты қылмыстық құқық бұзушылықтар санының өсуі, оның құрылымының күрделенуі, әлеуметтік зардалтардың көлемі мен дәрежесінің артуы және басқа да жағымсыз жағдайлар қатаң және шешімі қын жазалау саясатын жүргізуі талап етіп отыр. Екінші жағынан, қылмыстылық құрылымында қоғамға қауіптілігі үлкен емес қылмыстық құқық бұзушылық санының едәуір артуы, негізінен қылмыстық іс-әрекетті жасаушылардың маргиналды мінезд-құлқы, қылмыстық құқық бұзушылықтардың алдын алу және оларды жасаған адамдарды түзету ісінде қылмыстық жаза мүмкіндіктерінің шектеулі болуыжаза тағайындау мәселесін шешуде соттардан зор түсіністікті, ымыраға келуді, жазаны женілдетуді қажет етіп отыр.

Мұндай жағдайда жаза тағайындағанда қылмыскерлерге жазалау шарасы тиімді ықпал етуі және барынша ізгіліктілікті таныту үшін жазалау мен гуманизм белгілерін тепе-тендікте сақтап, тараптарға белгілі үйлесімде әділеттілік танытатындағанда қарым-қатынас қажет.

Оның үстіне соңғы кездері қоғамда сот жүйесі сынға алынуда, шамадан тыс репрессивтілікке жол берілмеуі, сондай-ақ құқық қолдану қызметтерінің айыптау бағытында іске асырылуына басымдық берілмеуі тиіс делінеді. Истәжірибеде жазаны женілдетудің түрлі ережелерін қолданып жазалау мәселесі Қазақстан Республикасының Жоғарғы Соты күн тәртібіне қойылған. Бұл түсіндірме соттарға Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлігімен қаралған баптардың санкцияларының минималды шегінде немесе занда белгіленгеннен ғөрі жұмсақ жаза таңдауға мүмкіндік береді.

Қазақстан Республикасында 2014 жылы жаңа қылмыстық кодекс қабылданып, осы кодексте жазаны женілдету институтына мән берілді десек те, бұл проблема әлі күнге дейін қылмыстық құқық теориясында толық зерттелмеген [2]. Осыған орай сот тәжірибесінде жазаны женілдету жөнінде біркелкі принцип қалыптаспаған-ды. Ал бұл, өз кезегінде, қылмыстық заңның мүмкіндіктері мен шектерін жан-жақты талдауды, ғылыми және әдіснамалық ережелерді, нақты ұсыныстар әзірлеуді талап етері анық.

Сонымен, жазаны женілдету институтының, оның теориялық және қолданбалы маңызының жеткілікті деңгейде өз шешімін таппауы тақырыптың өзектілігін айқындағанда отырып, диссертация тақырыбын таңдауға негізгі себеп бола алды.

Диссертациялық жұмыстың мақсаты қылмыстық жазаны женілдетудің ұғымы мен мәнін, женілдететін мән-жайлардың қылмыстық-құқықтық ықпал ету шарасын таңдаудың өзге талаптарымен ара-қатынасын зерделеудің негізінде осы бағытта сот және құқық қорғау органдары қызметтеріндегі қайшылықтарды анықтау, қолданыстағы заңнаманы және құқық қолдану тәжірибесі үшін тәжірибелік нұсқауларды жетілдіруге байланысты ұсыныстар даярлау болып табылады.

Көрсетілген мақсатқа жету үшін төмендегідей **міндеттерді** шешу жолы қарастырылды:

1. Қазақстан Республикасында, алғы және жақын шетелде қылмыстық жазаны жеңілдетуді қолдануға салыстырмалы-тарихи талдау жасау;
2. Қазіргі заманғы қылмыстық жазаны жеңілдетудің мәнін қылмыстық-құқықтық аспектіде түсіндіру;
3. Қылмыстық құқықтағы жауаптылықты жеңілдететін мән-жайлардың ұғымын, құрылымын ашуудың негізінде жазаны жеңілдетудің дараландыру мен дифференциациялаудағы орнын анықтау;
4. Қылмыстық жазаны жеңілдету нысандарын топтау және жүйелеу;
5. Қылмыстық жазаны жеңілдету нормаларын іс-тәжірибеде қолдану барысында туындастырын қайшылықтарын анықтау және негіздеу;
6. Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамаларын жетілдіру және қылмыстық жаза мақсаттарын тиімді іске асыру үшін жазаны жеңілдету бөлігіндегі ғылыми негізделген ұсыныстар қалыптастыру.

Диссертациялық зерттеу объектісі болып жазаны жеңілдету институтын қалыптастыру және қолдану процесінде туындастырын қоғамдық қатынастардың жиынтығы танылады.

Диссертациялық зерттеу пәні жазаны жеңілдету институтының қалыптасуы мен қызмет ету заңдылықтарын, оның мәнін, құрылымын, салыстырмалы-құқықтық сипаттамасын, іске асыру проблемаларын және құқықтық нормаларды жетілдіру мүмкіндіктерін қамтиды.

Диссертациялық зерттеу жұмысының әдістемелік негізін философияда, әлеуметтануда, әлеуметтік психологияда, қылмыстық, қылмыстық процесс, қылмыстық-атқарушылық құқықтың, криминологияның тарихы мен теориясында қалыптасқан ғылыми ұсынымдар мен таным категориялары құрайды.

Танымның диалектикалық әдісі негізгі болып табылады. Сонымен қатар жұмыс барысында, жалпы ғылыми және дербес ғылыми әдістер: сандық талдау, жүйелік тарихи, логикалық-заңдық әдістер, салыстырмалы-құқықтық, әлеуметтік әдістер кеңінен пайдаланылады.

Диссертациялық зерттеудің ғылыми жаңалығы:

- диссертациялық зерттеуде «қылмыстық жазаны жеңілдету институты» түсінігін қалыптастыруға жан-жақты ізденіс жасалды және жаңа ұғым ретінде түсінік берілген анықтама дайындалды;
- диссертациялық зерттеуде «жазаны жеңілдету», «жазаны дараландыру», «жазаны дифференциациялау», «жазаны жеңілдету нысандары» терминдерінің ұғымы нақтыланып, бағаланды;
- құқық қолдану тәжірибесінде құқық нормаларына қатысты бірыңғай түсінік қалыптастыру және қолдану үшін Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2015 жылғы 25 маусымдағы №4 және 2015 жылғы 2 қазандағы №6 «Жазаны өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босатудың, жазаның өтелмелеген бөлігін жазаның неғұрлым жеңіл түріне ауыстырудың және тағайындалған жаза мерзімін қысқартудың сот практикасы туралы» Нормативтік қаулыларына ұсыныстар даярланды;

- ҚР ҚК-нің 55-1 бабын «Женілдететін мән-жайлар бойынша неғұрлым жеңіл жаза тағайындау» қосу және ҚР ҚК-нің 53-бабына «Қылмыстық жауаптылық пен жазаны женілдететін мән-жайлар» өзгерістер мен толықтырулар енгізу арқылы Қазақстан Республикасы қылмыстық заңнамасын жетілдіру ұсынылды;

— жазаны женілдететін мән-жайларды топтау негізделіп, ұсынылды.

Қорғауга шығарылатын негізгі тұжырымдар:

1. Қазақстан Республикасында жазаны женілдету институтының генезисі мен қазіргі жағдайын зерттеу және шетелдердегі аталған институтқа салыстырмалы-құқықтық баға беру арқылы оның негізгі қалыптасуының кезеңдері, үлттық ерекшеліктері, даму перспективалары теориялық және қолданбалы аспектілерде анықталды. Жүргізілген талдау отандық қылмыстық заңнаманы, тұластай алғанда жазаны женілдету институтын дамыту, нақтырақ айтсақ, ізгілендірудің негізгі халықаралық стандарттарына сай дамып отыратынын көрсетті.

2. Жүргізілген талдау жазаны женілдетуді жеке қылмыстық-құқықтық институт ретінде сипаттайтын негізгі элементтерді анықтауға мүмкіндік берді: жазаны женілдету нысандары (түрлері), женілдету шегі, Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің Ерекше бөлімі баптарының санкциясымен қарастырылған жазаны женілдететін мән-жайлар.

Ұғымдық-категориялық аппаратты жетілдіру мақсатында жазаны женілдету институтына авторлық анықтама беріледі.

Қылмыстық жазаны женілдету институты – бұл қылмыстық іс-әрекеттің сипатына, қоғамға қауіптілік деңгейіне және кінәлі адамның жеке басына байланысты жазаны дифференциациялау және дараландыру арқылы жазаны тағайындау және орындау процесінде оны женілдету туралы қылмыстық заңда көзделген нормалардың жиынтығынан тұратын қылмыстық-құқықтық институт.

3. Жазаны женілдететін мән-жайлардың мәні мен маңызын теориялық түрғыдан түсіну мақсатында, сондай-ақ іс-тәжірибеде қолдану үшін олардың класификациясы ұсынылады.

Жазаны женілдететін мән-жайларды келесі негіздер бойынша топтастыруға болады:

- 1) объективті және субъективті;
- 2) қылмыспен байланысты, қылмыскердің жеке басымен байланысты, қылмыскердің қылмыстан кейінгі әрекеттерімен байланысты;
- 3) қылмыстық-құқық бұзушылықтың қоғамға қауіптілік дәрежесін елеулі төмендететін және қылмыстық-құқық бұзушылықтың қоғамға қауіптілігін төмендетумен байланысты емес;
- 4) кінәлінің қызметімен байланысты және кінәлінің қызметімен байланысты емес;
- 5) қылмыстық жауаптылықтан және жазадан босатудың заңды шарттарының бұзылуына негізделген негіздер және қылмыстық жауаптылықтан және жазадан босатудың заңды шарттарының бұзылуымен байланысты емес негіздер;

6) қылмыстық заңмен регламенттелген және қылмыстық заңмен регламенттелмеген.

4. Қылмыстық заңнаманы жетілдіру мақсатында Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексіне ұсыныстар жасалынды:

1) Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 53-бабына:

- 1-б. 4-т. келесі редакцияда ұсынылады: «кінәлінің асырауында жас баласының болуы»;

- 1-б. 11-1-т. келесі редакцияда ұсынылады: «қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адамның есінің дұрыстығы жоққа шығарылмайтын психикасының бұзылуды»;

- 1-б. 11-2-п. келесі редакцияда ұсынылады: «сыбайлар қатысушының қылмыстық құқық бұзушылықты сыйбайласып жасау кезінде қылмыстық құқық бұзушылықты болдырмауға бағытталған әрекеттері».

2) 55-1-бапты «Жеңілдететін мән-жайлар бойынша неғұрлым жеңіл жаза тағайындау» қосу.

5. Жазаны тағайындаудың құқық қолдану тәжірибесін жетілдіру мақсатында Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2015 жылғы 25 маусымдағы №4 және «Жазаны өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босатудың, жазаның өтелмеген бөлігін жазаның неғұрлым жеңіл түріне ауыстырудың және тағайындалған жаза мерзімін қысқартудың сот практикасы туралы» 2015 жылғы 2 қазандағы №6 нормативтік қаулыларын жетілдіру туралы ұсыныстар даярланды:

1) сот практикасында құқық нормаларының бірыңғай түсінігін қалыптастыру мақсатында «Қылмыстық жаза тағайындаудың кейбір мәселелері туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2015 жылғы 25 маусымдағы №4 нормативтік қаулысында «қағида» терминін «ереже» үғымымен алмастыруды ұсынамыз.

2) «Жазаны өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босатудың, жазаның өтелмеген бөлігін жазаның неғұрлым жеңіл түріне ауыстырудың және тағайындалған жаза мерзімін қысқартудың сот практикасы туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2015 жылғы 2 қазандағы №6 нормативтік қаулысында 9-тармағы келесі мазмұндағы абзацпен толықтыру ұсынылады: «Жаза мақсатына қолжеткізуді қамтамасыз ету үшін жазаны өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босату жазаның өтелмеген бөлігін жазаның неғұрлым жеңіл түріне ауыстыру және тағайындалған жаза мерзімін қысқарту мәселелерін шешкенде сottalғандардың шын өкінуі фактісіне назар аударуы міндетті. Сот сottalғандардың шын ниетпен өкінетініне көз жеткізу үшін істі қарау процесіндегі сottalғандардың сөздерінің жүріс-тұрыстарына қаншалықты сәйкес келетінін тексерулері тиіс».

Жұмыстық теориялық және тәжірибелік маңыздылығы.

Авторлық зерттеу нәтижелері қылмыстық заңның тарихы, қылмыстық құқық жүйесі, жаза тағайындау сынды қылмыстық құқық ғылыминың басты сұраптарын толықтыра отырып, ғылыминың дамуына ықпал етеді.

Диссертация жазаны жеңілдету институтын жетілдірудің мүмкін бағыттарының теориялық негізdemесін ұсынады, сондықтан ол қылмыстық

заңнаманы одан әрі реформалашу жұмысын жүргізу дің ақпараттық базасын құрай алады.

Диссертацияда ұсынылған нәтижелер оқу процесінде «Қылмыстық құқық. Жалпы бөлім» курсын және «Қылмыстық жаза тағайындау» атты арнайы курсарды оқыту үшін, сондай-ақ соттардың біліктілігін арттыру жүйесінде қолданыла алады. Сонымен қатар, зерттеу нәтижесінде жасалған тұжырымдар мен ұсыныстар қылмыстық заңнаманы, ҚР Жоғары Сотының жазаның тағайындауға қатысты нормативтік қаулыларын жетілдіруде басшылыққа алуға негіз болады.

Диссертациялық зерттеудің құқықтық негіздері. Қазақстан Республикасының Конституциясы, Қазақстан Республикасының қылмыстық, қылмыстық-процестік, қылмыстық атқару кодекстері, басқа да нормативтік құқықтық актілердің және халықаралық актілер диссертацияның нормативтік құқықтық базасын құрайды. Сонымен қатар салыстырмалы талдау кезіндекүші жойылған нормативтік актілер қолданылды.

Зерттеу нәтижелерінің аprobациясы. Диссертациялық зерттеудің тақырыбы Қазақстан Республикасы ПМ М.Есболатов атындағы Алматы академиясы Ғылыми кеңесінің отырысында 2016 жылғы 27 қыркүйектегі № 1 хаттамамен бекітілді. Зерттеу Қазақстан Республикасы ПМ М.Есболатов атындағы Алматы академиясының ғылыми-зерттеу жұмысының жоспары аясында жүргізілді (Қазақстан Республикасы ПМ М.Есболатов атындағы Алматы академиясының 2016 жылға арналған F3Ж жоспары).

Докторанттың негізгі ережелері жарияланған 13 еңбекте көрініс тапқан, атап айтсақ: 4 мақаласы Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі Білім және ғылым саласында сапаны қамтамасыз ету комитетімен ұсынылған басылымдарда: «Жазаның қофам үшін маңызы» тақырыбында дайындалған мақала Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті. Хабаршы. Заң сериясында № 4 (80) 2016ж., «Жаза институтын зерттеудің теориялық негіздері». тақырыбында дайындалған мақала Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің «Қазақстанның ғылымы мен өмірі» Халықаралық ғылыми-көпшілік журналының №6 (42) 2016ж., «Қылмыстық жазаны жеңілдету институтының қазіргі тандағы заци қалыптасуы» тақырыбында дайындалған мақала Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті «Қазақстанның ғылымы мен өмірі» халықаралық ғылыми-көпшілік журналының №6 (52) 2017ж., «Қофамға келтірілген қауіптілік дәрежесіне байланысты қылмыстық жазаны жеңілдету» тақырыбында дайындалған мақала Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің «Қазақстанның ғылымы мен өмірі» халықаралық ғылыми-көпшілік журналының № 4 (61) 2018ж. басылымында шықты. 1 мақаласы «Қазақстан Республикасындағы қылмыстық жазаны жеңілдетудің мәселелері, қағидалары, олардың қылмыстық заңнамада және тәжірибелегі саяси негіздері» тақырыбындағы мақала импакт-факторы нөлден кем емес Scopus басылымына кіретін шетел журналында № 1 (31) 2018 жылы жарияланды.

Жекеленген еңбектері, 2 мақаласы шетелде өткізілген халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияға қатысып, мақалаларын жариялады:

«Шетелде жеңілдетілген қылмыстық жаза институтының түсінігі» тақырыбында дайындалған мақала «Қазіргі әлемдегі өзекті ғылыми зерттеулер» деп аталатын Переяслов-Хмельницкий қаласында өткен халықаралық конференциясының №10 (30) 2017ж. материалдар жинағында және «Жазаны қылмыскердің тұлғасы туралы мәліметтерді ескере отырып жеңілдету» тақырыбында дайындалған мақала Аумақтық Менеджмент Академиясымен 2019 жылдың 01-03 мамыры аралығында Стамбул қаласында (Турция) ұйымдастырылған «Еуропа және түркі әлемі: Ғылым, техника және технология» IV халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияда жарияланды. Елімізде өткізілген келесідей халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияларда: «Қылмыстық жауаптылықтан және жазадан босату дегеніміз не?» деп аталатын тақырыптағы мақала 25.11.2016 жылы Д.А.Қонаев атындағы Евразиялық заң академиясында өткен Қазақстан Республикасының 25 жылдығына арналған «Қазақстан Республикасының мемлекеттік құқықтық дамуының өзекті мәселелері» тақырыбындағы Сапарғалиев оқулары аясында өткен халықаралық ғылыми-практикалық конференциясы, «Қылмыстық жауаптылықтан және жазадан босату» деп аталатын мақала 08.12.2016 жылы Қазақстан Республикасы ПМ М.Есболатов атындағы Алматы академиясында «Қазақстан Республикасы Ішкі істер органдарының жедел бөлімшелері үшін кадрлар даярлауды жетілдірудегі бірінші басшының рөлі: теория және практика мәселелері» тақырыбында өткен ғылыми дөңгелек столда талқыланған, «Көзделген жазадан гөрі неғұрлым жеңіл жаза қолдану» тақырыбындағы мақала 2016 жылы қараша айында Қазақстан Республикасы ПМ Алматы академиясында өткен Қазақстан Республикасының 25 жылдығына арналған халықаралық ғылыми практикалық конференцияда, «Қоғамда қылмысты болдырмау ол - тәрбиеден басталады» деп аталатын мақала ҚР ПМ М. Есболатов атындағы Алматы академиясы жалпықұқықтық пәндер кафедрасында «ПО қызметінде адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғауды қамтамасыз етудегі ҚР Тұнғыш Президентінің рөлі: теория және практика мәселелері» тақырыбында өтетін халықаралық конференцияда, «Жеңілдетілген қылмыстық жазаны жүйелеу» тақырыбында дайындалған мақала Қазақстан Республикасы ПМ М.Есболатов атындағы Алматы академиясында «Қазіргі кезеңдегі Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамасын қолданудың өзекті мәселелері: теория және практика мәселелері» тақырыбында ұйымдастырылған 17.09.2019ж. халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияда, «Жазаны қылмыскердің тұлғасы туралы мәліметтерді ескере отырып жеңілдету» мақала 2021 жылдың 19 ақпанында Қазақстан Республикасы ПМ М.Есболатов атындағы Алматы академиясы аясында өткен з.ғ.д., профессор Александр Фидахметович Аубакировтың 85-жылдығына арналған халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдар жинағында жарияланды.

Диссертациялық зерттеудің құрылымы. Диссертация кіріспе бөлімнен, үш бөлімнен, қорытындыдан, пайдаланылған әдебиеттер тізімінен және қосымшадан тұрады.

1 ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАЗАНЫ ЖЕҢІЛДЕТУ ИНСТИТУТЫНЫң ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ

1.1 Отандық заңнамаларда қылмыстық жазаны женілдету институтының қалыптасу тарихы

Қылмыстық жазаны женілдету институты қоғамның тарихи қалыптасуымен байланысты болып келеді. Қылмыстық заңнамабасқа заңнамалар сынды адамзат тарихында мемлекетпен бірге қалыптасып, елді, халықты сыртқы жаулардан қорғап қалу үшін ғана емес, сонымен қатар, оларды басқару, қоғамдық тәртіпті сақтау, жеке меншікті қорғау саласындағы заңсыз әрекеттері үшін әділ жазаны бекіту үшін де қабылданды. Осы мәселе жайында тас стелада сына жазумен ойылған Вавилон билеушісі Хаммурапидің заңдарында(б.д.д. XYIII ғасырдың ортасы) былай делінеді: «Ану мен Энлил мені, яғни Хаммурапиді, даңқты Құдайдан қорқатын князьді елде әділдік құруға және әлсіздерге күш көрсетілмеуі үшін заңсыздықпен зұлымдықты жоюға шақырады» [3, 152 б.]. Сондықтан дакөне заң нормалары жеке меншікті қорғауды және адамның өміріне, денсаулығына және ар-намысына қол сұғудан қорғауды қамтамасыз етеді. Олар меншік иесіне, сондай-ақ адамның денсаулығына, ар-намысы мен өмірінекелтірілген залал үшін жаза белгілейді. Хаммурапи заңдар жиынтығының алғашқы баптарында адамға жала жапқаны үшін жаза қарастырылған еді [4].

Егерқазақ жеріндегі қылмыстық заңнамалардың даму кезеңдеріне көз жүгіртсек, оны:

- Кеңес Одағына қосылғанға дейінгі қылмыстық нормалар;
- Кеңес Одағы тұсындағы қылмыстық нормалар;
- Тәуелсіз Қазақстанның қылмыстық нормалары деп топтастыруға болады екен. Әр жағдайда жазаны женілдету жағдайы тарихи даму кезеңнен өтті.

Кеңес одагына қосылғанға дейінгі жаза туралы қылмыстық нормалар. Тарихқа көз жүгіртсек, мемлекетіміздің құқық дастаны сонау XV-XVI ғғ. орын алғанын байқаймыз. Деректерге сүйенсек, «Тәуке хан дәстүрлі әдеп-ғұрып заңдары мен өзінен бұрынғы хандардың тұсында қабылданған «Қасым ханның қасқа жолы» мен «Есім ханның ескі жолын» одан әрі жетілдіру арқылы жаңа заң жүйесін жасауға тырысып бағады. Үш жүздің иігі жақсылары мен билерін жинап, оның ішінде атақты Төле би, Қазыбек би, Әйтеке билер бар, Құлтөбенің басында «Тәуке ханның Жеті жарғысы» деген атауға ие болған заңдар жиынтығын [5] қабылдайды». Осы кезден-ақ заң институты, соның ішінде қылмыстық жаза қалыптаса бастады деуге болады.

Қазақ даласында жаза әдет-ғұрып заңдарынан бастау алады. Ол тұста жаза қоғам үшін ерекше маңызға ие болды, оның келесідей түрлері белгіленді:

- а) рудан қуып жіберу;
- ә) кінәліні жәбірленушінің туыстарына беру;
- б) адамның жеке басына қарсы жасалған қылмыстар, мұліктік қылмыстар үшін айыппұл тағайындау;

в) денеге ауыр жарақат салғаны үшін, кісі өлтіргені үшін құн тағайындау;
г) өлім жазасы - жазаның бұл түрі өте сирек қолданылды;

ғ) әке-шешесін сыйламаған, құрметтемеген балаларға және антты бұзғандарға [6] масқаралау жазалары қолданылды. Бұл жазалар ашық, көпшілік алдында жарияланып, орындалған. Қоғамдық қатынастарды реттеуге бағытталған жазалар кейінректе, сол қоғамға тигізген зияны көп адамға сабак болатында мақсатты көздейді.

Бұл заңда женілдететін мән-жайлар жекеленген нормалармен реттелмесе де жүктілік жағдайында, кәмелетке толмағандардың қылмыстық іс-әрекеттері үшін белгіленетін жазаларда айырмашылық байқалады. Жаза таптық сипат алды десе болады. Мысалы, 3-жарғыда, мемлекет ішінде жазықсыз кісі өлтіргендер өлім жазасына бұйырылған (Бұл жарғы да жабайылықтың төменгі сатысына тән кісі өлтірушілікке тыйым салған және мәдениеттіліктің белгісі ретінде танылуға тиіс өте елеулі жаңалық) [5]. Ал күйеуін өлтірген аяғы ауыр әйел елден қылған.

Қазақ әдет-ғұрыпты құқығына сай, жаза тағайындау кезінде «қылмыстың жасалған уақытына, орнына ерекше назар аударған, осы жағдайлар жаза мөлшеріне әсер етіп отырған. Қылмыс айдауда, тау ішінде, елсіз жерде, жапан түзде жасалса, онда ол үшін жаза женілдетіліп отырған, ал қылмыскер қылмысты жүрттың көзінше, өз ортасында, ауылында жасаса, ол жауаптылықты ауырлататын мән-жай ретінде қарастырылған. Біздің ойымызша, бұл қазіргі кездегі жиі айтып жүрген жазаның алдын алу мақсатынан туындал жатқан сияқты. Билер, ауыл аксақалдары өз ауылында жасалған қылмыстардың бұқараға кері әсерін ескерген, олар үшін ауыр жаза тағайындал отырған. Сонымен қатар, қылмыстың жасалған уақыты да жаза тағайындау кезінде ескерілген. Мысалы, қылмыс рамазан айы кезінде жасалса, ол аса қауіпті деп саналып, қылмыскер жазаның ең ауыр түріне тартылған» [7].

Тағы бір жағдай, басқа халықтардың ескі қылмыстық заңнамаларында түнде жасалған қылмыстардың қауіптілігіне ден қойылса, қазактар түнде жасалған қылмыстардың қауіптілігі күндіз жасалған қылмыстардан төмен деп есептеген. Оның себебі, күндіз қылмыс жасаған адам өзінің қылмыс жасап жатқанын жүрт көріп қалады-ау деп қауіптенген, яғни ар-ұяты бар екендігін көрсетеді, осылайша қылмыскердің жеке басының қауіптілігі сипатталған.

Кеңес Одағы тұсындағы қылмыстық құқықтағы женілдетілген жаза институты.

Осы тұста Қазақ хандығының Кеңес Одағына қосылу жағдайын қысқаша айтып кетсек. 1731 жылдың 10 (21) қазанында жонғарлармен болған ауыр соғыстан Қазақ хандығының әлсіреуі салдарынан Әбілқайыр Хан мен Кіші жұстаршиналарының көпшілігі Ресей империясының бодандығына ант беріп, Қазақстанның Ресейге қосылуына негіз қалады. XVIII ғасырдың басында Қазақстанның Ресей құрамына кіруіне бірнеше факторлардың ықпалы болды, олардың арасында экономикалық, саяси, әскери, мәдени, табиғи-географиялық ерекшеліктерді бөліп көрсету қажет. Қосылу процесі шамамен 150 жылға созылған.

Сәйкесінше, қазақ елі Кеңес Одағына ене салуымен қазақ жерінде Ресей империясының заңнамалары қолдана бастады. Бұл заңнамалар сол уақыттағынегізгі мемлекеттік-құқықтық институттардың саяси және экономикалық мазмұнының, ерекшеліктерін сипаттады.

Егер Ресей қылмыстық заңнамасына тоқталсақ, Ресей империясы қылмыстық-құқықтық нормаларының алғашқысы болып «Қылмыстық және түзеу жазалары туралы Ереже» (1845 ж.) танылды. Бұл заң жинағында жазалардың тізімі нақты нормамен нақтыланбайды, дегенмен де жазалар екіге бөлінеді. Қылмыстық жазаларды жинақтап қарасақ, оларға мыналар жатқызылған: өлім жазасы, барлық құқықтардан айыру, дүре соғу, таңбалар (клейма) салу, жер аудару; каторждық жұмысқа айдау, қамау, бекініске қамау, ақшалай өндіріп алу, қызметтен босату, лауазымнан айыру, қатаң сөгіс және т.б. Қосымша жазалар: тәркілеу, полиция қадағалауында болу және т.б.

Қылмыстық жазаларды қолданудың тиімділігі оның мақсаттары мен тағайындау шарттарын нақты белгілеумен сипатталады.

1958 жылы ҚазСРО-ның тұнғыш Қылмыстық кодексі қабылданып, 1997 жылға дейін қолданысқа енеді. Бұл қылмыстық заңнаманың жалпы бөлімі келесі бес тараудан тұрған: Жалпы ережелер; Қылмыс туралы; Жаза туралы; Жаза тағайындау және жазадан босату; Медициналық және тәрбиелік сипаттағы мәжбүрлеу шаралары туралы.

Жаза және жаза тағайындау сұрақтары КСР Одағы және Одақтас республикалардың (1958 жылғы 25 желтоқсандағы) [8, 6 б.] қылмыстық заңнама негіздері мен 1959 жылғы ҚазСРО Қылмыстық кодексінде [9] арнайы тарауда қаралған. Қазақ КСР Қылмыстық кодексінің 20-бабында жаза мақсатыкек алумен шектелмейтін болды [9, 15-б.].

ҚК-те жазадан босату мен жаза тағайындау мәселелері бір тарауда қаралған. Онда жазаны жеңілдету жүйесіне қарасты келесі нормалар орын алады: жаза тағайындаудың жалпы негіздері (34-бап); жазаны жеңілдететін мән-жайлар (35-бапта мән-жайлардың тізімі, санкциядағы жаза шегі белгіленді); заңда көзделгеннен неғұрлым жеңіл жаза тағайындау (39-бап); шартты тұрде соттау (40-бап); үкімнің орындалуын кейінге қалдыру (41-1-баптың 2-бөлігі 12.05.1995 жылы толықтырылды); қылмыстық жауаптылықтан босату немесе тергеуге өз еркімен жәрдемдесуге байланысты жазаны жеңілдету (сондай-ақ жеңіл жазамен ауыстыру, шартты тұрде мерзімінен бұрын босату (45-4-бап)); жазадан мерзімінен бұрын шартты тұрде босату және он сегіз жасқа дейін қылмыс жасаған адамдарға қатысты жазаны неғұрлым жеңіл жазамен ауыстыру (47-бап).

Аталған нормалардың қылмыстық заңнамада орын алғанының өзі-жеңілдететін мән-жағдайларды реттеуде алға бір қадам басқандығының белгісі, оларды жетілдірудегі ең үлкен прогресс еді. Одақтас республикалардың қылмыстық заңнамасының негіздерінде, ҚазСРО ҚК-де сегіз жеңілдететін жағдайлар (35-бапта) қарастырылды. ҚазСРО-ның ҚК-і Ресей қылмыстық заңнамаларына негізделді. Оның Одақтас республикалардың қылмыстық заңнамасы негіздерінен айырмашылығы сол, онда қоғамға онша қауіпті емес қылмыстардың мән-жайлардың кездейсоқ тоғысуы салдарынан алғаш жасау

жеңілдететін мән-жай ретінде танылды (1959 жылғы ҚазСРО ҚК 38-бабының 4-тармағы). 1958 жылғы Қылмыстық заңнамалардың негіздерінде жаза тағайындаудың басқа критерийлерімен салыстырғанда жеңілдететін және ауырлататын жағдайлардың тізімі нақты көрсетілді.

1959 жылғы ҚазСРО ҚК-де Ресейдің 1922 жылғы және 1926 жылғы ҚК-мен салыстырғанда жеңілдетуші мән-жайлардың функционалдық мәні кеңейтілді, олар тұтастай алғанда жауапкершілікке ықпалын тигізе бастады. Жауапкершілікті жеңілдететін және ауырлататын жағдайлардың көпшілігі бір уақытта әрекеттің қоғамдық қауіптілік дәрежесін де, кінәлінің жеке басын да сипаттайтын. Сондай-ақ, 1959 жылы Қылмыстық кодексте жауапкершілікті жеңілдететін жағдайлардың тізімін қамтитын норма алғаш рет ауырлататын жағдайлардан бұрын орналастырылды. Бұл Қылмыстық кодексте Ресейдің алдынғы басқа да бірқатар ережелеріндегідей, қылмыстық жауапкершілік пен жазаны дараландырудан жаңа нормалардың тізімінде орналаудың рөлі көрсетілді. 1959 жылғы Қылмыстық кодекс олардан жеңілдететін жағдайларды қалыптастырудың неғұрлым жетілдірілген заңнамалық әдісімен, олардың кеңейтілген тізімін бекіту, қылмыстың қоғамға қауіптілік дәрежесіне және сол кезде өзгерген әлеуметтік жағдайларда кінәлінің жеке басын бағалауға айтарлықтай әсер еткен жағдайларымен ерекшелене алды. Соттың жаза тағайындағанда социалистік құқықтың сананы басшылыққа ала отырып, жасалынған қылмыстың сипаты мен қоғамға қауіптілік дәрежесін, кінәлінің жеке басын және жауаптылықты жеңілдететін және ауырлататын мән-жайларды ескеретіндігі туралы ҚК-тің 32-бабында бекітілді.

Жазаны тағайындау кезінде жауаптылықты жеңілдететін сегіз мән-жай сотпен ескерілуі тиіс болды [9].

Сонымен бірге заң шығаруши ауырлататын жағдайлардың тізімін нақтыладап берді. Осылайша, ол қылмыстық жауапкершілік пен жазаны дараландырудың біржақты сипатын белгіледі.

1959 жылғы ҚазСРО Қылмыстық кодексінде норманың атауы «Занда көзделгеннен гөрі жұмсақ жаза тағайындау» деп аталынды. ҚК-тің 39-бабына сәйкес, сот іс бойынша ерекше мән-жайларды және кінәлінің жеке басын ескере отырып, оған осы қылмыс үшін занда көзделген ең төменгі шектен төмен жаза тағайындау немесе жазаның басқа неғұрлым жеңіл түріне тандау қажет деп таниды, оның себептерін міндетті түрде көрсетіп, жазаны жеңілдете алады. Баптың атауы да сәтсіз - «Занда көзделгеннен гөрі жұмсақ жаза тағайындау». Бұл жағдайда «заңмен көзделген» деген сөз емес, «қылмыстық кодекстің Ерекше бөліміндегі баптарда көзделген болуы керек еді, өйткені сот ешқандай жағдайда, егер бұл занда көзделмесе, жазаны жеңілдете немесе күшайтей алмайды (ауырлата алмайды).

ҚК-тің 40-бабының 4-тармағында: «Істің мән-жайын, кінәлінің жеке басын, сондай-ақ қоғамдық ұйымдардың немесе кінәлінің жұмыс орнындағы еңбек ұжымының оны шартты түрде соттау туралы өтінішін ескере отырып, сот шартты түрде сотталған адамды қайта тәрбиелеу және түзету үшін осы ұйымдарға немесе ұжымға бере алады» деп көрсетілген. Үкімнің орындалуын кейінге қалдыру негіздері де нақты тұжырымдалды. Бұл нормаларда

жеңілдететін жағдайлар тікелей айтылмаса да, шартты түрде соттауды да, үкімнің орындалуын кейінге қалдыруды да қолдану дәл осы жағдайларды белгілеу мен ескеруді қажет етті. Бұл тұжырым 1961 жылғы 4 наурыздағы «Шартты түрде соттауды қолдану жөніндегі сот практикасы туралы» КСРО Жоғарғы Соты Пленумының №1 Қаулысындағы түсіндірмеге негізделеді. Осы құжаттың 1-тармағында, соттар шартты соттауды қолдану үшінмүмкіндігінше барлық қылмыстық жауаптылықты жеңілдететін және ауырлататын мән-жайлардың жиынтығын жан-жақты және объективті түрде бағалауы және үкімде қабылданған шешімнің себептерін көрсету қажеттігі [10] атап өтіледі. Ал КСРО Жоғарғы Соты Пленумының 1985 жылғы 21 маусымдағы «Үкімді орындауды кейінге қалдыруды қолдану жөніндегі сот практикасы туралы» №8 Қаулыда (1-тармақ) сот қылмыстық істерді қарау барысында жазаны жеңілдешу үшін ескеру тиіс мән-жайлар нақтыланды.

Қылмыстық жауаптылықты жеңілдететін екі міндетті жағдайға көңіл бөлу керек болды: ол істің ерекше мән-жайлары және айыпкердің жеке басы. Истің ерекше мән-жайлары заңда анықталмаған, сондықтан да мән-жай ерекше болып табыла ма, жоқ па, оны белгілеу соттың құзырына берілді. Өзінің мәніне қарайолар жеңілдететін мән-жайлар болуы тиіс еді.

ҚК-тің 39-бабын қолдану үшін негіз болған жағдайда сот жазаны келесідей түсінікпен белгілейді: кінәліге жасаған қылмысы үшін заңда көзделген ең тәменгі шектен де тәмен жаза тағайындау. Сөйтіп, бұл нұсқа сол немесе басқажазаның тәменгі шегі бапта тікелей көзделген жағдайда ғана тиімді болды.

Егер Ерекше бөлімнің бабында тәменгі мөлшер анықталған болса, онда тәменгі мөлшерден де жазаны тәмендегу алынып тасталды, сөйтіп сот баламалы санкция болған жағдайда жазаның барынша жеңіл түрін таңдауы мүмкін болды. Бұл ретте жазаның сол немесе басқа түрі үшін Жалпы бөлімде бекітілген тәменгі шектен жазаны тәмендегу болмайтын еді.

Екіншіден, соттың Ерекше бөлімнің бабында көзделгеннен де неғұрлым жеңіл жаза түріне ауыстыру мүмкіндігі болды. Яғни, мұнда санкцияда аталған жаза түрі қолданылмай, санкцияда белгіленген жазамен салыстырғанда неғұрлым жеңіл жаза белгіленуі тиіс еді. Егер Қылмыстық кодекстің санкциясында бас бостандығынан айыру түріндегі жаза ғана көзделсе, онда сот түзеу жұмыстарына ауыстыра алды. Сондай-ақ ҚК-тің Ерекше бөлімнің баптың санкциясында қосымша жаза қаралса, онда ҚК-тің 39-бабын қолданғанда оның тағайындалмауы да мүмкін болды. Осы бапты қолдану үшін сот міндетті түрде оны қолдану себебін жан-жақты негізден дәлелдеуікерек еді.

1961 жылғы Қылмыстық кодекс біршама уақыт қолданысты жүрді. Осы тұстарда ҚК-тің Ерекше бөліміне, Жалпы бөлімнің жекелеген баптарына өзгерістер мен толықтырулар енгізілді, қылмыстық-құқықтық әдебиеттерде жазаны жеңілдешу жүйесін жетілдіру жөнінде ұсыныстар аз болды.

Сот тәжірибесінде саяси, әлеуметтік-экономикалық жағдайлар, халықаралық шарттардың ықпалы есепке алынған болатын, сондықтан да құқық қолданушы органдар мұндай өзгерістерді жіті бақылап отырды. КСР Одағының Жоғарғы Соты жазаны жеңілдешу институтын ұдайы назарда ұстады,

көптеген қаулыларында осы институтты ашып, заңи қалыптасуына өзінен тәмен тұрған сottарға түсініктемелер беріп отырды. Қазақ КСР Жоғарғы Соты да қылмыстық жазаны жеңілдету институтының қалыптасуына, жан-жақты жетілдіру ісіне өз үлесін қосып келді.

1959 жылы ҚазСРО Қылмыстық кодексінде жеңілдететін мән-жайлар ауырлататын жағдайларға қарама-қарсы келетіндей етіп жасалды және белгілі бір идеологиялық бағытымен ерекшеленді, олардың тізімі толықтырылып, жауаптылық белгілеуде және жаза тағайындауға әсер ететін болды.

Тәуелсіз Қазақстанның қылмыстық заңнамасы бойынша жеңілдетілген жаза институтына назар аударатын болсақ, 1991 жылғы 16 желтоқсанда Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің №1008-XII қаулысымен «Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» Конституциялық заң қабылданды. Егемендік тұсында еліміздегі қылмыстық кодекс 1997жылы қабылданып, 1998 жылдың 1-қантарында күшіне енді [12].

Қылмыстық жаза түсінігі 1991 жылғы Кеңестік Социалистік Республикалар одағы мен одақтас республикалардың қылмыстық заңнама Негізінде тұжырымдалған болатын. Оның 28-бабы «Жаза және оның мақсаты» деп аталып, онда жазаға анықтама берілді. Жаза – бұл сотпен белгіленетін сottалған адамды құқықтар мен бостандықтандан заңның негізінде айыру немесе шектейтін [13] мәжбүрлеу шарасы, деп қаралды.

Мұнда, жазаның жай құқықтық шектеулер ғана емес заң бойынша көзделген құқықтық шектеулер екендігін нұсқаудың өзі жаңалық болды. Шын мәнінде жазаны қолдану барысында сottалғанға жазаның ықпалын анықтауғамумкіндік туындаиды.

ҚР ҚК-ті 1997 жылғы ҚК-те (38-бап) 1959 жылғы ҚК-пенсалыстырғанда жаза ұғымы, мақсаты ұғымдарында едәуір өзгерістер болды. Соңғы кодексте заң шығарушы «кеек алу» деген сөзден толығымен бас тартады, сондай-ақ жазаны «мемлекеттік мәжбүрлеу шарасы» деп түсінуді жөн көреді.

Жаза - бұл мемлекеттің қылмыстылыққа әсер ететін, оны белгілі бір деңгейде сактай алатын шараларының бірі. Жаза – бұл, қоғам қылмыстың алдын ала алмаған кезде әрекет ететін соңғы құрал болуы керек [14].

1997 жылғы Қылмыстық кодексте жауаптылық пен жазадан босату мәселесін жеке институт ретінде қаралып, оның қылмыстық құқықтағы орны күшейгені байқалды. Бұл құқықтық институт жаза тағайындау институтына дараланды, ал жазаны жеңілдететін он мән-жайлар осы тарауда (4-бөлім 53-бап) орнықты. Бұл норманың қатары жаңаша «кездейсоқ кішігірім ауырлықтағы қылмысты алғаш рет жасау; жас балаларының болуы; медициналық, басқа да көмек көрсету, сондай-ақ қылмыстық жауаптылықты болдырмайтын мән-жайлар болған кезінде қылмыс жасаумен», сондай-ақ «жеке немесе отбасылық ауыр мән-жайлардың тоғысуы салдарынан қылмыс жасау» деген мән-жай «не жаны ашығандық себебімен» деп толықтырылған болатын [12]. және де «залалды ерікті түрде өтеуі» деген тіркес «зиянның орнын өз еркімен толтыру» деп алмастырылды.

«Бұл жазаны жеңілдететін мән-жайлардың толық тізбесі болып табылмайды және жаза тағайындау кезінде ҚК-нің 53-бабының 1-бөлігінде

көрсетілмеген басқа да мән-жайлар жазаны жеңілдететін мән-жайлар ретінде ескерілуі мүмкін» екендігі ҚР ҚК-нің 53-бабының 2-бөлігінде айтылды [12].

Ал ҚК-нің 53-бабының 3-бөлігінде, «егер осы баптың 1-бөлігінде көрсетілген мән-жай ҚК-нің Ерекше бөлігінің тиісті бабында қылмыстың белгісі ретінде көзделген реттежаза тағайындауда қайта ескерілмейтіндігі» [12] анықталған. Мұнда сот жаза тағайындау барысында іс бойынша жазаны жеңілдетудің мәнісініздеуге құқылы емес, өйткені заң шығарушы оларды жеңілдететін мән-жайлар ретінде (ҚК-нің тиісті баптарының санкцияларында) қылмыстар құрамын құрастыру кезінде ескеріп қойған.

Сот жеңілдететін мән-жайларды есепке алған жағдайда кінәліге жазаны жеңілдешу кінәлінің әрекеттері сараланған ҚК-тің бабының санкциясы шегінде жүзеге асырылады. Жаңа ҚР ҚК-де осы жағдайлардың кейбірін есепке алу дәрежесі ресмилендірілген. ҚК-тің «53-бабының «д» және «к» тармақтарында көрсетілген жеңілдететін мән-жайлар болған және ауырлататын мән-жайлар болмаған кезде жазаның мерзімі немесе мөлшері ҚК-нің Ерекше бөлігінің тиісті бабында көзделген жазаның неғұрлым қатаң түрінің ең жоғары мерзімінің немесе мөлшерінің төрттен үшінен аспауға тиіс» [12]. «Ескертпеде көрсетілген мән-жайлар (айыбын мойындаған келу; қылмысты ашуға белсенді ықпал ету; қылмыс үшін басқа қатысуышыларды әшкерелеу және қылмыс нәтижесінде сатып алған мүлікті іздестіру; тікелей қылмыстан кейін жәбірленушіге медициналық және өзге де көмек көрсету; қылмыстантуындаған материалдық және моральдық зиянды ерікті түрде өтеу немесе жою; жәбірленушіге келтірілген зиянды өтеуге бағытталған басқа да әрекеттер)» [12] адамның жауаптылығын ерекше жеңілдетеді. Аталған жеңілдететін мән-жайлар қылмыскердің, кейде оның жасаған қылмысының қаупін едәуір төмендетеді.

2014 жылғы ҚР ҚК-пен құрастырылған жеңілдетілген жаза институты төмендегідей сипатталады.

Қазақстан Республикасының 2010-2020 жылдарға арналған құқықтық саясат Тұжырымдамасының 2.8 тармағына сай, қылмыстық саясат «бас бостандығынан айырумен байланысты емес қылмыстық жазалардың қолдану аясын кеңейтуге» бағытталуы, бас бостандығынан айыру түріндегі жазалардың жекелеген санкциялардан алынып тасталуы не бас бостандығынан айырудың ең жоғары мерзімдерінің төмендеуі; айыппұлды қылмыстық жазалардың тиімді түрлерінің бірі ретінде айқындалуы және оның қолдану мүмкіндігінің кеңеюі; Қылмыстық кодекстегі ауырлық санаты бірдей баптардың санкцияларындағы жазалардың мөлшерін сәйкестендірілуі тиіс болды [15].

Жоғарыда аталған тұжырым негізінде 2014 жылы Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі [2]; ҚР Қылмыстық-процестік кодексі [16], ҚР Қылмыстық-атқару кодексі [17] қабылданды.

2014 жылғы Қазақстан Республикасы қылмыстық кодексінде алғаш рет: «*қарсы барлау іс-шараларын немесе жасырын тергеу іс-қимылдарын жүзеге асыру кезінде қылмыстық құқық бұзушылық жасау жауаптылықты жеңілдететін мән-жайға жатады*», деп көрсетілді.

Қылмыстық Кодексте жаза институты ҚР ҚК-нің 3,4,5-бөлімдеріндегі нормалармен, 53-баппен және ҚР ҚК-нің Ерекше бөлігінің санкцияларымен

реттелінеді [2]. Онда жаза жүйесі кеңейтіліп, жазаның жеңілдегу құралдарына жекеленген нормалар арналған. Қылмыстық жаза жүйесі жауаптылықты дифференциялаумен байланыстырылған (КР ҚК 39-б.). Жаза жүйесіне жаңа жаза түрлері (қоғамдық жұмыстар, әскери қызметті шектеу, бас бостандығын шектеу, қамауға алу) енгізілді, бұрын белгілі болған жаза түрлері жаңа мазмұнмен толықтырылды. Кодексте көзделген қылмыстық жазалар жүйесінің тиімділігі белгілеген жазалар мен санкциялардың түрлерін қолдану практикасының нәтижелерімен айқындалатын болады.

Заң шығарушы жеңілдететін мән-жайларды жазалардың дараландыруды орнын қүшейтіп, оны қылмыстық жауаптылықта тартудың шегін анықтаудың критерийі ретінде таныды. Мәтіндегі өзгерістерді қоспағанда алдыңғы кодекстегі мазмұны сақталынған жеңілдететін мән-жайлардың саны (11) өзгеріссіз қалды (Бұл қылмыстық заңнамамен белгіленген жеңілдетілген мән-жайларға келесі тарауда арнайы тоқтаймыз). Заңнамада жазаны жеңілдегу құралдары жайлары нормалар болды.

Соңғы кезде ең алдымен, қоғамға онша қауіпті емес тұлғаларға қатысты (кәмелетке толмағандарға, абайсызда қылмыс жасаған адамдарға, өзге адамдарға) қылмыстық жазадан босату шарттарын кеңейту арқылы қылмыстық қуғын-сүргіннің қолдану аясын кезең-кезеңмен қысқарту мүмкіндіктерінайқындау қылмыстық құқықты дамытудың маңызды бағытына айналып отыр.

Демек, қылмыстық жазаны жеңілдегу институтының отандық қылмыстық заңнамада қазіргі таңдағы зәңи қалыптасуы он нәтижемен үрдіс алуда. Жоғарыда айтылған өзгерістер қылмыстық жазаны ізгілендіріп, түзеу мекемелерінде сотталғандардың тәртіпперін түзеп, қылмыспен келген зиянды толық өтеп, тәртіп бұзушылыққа жол бермей, яғни олардың бостандыққа шығуына үлкен мүмкіншіліктер туғызу бағытында жасалған үлкен жеңілдіктер екенін көрсетеді [18, 162 б.].

Сонымен, сұрақты қарай келе төмендегідей тұжырым жасаймыз:

1. Жазаны жеңілдегу қатысты қылмыстық нормалар келесі тарихи даму кезеңдерін: а) Кеңес Одағына қосылғанға дейінгі; б) Кеңес Одағы тұсындағы; в) Тәуелсіз Қазақстанның жазаны жеңілдегу қылмыстық нормалары – деп қарастырамыз.

2. Кеңес Одағына қосылғанға дейінгі қылмыстық нормалардың дамуы ерекше сипатқа ие. Сол тұстарда «Қасым ханның қасқа жолы» мен «Есім ханның ескі жолы» негізінде қалыптасқан «Тәуке ханның Жеті жарғысы» заңдар жинағымен реттелініп келген. Қазақ елінің Кеңес Одағына қосылуы ұзақ жылдарға (120 жылға) созылғандықтан, еліміздің бір бөлігінде (Ресейге қосылған жерлерде) Ресей заңнамалары, ал қалғанында «Тәуке ханның Жеті жарғысы» заңдар жинағы қолданыста болды. Бұл нормаларда қылмыстық жасалған уақытын (түнде), орнын (түзде) ескеріп, жазаны жеңілдеткен.

3. 1959 жылдан бастап 1997 жылғы КР ҚК қабылданғанға дейінгі (1958 жылғы КСР Одағы мен одактас республикалардың қылмыстық заңнамасының негіздері, 1959 жылғы ҚазКСР ҚК) кеңестік қылмыстық құқықтың дамуы кезеңінде жаза институтында үлкен өзгерістер болды. 1959 жылғы ҚК-те

жазаның мақсаты кек алда басқалармен толықтырылды (сотталғандарды еңбекке адал қарау, зандарды сол қалпында орындау, социалистік қоғамның ережелерін құрметтеурухында түзеу және қайта тәрбиелеу, сотталғандардың да, өзге адамдардың да жаңа қылмыстар жасауының алдын алу) [9], деп нақтыланды.

4. 1959 жылғы қылмыстық заңнамада қылмыстық жауаптылық пен жаза тағайындау бір тарауда қарастырылды. Біртіндеп жауаптылық жеңілдететін мән-жайлардың тізімі (8 мән-жай) қалыптасты. Алайда, норма «жазаны тағайындауда жауаптылықты жеңілдететін мән-жайлар» деп келтірілді.

Тұлғаға жауаптылықты белгілегендекейбір ретте анағұрлым маңызды мән берілді, сондай-ақ қылмыс құрамының белгілері ретінде көрсетілген жеңілдететін мән-жайларды қайта есепке алуға заңнамалық тыйым салынды. Кеңестік бұл заңнамада қарастырылғаннан төмен жаза тағайындау туралы норма қарастырылды.

5. 1997 ж. ҚҚ-те жазаның мақсаты «кек алу» тіркесінен арылды, бірақ сонымен бірге жазаны «мемлекеттік мәжбүрлеу шарасы» деп түсінгенде жөн көрді. Себебі мәжбүрлеусіз қылмыстық құқық құқық саласы ретінде өз орнынан айырылып қалуы мүмкін еді. ҚҚ-те «Жаза тағайындау» және «Қылмыстық жауаптылықтан және жазалаудан босату» жеке бөлімдермен қаралды. Жеңілдететін мән-жайлар (10 мән-жай) «Жаза тағайындау» бөлімінде қалып, оның құқықтық табиғаты өзгерді, неғұрлым егжей-тегжейлі зерттелген жеңілдететін мән-жайлардың тізбесі бекітілді. 1959 жылғы ҚҚ келесі жеңілдететін мән-жайлармен толықтырылды: мән-жайлардың кездейсок тоғысы салдарынан алғаш рет кішігірім ауырлықтағы қылмыс жасау; айыпкердің жас балалары болуы; қылмыс жасағаннан кейін зардап шегушіге тікелей медициналық және өзге де көмек көрсету; аса қажеттілік, негізінде тәуекел, бұйрықты немесе өкімді орындау жағдайында, жедел-іздестіру іс-шараларын жүзеге асыру кезінде қылмыс жасау [9]. Олар тұтастай алғанда жауапкершілікке әсер ете бастады.

6. 2014 жылғы ҚҚ-те жазаны жеңілдетуге байланысты нормалар 2010-2020 жылдарға арналған құқықтық саясат аясында құрылып, қоғамға онша қауіпті емес тұлғаларға қылмыстық жазадан босату шарттарын кеңейту жолымен қылмыстық қуғын-сұргіннің қолдану аясын кезең-кезеңмен азайтуға, сондай-ақ бас бостандығынан айырумен байланысты емес қылмыстық жазалардың аясын кеңейтуге, сәйкесінше бас бостандығынан айыру түріндегі жазаларды азайтуға, оның ең жоғары мерзімдерін төмендетуге; айыппұл түрінде жазалардың тиімділігін айқындау, қолдану мүмкіндігінің кеңейтуге; ауырлық санаты бір санкциялардың жаза мөлшерін сәйкестендіругебет бұрылды. Сондай-ақ ҚҚ-тің «Жаза тағайындау» бөліміндегі жеңілдететін мән-жайлардың қатары қарсы барлау іс-шараларын немесе жасырын тергеу іс-қимылдарын жүзеге асыру кезінде қылмыстық құқық бұзушылық жасаумен толықты.

1.2 ТМД елдерінің заңнамасындағы қылмыстық жазаны жөнілдету институты

Кеңес Одағының тарауымен тәуелсіз әрбір мемлекеттің құқықтықреттелужағдайы өздігінше қалыптасып, дамығанымен де ортақ шешімгекелетін жағдайлар орын алды. Олардың бірі – қылмыстық құқықтық қатынастар еді.

1996 жылдың 17 ақпанында Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығына қатысушы мемлекеттердің Парламентаралық ассамблеясының жетінші пленарлық отырысының №7-5 қаулысымен Модельдік Қылмыстық кодекс – ұсынымдық заңнамалық актің қабылданды. Бұл актіге 2006 жылғы 16 қарашада өзгерістер енгізілді [19].

Қылмыстық заңнамаларды реформалау бұрынғы одақтас республикалардың тәуелсіздік алуына, демократиялық, құқықтық және зайырлы мемлекет және азаматтық қоғам құруға, әлеуметтік-экономикаға негізделген нарықтық қатынастарға бейімделуге, бүкіл дүниежүзілік қоғамдастық құрган адам құқықтары мен бостандықтарының артықшылықтарын тануға байланысты пайда болған мәселелердің бірі ретінде мынадай мәселені шешуді талап етті: жаңа заңнамалар құру қажет пе немесе қолданыстағы зандарды жетілдірумен шектелген дұрыс па? Бұл әрине, ойдан шығарылған жоқ, қазіргі таңда құқықтық негіздер құру арқылы жаңа мемлекеттілік орнату жолында саяси еркіндік танытуды қажет еткен өтпелі кезеңде зандылықтарды жетілдіру жөн көрінеді, өйткені мұндай ұстаным қоғамдық қатынастарды жаңаша жағдайда дамытып және оларды қылмыстық-құқықтық қорғау барысында қастандыққа, қателіктерге ұрындырмауға мүмкіндік беретін еді.

Тәуелсіз республикалардың қылмыстық-құқықтық реформасы сол елдің Конституциясына сай келетін қылмыстар және жазалар туралы заңнама құруды көздеді. Онда қылмыстық-құқықтық саланың қылмыстылықпен құрестегі тиімділігін арттыру бағытында өзінің тікелей мақсаты қылмыстық құқықтық нормалардың алғышарттары мен тыйымдарын бұзуға жол берген кез келген адамға қатысты әрбір қылмыс үшін занды қолданудың кері күші болмайтындылығына тартып, қылмыстық саясаттың негізгі мақсаты қылмыстылықты азайтуға қолжеткізу керек еді.

Қылмыстық құқықтық реформалар процесінде шешілуді талап ететін қажетті артықшылық міндеттерді анықтау барысында зандардың көптеген негізгі ережелері айқындалды, онда келесідей мәмілелер қамтамасыз етіле отырып, бірқатар республикаларда қылмыстық кодекстер қабылданды:

- қылмыстық заңнамаларды демократиялық мемлекетте қабылданған қазіргі заманғы әлеуметтік құндылықтар иерархиясына сәйкестендіру, оның ішінде адам мен азаматтың құқықтырын қорғауды қамтамасыз ету саласында;
- қылмыстық заңнамаларды елде жүріп жатқан түбегейлі әлеуметтік-экономикалық жаңғыртулар мен сәйкестендіру, яғни қылмыстылықтың жаңа сипаттамаларын, оның мамандануын, ұйымдастырынын, ұлттық сипатын,

мінез-құлықтың қоғамдық қауіпті жаңа түрлерін, оның ішінде экономика саласындағы жағдайларды есепке алу;

— қылмыстық жауаптылық келесіқатаң жолдармен реттеледі: а) ауыр және аса ауыр қылмыс жасаған адамдардың және қылмыстардың қайталануы үшін жауаптылықты күшейту; б) онша қауіпті емес қылмыс үшін және жасағаннан кейін шын жүргімен өкінген, келтірілген залалдың орнын толтырған, қылмыстың басқа қатысуышыларын әшкерелеуге көмек көрсеткен адамдар үшін жауаптылықты женілдету; в) қылмыстылықпен құрестің әлемдік тәжірибесін, басқа мемлекеттердің заңдылықтары мен тәжірибесі негізінде қалыптасқан озық үлгідегі құқықтық ұстанымдарды есепке алу.

Сонымен бірге ТМД елдерінің қылмыстық заңнамалары ұлттық ерекшеліктерге ие жәнеөз елдеріндегі ішкі саяси және ішкі экономикалық жағдайларға негізделеді. Бұл мемлекеттердің қылмыстық заңнамалары 10-15 жылдар бойында реформаланды. Барлық мемлекеттер дерлік жаңа қылмыстық заңнамалар қабылдады. Қоғамдағы әлеуметтік өзгерістерді айшықтайдын қылмыстық құқықтық нормалар өзгерді. Айта кету керек, ТМД аумағында құрылған барлық мемлекеттер заң шығарушылық қызметтің «революциялық жаңғыруы» орын алды. Бұл өздігінен түсінікті жағдай деп қарасақта болады. Әлемдік тарихи тәжірибе көрсеткендей, қандай да болмасын революциялар әлеуметтік оң нағайлерді өте сирек береді және көп жағдайларда қоғамды кейінге ысырып тастайды, оның дамуына тұсау болады және түрлі қастандықтар мен сілкіністерді өмірге әкеледі, ал олардың орнын толтырып, қалпына келтіру біршамауақытты қажет етеді.

Қылмыстық жаза институтының басты сипаттамаларын заңды анықтамалар мәтініне қарай жан-жақты талдауға көшер алдында осы анықтамалар қатарына нені жатқызуға болатыны жөніндегі мәселеге арнайы тоқтала кеткен жөн. Біздің тарихи-құқықтық шолуымыздан мұндай шегініс жасау өте қажет, өйткені ол заңды талдаудың әдістемелік жолын анықтауда мүмкіндік береді.

Сонымен, қылмыстық құқық теориясында жаза институтының ұғымыноның мәні, мазмұны және белгілері анықтайды.

Жаза институтының белгілері жөнінде айтатын болсақ, олар арнайы зерттеуді қажет етеді. Бұл мәселе түбебейлі қарастырылуы керек. Бұл жазаның мақсаттары және функциялары секілді сипаттамаларына да қатысты айтылған сөз. Ал бұл жерде ең негізгі міндетқылмыстық жазаның мәні мен мазмұны жөніндегі мәселе бойынша өз көзқарасымызды анықтаудан бастау қажет. Соңғы кездері қоғамда орын алған түбебейлі өзгерістердің заңын елеулі турде жаңаруын ескере отырып бұл мәселелерді талдау барысында көп нәрсеге жаңа көзқарас қалыптастыру керек болуы мүмкін.

Ең алдымен қылмыстық жаза институтының мазмұны жөніндегі проблемағылыми әдебиетте жеткілікті мөлшерде терең, әрі жан-жақты қарастырылып жатқандығын айта кеткен жөн. Бұл орайда зерттеушілердің басым бөлігі оның құрамына жаза қатыстырылады деп пайымдайды. Жаза институтының мәнін анықтаудағы жағдай басқаша және де ол қылмыстық құқық әдебиетінде

мейлінше толық қарастырылмаған. Алдағы түсіндірulerден реттіліктің неліктен тек осылай болатындығы түсінікті бола жатады.

Ресей Федерациясының қолданысындағы Қылмыстық Кодекстің 43-бабының бірінші тармағында жазаның ұғымы және мақсаттары берілген, онда жаза - сотталған адамның құқықтары мен бостандықтарын шектейтін немесе олардан айыратын мәжбүрлеу шарасы ретінде танылады [20].

Жазаларды орындау кезінде сотталған РФ азаматтарының құқықтары мен бостандықтары РФ Қылмыстық, Қылмыстық-атқару [21] және басқа да заңнамасында белгіленген мөлшерде шектеледі (РФҚАК 10-бабының 2-тармағы). Мұнда кең мағынада заңнама деп, яғни заң актілерінің, ведомствалық және нормативті-құқықтық актілер жиынтығы түсіндіріледі. Олай болмаған жағдайда түзеу мекемелерінің ішкі тәртібі ережелерін қабылдаудың не қажеті бар дегенпікірлерін білдіреді ресейлік қылмыстық-атқару саласының мамандары. Мысалы, Ресей Федерациясының қылмыстық-атқару кодексінің түсіндірмелерінің бірінде Ресей Федерациясының Конституциясы сотталғандардың құқықтық мәртебесін бекітудің жалпы тәсілін анықтайды. Біріншіден, бұл сотталғандардың құқықтары белгілі дәрежеде шектеліп, жалпы азаматтық құқықтық мәртебеге ие болады. Бұдан шығатыны, сотталғандардың құқықтық жағдайы РФ Қылмыстық Кодексі мен РФ Қылмыстық атқару кодексінің нормаларымен ғана емес, сонымен бірге РФ азаматтарының құқықтарымен міндеттерін белгілейтін барлық заңнамалармен де бекітіледі. Екіншіден, құқықтар мен бостандықтарды шектеу көздері нақты анықталған – бұл федералды заңдар (РФ Конституциясының 3-бабының 55-бөлігі). Демек, сотталғандардың құқықтары мен бостандықтарының шектеулерін РФ құрылтай субъектілерінің заңдарымен және заңға сай нормативтік құқықтық актілермен, әсіресе түзеу мекемесі әкімшілігінің ережелерімен немесе бұйрықтарымен белгілеу мүмкін емес. Бұл шектеулер сот үкімінен және бұйрынғы РСФСР еңбекпен түзеу Кодексінің (бұдан әрі - РСФСР ЕТК) 8-бабында белгіленгендей жазаны өтеу режимінен де туындауы мүмкіндігі айтылады [22].

Қазақстанда сотталғандардың құқықтық жағдайлары қылмыстық-атқарушылық заңнамамен қатар басқада арналы заңнамалармен анықталады. Басқа қырынанқарағанда жаза институтының түсінігі туралы нормада қандай да бір шектеудің мүлдем болмауықисынсыз. Соттың үкіміндегі жазаны заңда белгіленген тәртіппен өтеу кезінде сотталған адамның құқықтары белгілі бір мөлшерде шектелінеді.

ТМД-ға кіретін кейбір Республикалардың заң шығарушылары 1991 жылғы қылмыстық заңының негізінен басқа жолмен журді. Онда сотталған тұлғаның құқықтары мен бостандықтары қандай құқықтық актілермен шектелінетіндігіне нақты нұсқаулар мүлдем жоқ. Көріп отырғанымыздай, сотталғандардың құқықтық шектеулерінің қалай белгіленетіндігі жөніндегі проблеманы шешу әдістері әртүрлі. Бұл жоғарыда келтірілген тұжырымдамалардағы бір ғана өзгешелік емес, дегенімен ол басты, әрі маңызды болып саналады.

Тәуелсіздікті жаңа алған мемлекеттердің қылмыстық заңнамаларын дайындау барысында қылмыстық құқықтың дәстүрлі қағидалары

негізіндемаңызың идеялар көрініс тапқан, қылмыстық ғылым мен құқық қолдану қызметінің жетістіктері айшықталған негізгі институттар сақталынды.

Қылмыстық заңнамалардың барлығында дерлік негізінен жаза тағайындау мәселесі бұрынғы қалпын сақтай алды, тек барынша толықтырылған еді. Бұл сұрақкодексте «Жаза тағайындау» деп аталағын жеке тарауда қарастырылған.

Іс-тәжірибеде әділ жазаға қолжеткізу маңызды жай болып табылады. Әдетте, жаза қылмыстың ауырлығы мен қылмыстық жасалуының мән-жайларына, жасалған қылмыстың дәрежесіне, осы іс әрекет үшін қылмыстық жауаптылық қарастыратын заңға сәйкес келетін болса, онда жаза әділ деген сөз. ТМД елдерінің қылмыстық кодекстерінде жазаға қатысты талаптар қамтылады, бірақ «әділ жаза» термині тек Грузия (ҚК-тің 53-бабы) [23], Тәжікстан (ҚК-тің 60-бабы) [24], Әзербайжан (ҚК-тің 58-бабы) [25], Ресей (ҚК-тің 60-бабы) [20] мемлекеттерінің Қылмыстық кодекстерінде кездеседі.

ҚК-тің Ерекше бөлімінің тиісті бабында көзделген шенберде жазаны тағайындау -әділ жаза тағайындаудың бір критерийі. Сот жаза тағайындағанда ҚК-нің Ерекше бөлімінің тиісті бабының санкциясындағы көзделген жаза мөлшерінжәне жазаның түрін қолдануға міндетті. Таңданып отырған елдердің қылмыстық заңнамаларында осы ережеге сілтеме жасалынады.

Жаза тағайындауда ҚК-тің Жалпы бөлімінің ережелерін қатаң сақтау жаза әділдігінің келесі критерийі саналады. Мұнда, сот қылмыстың қоғамға қауіптілік сипаты мен дәрежесін, кінәлінің жеке басын, оның ішінде оның қылмыстық құқық бұзушылық жасағанға дейінгі және одан кейінгі мінез құлығын, жауаптылықты пен жазаны жеңілдететін, ауырлататын мән-жайларды, сондай-ақ тағайындалған жазаны сottalған адамның түзелуіне және оның отбасының немесе оның асырауындағы адамдардың тіршілік жағдайына [2] ықпалын ескереді. Қылмыстық жауаптылықты және жазаны жеке даралау қағидасы жоғарығы шарттарды есепке алу барысында көрініс табады.

Жақын шетел қылмыстық заңдылықтарын талдау нәтижесінде байқағанымыздай, Қырғызстан, Тәжікстан, Беларусь қылмыстық заңнамалары қылмыстық іс-әрекеттің себебін, сондай-ақ келтірілген залалдың сипаты мен мөлшерін қылмыстық жауаптылық пен жазаны жеке даралау белгісі ретінде қарайды. Ал Белоруссия ҚК-де «келтірілген залалдың сипаты және орын алған зиянның мөлшері» термині (ҚК-тің 62-бабы) кең мағынада пайдаланылады [26]. Тәжікстан ҚК-не (ҚК-тің 60-бабы) сай, сот кінәлінің қылмыстық іс-әрекетті жасау тәсілі де жоғарыдағылармен бірге ескеріледі. Ал Түркіменстан ҚК-де сай (ҚК-тің 56-бабы) қылмыстың сипаты, ауырлығы, мақсаты, себебі, жауаптылықты жеңілдететін және ауырлататын мән-жайлар, кінәлінің жеке басы [27], сондай-ақ сол жазаның қайта әлеуметтендірудегіорны, отбасының өмір сүрүжағдайына әсері, ал Грузия ҚК-де (ҚК-тің 53-бабының 3-бөлігі) міндеттемелерді бұзу сипаты мен өлшемі, қылмыстық әрекет түрі, әдісі және салдары, кінәлінің бұрынғы өмір сүру салты, оның жеке және материалдық жағдайы, кейінгі мінез-құлқы, шығында өтеуге, жәбірленушімен татуласуға деген ұмтылысы есепке алынады.

Тәжікстан мен Белоруссия ҚК-мен қарастырылған жеке айыптау істері бойынша жаза тағайындағанда жәбірленушінің пікірін ескеру туралы ереже

ерекше назар аудартады. Белоруссия ҚҚ-де аталған жағдай үкімде міндетті түрдежан-жақты түсіндіруді қажет етеді.

Зерделенген қылмыстық заңнамалардың барлығында дерлік сот үкім шығарғанда қылмыстық жауаптылық пен жазаны жеңілдететін, ауырлататын мән-жайларды ескереді. Тек қолданылатын ұғымдарында ерекшелік кездеседі. Мысалы, «қылмыстық жауаптылықты ауырлататын және жеңілдететін мән-жайлар» ұғымы - Қырғызстан [28], Грузия, Латвия, Белоруссия ҚҚ-де, ал «жазаны ауырлататын және жеңілдететін мән-жайлар» ұғымы Өзбекстан, Тәжікстан, Әзербайжан, Украина ҚҚ-де қолданады. Қазақстан мен Әзербайжан ҚҚ қоспағанда, басқа ТМД-і ҚҚ-де сottalған адамның түзелуі, оның отбасына әсеріескерілмейді. Қазақстанның заң шығарушы соттардан қылмыскердің отбасылық жағдайымен бірге асырауындағылардың тіршілігін назарға алуды талап етеді.

Бұрынғы бірқатар одақтас республикалардың, нақтырақ айтсақ, Қазақстан, Украина, Түркіменстан, Тәжікстан, Өзбекстан, Әзербайжан, Ресей қылмыстық кодекстерінде онша қатаң емес жаза мақсатқа жетуді қамтамасыз ете алмағанда неғұрлым қатаң жаза белгілеу мүмкіндігін қарастырады. Неғұрлым қатаң жаза қылмыстардың немесе үкімдердің жиынтығы үшінтағайындалады.

Жаза тағайындаудың жалпы ережелерінің бірі санкцияда берілгеннен анағұрлым жеңіл жазаны ерекше мән-жайлар болған жағдайда тағайындауға жол беріледі. Бұл шара модельдік ҚҚ-те (65-баптың 1-тармағы) қаралған [19]. Онда санкциясындағы төменгі шектен төмен жаза, не жеңілдеуін белгілеу немесе міндетті - қосымша жазаны қолданбау қаралады.

Мұндай өкілеттілік Ресейдің, Әзербайжаның, Түркіменстанның және зерттелгенөзге елдердің соттарына берілген. Дегенімен бұл мән-жай жаза тағайындаудың жалпы негізі ретінде Қазақстан, Ресей, Әжербайжан, Түркіменстан, Украина Қылмыстық кодекстерінде белгіленген. Мұнда, соттар жаза тағайындаудың мән-жайлары мен тәртібі қаралған норманы басшылыққа алады.

Соттардың ҚҚ Ерекше бөлімінің баптарында көзделген жазадан гөрі неғұрлым жеңіл жаза тағайындау мүмкіндігі Тәжікстан, Латвия, Қырғызстан, Беларусь, Өзбекстан, Грузия Қылмыстық кодекстерімен қарастырылған. Бірақ бұл мән-жайды жаза тағайындаудың жалпы ережелеріне жатқызбайды. Неғұрлым жеңіл жаза санкцияның төменгі шегі сотталушы үшін шектен тыс қатал болған жағдайда тағайындалады. Заң соттарға тек ерекше мән-жайлар болған кезде жаза тағайындаудың осы ерекісін қолдануға мүмкіндік береді.

Қылмыстың себептеріне, кінәлінің рөліне, қылмыс үстіндегі және одан кейінгі мінез-құлқымен байланысты және басқа да мән-жайлар, сондай-ақ топтық қылмысқа қатысуши топ жасаған қылмыстарды ашуға белсене жәрдемдесуі Қазақстан, Ресей, Әжербайжан, Тәжікстан, Өзбекстан ҚҚ-де ерекше мән-жайлар болып танылады. Беларусь ҚҚ-і топпен жасалған қылмысқа қатысуышының біреуінің қылмыстарды ашуға белсене жәрдемдесуін неғұрлым жеңіл жазатағайындау үшін қажетті ерекше мән-жай деп қарамайды.

Қырғыз мемлекетінің Қылмыстық кодексінде неғұрлым жеңіл жаза тағайындау және қажетті мән-жайларды жинақтау үшін жауаптылықты ерекше

женілдететін мән-жайлар деген мағынадағы сөз тіркесі қолданылады. Грузия, Қырғызстан мемлекеттерінің қылмыстық кодекстері бойынша неғұрлым женіл жаза қолдану үшін іс-әрекеттің қоғамға қауіптілік дәрежесін барынша төмендететін ерекше мән-жайларды ескеру қажет.

Жоғарыда аталған кодекстерге ортақ ереже – кінәлінің жеке басын сипаттайтын мән-жайлар ерекше оқиғалар қатарына жатады. Белгілі бір қылмыс үшін көзделген жазадан неғұрлым женіл жаза тағайындау не міндепті жазаға қосымша жаза түрін қолданбау жағдайы Модельдік Қылмыстық кодекстің 65-бабында қаралған.

Қаралып отырған жағдай Украина ҚҚ-нің 69-1-бабындағыттылады. Қылмыстық жазаны женілдетуге және жасалған қылмыстың дәрежесін барынша төмендетуге, Украина заң шығарушысы, бірнеше мән-жай қажет, деп есептейді. Қылмыстық Кодекстің 66-бабының 1-бөлігінің 1,2-тармақтарында көзделген жазаны женілдететін мән-жайлар болып, жазаны ауырлататын мән-жайлар болмаса, сондай-ақ сотталушы кінәсін мойындаса, онда жазаның мерзімі немесе мөлшері осы Кодекстің Ерекше бөлігі бабының тиісті санкциясында (бабы бөлігінің санкциясында) көзделген жазаның неғұрлым қатаң түрінің ең жоғары мерзімінің немесе мөлшерінің үштен екісінен аспайды [29]. Сот онда, кінәлінің жеке басын ескере келе қылмыстарға (орташа, ауыр және аса ауыр) қатысты жаза тағайындауды.

ТМД және Латвия ҚҚ-не сай, сottың өкілеттігіне төменгі шектен төмен жаза және осы қылмыс үшін тиісті бапта көзделгеннен басқа анағұрлым женіл жаза тағайындауға мүмкіндігі бар [30]. Яғни, қаралып өткен елдердің ҚҚ-де сотміндепті қосымша жазаны тағайындауына болады

Заң шығарушылар жазаны айрықша женілдетудің түрлі негіздерін қарастырады, бірақ та әр елдің ҚҚ-де оны қолданудың өзіндік ерекшеліктері бар. Грузияда - ерекше женілдететін мән-жайлар болғанда, Эстония ПК бойынша – ерекше мән-жайларды ескере отырып ең төменгі шектен төмен жаза тағайындалуы мүмкін.

Армения, Қазақстан, Молдова, РФ, Тәжікстан, Түркіменстан, Әзіrbайжан ҚҚ-ітөменгі шектен төмен жаза тағайындау үшін келесідей алғышартболуы шарт: істе ерекше мән-жайлардың, қауіптілікті едәуір төмендететін өзге мән-жайдың болуы; сыйайлас қатысушы топпен жасалған қылмысты ашуға белсенді жәрдемдесуі.

Сонымен бірге, жоғарыда аталған елдерде жауаптылықты женілдететін бір жағдай да, осындай жағдайлардың жиынтығы да ерекше деп танылуы мүмкін.

ТМД-ның басқа елдерінде біршама жақсы тұжырымдар бар. Мысалы, Өзбекстан Қылмыстық кодексіне (57-бап) сәйкес, сот жасалған қылмыстың қоғамға қауіптілік дәрежесін едәуір төмендететін жағдайларды ескере отырып, жазаны ерекше женілдете алады [31]. Оған кінәлінің жеке басын, кінәсінің дәрежесі мен нысанын, қылмысқа дейінгі және кейінгі мінез-құлқын, қылмыстың жасалу себептерін сипаттайтын және оған ықпал ететін мән-жайлар жатады.

Ал Украина Қылмыстық кодексінің 69-бабына сай, кінәлінің жеке басын ескеріп, қылмыстың ауырлық дәрежесін едәуір төмендететін және жазаны

женілдететін бірнеше мән-жайлар болған кезде, сот өз шешімін дәлелдей отырып, сыйбайлас жемқорлық қылмысын қоспағанда, Қылмыстық Кодектің Ерекше бөлігіндегі баптың (бабы бөлігінің санкциясында) санкциясында белгіленген ең төменгі шегінен төмен негізгі жазаны тағайындауды немесе осы қылмыс үшін Қылмыстық Кодектің Ерекше бөлігі бабының санкциясында (бабы бөлігінің санкциясында) көрсетілмеген негізгі жазадан басқа ең женіл жазаны белгілей алады. Бұл жағдайда ҚК-тің жалпы бөлігінде жазаның осы түрі үшін белгіленген ең төменгі шектен төмен жаза тағайындауға соттың дақұқығы жоқ [29].

Мәселен, Эстонияның Пенитенциарлық кодексінің 61-бабының 2-бөлігіне сәйкес, егер осы қылмыс үшін түрмеге қамау мерзімінің ең төменгі шегі кемінде бес жылды құраса, онда түрмеге қамау бір жылдан кем мерзімге тағайындалмайды [32].

Латвия Қылмыстық кодексінде (ҚК-тің 49-бабының 3-бөлігі) жауаптылықтауырлататын мән-жайлар болған жағдайда неғұрлым женіл жаза қолдануға тыйым салынған [30].

Айта кету керек, жаза тағайындаудың бұл ережесі тек Беларусь (ҚК-тің 62-бабының 2-бөлігі) пен Қырғызстан (ҚК-тің 72-бабының 3-бөлігі) Қылмыстық кодекстеріне ғана тән. Себебі онда бас бостандығынан айыру түріндегі жаза қылмыстық жазаның мақсатына жетуін ҚК Ерекше бөлімінің тиісті бабында көзделген неғұрлым женіл жаза қамтамасыз ете алмайтын болса ғана тағайындалуы мүмкіндігі белгіленген.

Модельдік Қылмыстық Кодектің 63-бабы жаза мен жауаптылықты женілдететін мән-жайларға арналған [19].

Қылмыстық жауаптылық пен жазаны женілдететін және ауырлататын мән-жайлардың тізімі Грузияны қоспағанда, ТМД елдерінің барлығының ҚК-де арнайы нормамен беріледі. Грузия ҚК-нің 54-бабы женілдететін мән-жайлар бойынша жаза тағайында ережесін қарастырады. Ол үшін кінәлі өзініңайыбын мойындауы маңызды, сондай-ақ қылмыстың ашылуына көмектесуі шарт және ауырлататын мән-жайлар болмаса, онда жазаның мерзімі немесе мөлшері қылмыстық кодектің Ерекше бөлімінің тиісті бабында немесе оның бөлігінде көзделген жазаның неғұрлым қатаң түрінің ең жоғары мерзімінің немесе мөлшерінің төрттен үшінен аспауға тиісті [23]. Мұнда, өзге ТМД елдерінің қылмыстық заңнамаларында ұқсастықтар кездеседі, десе де аталған тізімдерде айырмашылықтар бар. Мысалы, Түркіменстан ҚК-де тек қана заңда көзделмеген өзге мән-жайлар ескеріледі. Мән-жайлардың мәтіні, орналасу кезектілігі қолданыстағы ҚР ҚК-дегі нормадан (53-баптан) ерекшеленеді. Модельдік кодектің 63-бабының к) тармақшасындағы мән-жай ҚР ҚК-нің (2014ж. ҚК) бесінші кезекте, ал д) тармақшасындағы ҚР ҚК-нің жетінші, е)-мән-жайы ҚР ҚК-нің тоғызыншы, ж)-мән-жай ҚР ҚК-тің оныншы кезекте орналасқанды.

Жауаптылық пен жазаны женілдететін мән-жайлардың санында болмашы, тек мазмұнында елеуліайрымашылық бар. Мысалы, алғаш жасалынатын қылмыстың санаты әркелікі белгіленген. Қазақстан, Ресей Қылмыстық кодестеріндегі жазаны женілдететін мән-жай «кездейсоқ тоғысуы салдарынан алғаш рет кішігірім ауырлықтағы қылмыс жасау» деп келтірілсе, Тәжікстан

Қылмыстық кодесінде «кез келген қылмысты алғаш рет жасау» (ҚК-тің 61-бабы) [24] ретінде қарастырылған. Ал Әзербайжан ҚК-декоғамғақауіптілігі жоғары емес немесе ауырлығы онша ауыр емес қылмыстуралы сөз болады.

Кінәлінің кәмелетке толмауы, жүктілік, кінәлінің жас балаларының болуықылмыстық жауаптылықты жеңілдететін мән-жай ретінде барлық ТМД ҚК-де заңдастырылған.

Қылмыс жасағаннан кейін зардал шегушіге тікелей медициналық және өзге де көмек көрсету, қылмыс салдарынан келтірілген мүліктік залал мен моральдық зиянның орнын өз еркімен толтыру, қылмыспен келтірілген зиянды жоюға бағытталған басқа да іс-әрекеттер барлық одактас мемлекеттердің заңнамасында көрініс тапқан.

Сонымен бірге Латвия ҚК-нің 47-бабында [30] қылмыстық жауаптылық пен жазаға бұйрықты немесе өкімді орындау барынша ықпал етуі мүмкін болса, Қырғызстан ҚК-мен (73-бабы) және Терісқылыштар туралы кодекспен (52-бабы) [33] қаралмаған.

ТМД-ныңқұрамындағы кейбір мемлекеттердің қылмыстық кодекстерінде қажетті қорғану, аса қажеттілік, қылмыс жасаған адамды ұстау, орынды тәуекел, бұйрықты немесе өкімді орындаудың құқықтық дұрыстығы шартын бұзу жағдайлары айшықталған.

Беларусь (63-бап), Украина (66-бап) ҚК-і жеңілдететін мән-жайларға қажетті қорғану шегінен шығып қылмыс жасауды жатқызбай, тек аса қажеттілік шегінен шығып қылмыс жасауды қараса, керісінше, Грузия ҚК-нің 59, 59.1.7-баптарында заңсыз қол сұғушылықтан қорғану, қажетті қорғанудың шегінен шығып қылмыс жасау бар.

Өзбекстан (ҚК-нің 55-бабының е)-бөлігі) [31], Латвия ҚК-де (47-бабы 8-бөлігі) «негізді тәуекел» ұғымының орнына «өзін-өзі актаған кәсіптік немесе шаруашылық тәуекел» ұғымы қолданылады. Мұны Украина заң шығарушысы - «сыбайлас қатысушыныңарнайы тапсырмамен ұйымдастықтан топтың немесе қылмыстық ұйымның қылмыстық іс-әрекеттерінің алдын алу немесе оны ашуы» деп келтірген.

Ресей, Беларусь, Латвия ҚК-інәліні қылмысқа итермелеген жәбірленушінің құқыққа қайшы немесе адамгершілікке жат қылышы жеңілдететін мән-жай болып саналады. Әзербайжан ҚК-де - қылмыскердің кенеттен пайда болған күшті жан күйзелісі жағдайында қылмыс жасауы, ал Украина, Грузия ҚК-де - жәбірленушінің заңға қайшы немесе адамгершілікке жатқылығынан пайда болған жан күйзелісі жағдайында қылмыс жасау, ал Қырғызстан, Тәжікстан ҚК-де - жәбірленушінің күш көрсетуі, қорлауы немесе құқыққа қайшы қылыштары, жан күйзеліс жағдайында қылмыс жасауы - жеңілдететін мән-жайға жатады.

Ал Украина қылмыстық кодексінің 66-бабының 7)-бөлігінде, жеке адамды қатыгездікпен қараудан немесе оның ар-намысы мен қадір-қасиетін қорлаудан туындаған қатты рухани толқудың әсерінен, сондай-ақ жәбірленуші тарапынан мұндай мінез-құлыштың жүйелі сипаты болған кезде қылмыс жасауы қарастырылған. Мұнда жәбірленуші заңға қайшы неадамгершілікке жат жүрістүрьстыжүйелі түрде жасауы шарт.

Көптеген ТМД мемлекеттерінің қылмыстық кодестерінде шынайы өкіну, айыбын мойындау, қылмыстың ізін анықтау, қылмыс заттарын, сыйбайластарды табусынды мән-жайлар кездеседі. Қылмыс заттарын табуға белсенді араласу жайлы Украина, Қырғызстан ҚҚ-де кездеспейді. Қылмыскер өзі және өзгелер жасаған қылмыстарды ашуға, тергеп-тексеруге көмектесу ұғымдарын Латвия заң шығарушысы қылмыстық заңнамада бөліп қарастырады.

Латвия ҚҚ-нің 47-б,10-б-де женілдететеін мән-жай ретінде ақыл есін жоққа шығармайтын психикалық аурыуының болуы, ал Белорусь ҚҚ-де қария жастағы адамдардың қылмыстық іс-әрекетке баруы танылады. Бұл жағдайды отандық заңнамада ескерген орынды болар еді.

Қазақстан, Қырғызстан, Ресей, Әзербайжан қылмыстық заңнамасында айыбын мойындау, не қылмыстың ізін анықтауғабелсенді араласқан кезде неғұрлым қатаң жазаның жоғары мерзімі немесе мөлшерінің төрттен үшін белгіленеді.

Медициналық және басқаша жәбірленушіні қолдау, материалдықжәне моральдық залалды өзгенің күштеуінсіз өзі өтеуі және де осы жолдағыбасқа іс-әрекеттерді Ресей, Әзербайжан, Қазақстан Республикасы ҚҚ-і женілдететін мән-жай деп санайды. Ресей, Әзербайжан ҚҚ-де жаза тағайындаутәсілдері арнайы нормамен реттелінген.

Сонымен жоғарыда айтылғандарды қорыта келе төмендегідей тұжырыммен қорытындылаймыз:

1. Кеңес Одағының тарауына орай Тәуелсіз республикаларда жаппай қылмыстық-құқықтық реформалар жүргізілді. Осы тұста Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығына қатысушы мемлекеттер үшін Модельдік Қылмыстық кодекс – ұсынымдық заңнамалық актің ұсынылған болатын. Қылмыстық-құқықтық реформалар жүргізілуі нәтижесінде жаңа қылмыстық заңнамала қабылданды.

2. Барлық елдердің қылмыстық заңнамаларында жаза тағайындау мәселесі аса ірі өзгерістерге ұшырамаған. Қылмыстық Кодексте «Жаза тағайындау» деп аталатын жеке тарау орын алды. Сондай-ақ ол үкім шығару кезінде қылмыстық жауаптылықты; жазаны женілдететін және ауырлататын мән-жайлар ескерілу қажеттілігін арта тұсті.

3. Барлық ТМД елдерінің қылмыстық заңнамалары жазаны женілдету туралы мән-жайларды қарастырады және женілдететін мән-жайлардың тізбесі көрсетілген. Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлігіндегі баптың (бап бөлігінің санкциясында) санкциясында белгіленген жазаның ең төменгі шегінен төмен негізгі жазаны тағайындау, Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлігі бабының санкциясында (баптары бөлігінің санкциясында) көрсетілмеген негізгі жазадан басқа ең женіл жазаны белгілеу сынды жазаны женілдетуді жүзеге асыру құралдары орын алған.

4. Грузия ҚҚ-ін қоспағанда, барлық ТМД елдерінің қылмыстық заңнамаларында жауаптылық пен жазаны ауырлататын мән-жайлардың тізімі бар, бірақ та бұл мән-жайлардың мәтіні мен орналасу кезектілігі әркелкі.

1.3 Шет мемлекеттер заңнамасындағы қылмыстық жазаны жөнілдеду институты

Адам мен азаматтың құқықтары, бостандықтары, заңды мұдделері, бейбітшілік пенадамзат қауіпсіздігі, меншіктегі, ұйымдардың құқықтары мен заңды мұдделері, қоғамдық тәртіп пен қауіпсіздік, коршаған орта, мемлекеттің құрылымы мен аумақтық тұтастығы, сондай-ақ қоғам мен мемлекеттің [2] заңмен қорғалатын өзге де мұдделерді әртүрлі қылмыстық қолсұғушылықтан кінәлі тұлғаны жауаптылықта тарта отырып, қылмыстық жазалау арқылықорғау жүзеге асырылады.

Қазіргі таңда дамыған мемлекеттерде жаза мен жауаптылықты ауырлататын мән-жайлардан гөрі жөнілдететін мән-жайларға басымдық берілу үрдіске айналған, себебі бұл демократия нық орнықкан мемлекетке тән құбылыш болмақ. Ең бастысы, қандай жаза болмасын ол мемлекет игілігі үшін қабылданады. Көп шетел қылмыстық заңнамаларында жөнілдетілген жаза институты қалыптасып үлгерген, себебі азаматтық қоғам үшін жөнілдетілген жаза маңызды элемент болмақ. Жазаны жөнілдеду шарасы әр елде әр қырынан ерекшелінеді.

Жөнілдетудің кеңінен тараған түрі – жөнілдететін мән-жайлардың есебінен жөнілдеду саналады. Шетелдерде жөнілдететін мән-жайлардың тізімі әркелкі, олардың менеджердің топтауға болады: қылмыстылықтың жай-күйіне, қылмыскердің жеке басына, қылмыс үстінде және қылмыс жасағаннан кейінгі адамның мінез-құлқына, қылмыстылықтың себептеріне қатысты. Ал В.Н. Додонов болса, шетелдердің қылмыстық заңнамаларында қарастырылған жөнілдететін мән-жайларды келесі бес топқа бөліп қарастырады: кінәлінің жеке басын сипаттайтын жөнілдететін мән-жайлар; қылмыстың субъективті жағы мен себептеріне; қылмыстың жасалу жағдайына қарай; қылмыстық әрекеттің объективті жағдайларына қарай; қылмыстан кейінгі кінәлінің жүріс-тұрысына байланысты мән-жайлар. Бұл топтама жөнілдететін мән-жайларды толығырақ қамтуға мүмкіндік береді.

Енді сол жөнілдететін мән-жайларды топтастыру жағдайларына тоқталсақ. «Кінәлінің жеке басын келесідей жөнілдететін мән-жайлар сипаттайты:

- кәмелетке толмағанның немесе жас шағында қылмыс жасауы;
- жүкті әйелдің қылмыс істеуі, менопауза немесе етеккір кезеңінің әсерінен қылмыс жасау; жаза тағайындау кезіндегі жүктілік,
- кінәлі адамның қартайған шағындағы қылмыс жасауы;
- ақыл-есі шектеулі тұлғаның қылмыс жасауы;
- кінәлі тұлғаның асырауында еңбекке жарамсыз балалардың болуы;
- кінәлінің қылмыс жасағанға дейінгі он әрекетінің болуы.

Сонымен қатар жөнілдететін мән-жайларды - қылмыстың субъективті жағы мен себептеріне; қылмыстың жасалу жағдайына қарай; қылмыстық әрекеттің объективті жағдайларына қарай; қылмыстан кейінгі кінәлінің мінез-құлқымен байланысты, топтастыруға болады [34, 356-357 бб.].

Жеңілдететін мән-жайларға қатысты Лондон сот тәжірибесінен келесідей ерекше назар аудартатын бір жағдайды кездестіруге болады.

Букингем сарайының бұрынғы қызметкері Адам Кантоның жалақысы төмен болғандықтан (қорғаушының айтуынша), жиі несие алуға мәжбүр болады, содан кейін оларды қиналып төлеп отырады. Ол сарайдың бұрын жабық бөліктеріне қол жеткізген кезде, жалпы құны 100 мың фунт (136 мың доллар) болатын құндылықтарды жымқырған.

Кейін Канто сарайдан заттарды ұрлағанын құқық қорғау органына мойындалап, тергеумен бітімгершілік келісімге келеді.

Сотта 2019 жылдың қарашасынан 2020 жылдың тамызына дейінгі тоғыз айшінде Канто сарайдан Кембридж герцогы мен герцогтың қол қойылған фотосуреттерін, Дональд Трамптың сапары кезінде корольдік мемлекеттік банкеттен алғынған фотоальбомды (шамамен 1500 Фунт стерлинг), түрлі бұйрықтар мен медальдарды және Samsung телефонын ұрлап кеткені анықталады.

Сот Дэвид Томлинсон Саутварк Корольдік сотының отырысында 37 жастағы ер адам ақшаның қажеттілігіне байланысты (несиelerін төлеу үшін) қылмысқа барғанын мәлімдеген. Әдетте, мұндай қылмыстар үшін қылмыскер бір жарым жылға бас бостандығынан айырылуы тиіс, бірақ сот оның өз кінәсін мойындалап, тергеумен келісімге келгенін, бұрын сотталмағанын, сондай-ақ оның жағымды мінездемелерін ескеріп, кінәліні сот сегіз айға бас бостандығынан айырады. Соттың мұндай шешімді шығару себебін, біздің түсінуімізше, сізде қаржылық қындықтар болды және сіз оны шығу жолы деп ойладыңыз дегендегітүсінік бергендейтін жазады Daily Telegraph [35].

Ұлыбритания және өзге ағылшын-американдық құқықтық жүйе тән енетін елдер, Австрия, Албания, Венесуэла, Гондурас, Ливан, Никарагуа, Норвегия, Сан-Марино Кейбір елдерде сынды елдерде өз еркімен мас болу жеңілдететін мән-жай деп танылуы мүмкін [36, 358 б.]. Ресей империясының қылмыстық заңнамасы мас күйінде қылмыс жасауды жеңілдететін мән-жай ретінде таныған еді.

Сонымен қатар келесідей қызықты жағдай сот тәжірибесінде кездескен екен. Ресей империясының қылмыстық заңнамасында мас күйінде қылмыс жасау да жеңілдететін мән-жай болған. Петр Карпович Білім министрі Боголеповты өлтіріп, қылмысты мас күйінде жасағанын сотта дәлелдей келе, салыстырмалы түрде қысқа мерзімге бас бостандығынан айырылған.

Жазаны айрықша жеңілдему

Ерекше жеңілдететін мән-жайлар болған ретте Ерекше бөлімдегі нормамен белгіленген жазаның төменгі шегінен де төмен жаза тағайындалу келесі елдердің заңнамаларында қаралған: ҚХР, Куба, Болгария, Албания, Вьетнам, Югославия, Польша, Австрия, ТМД, Прибалтика ҚҚ-де. ТМД мен Латвия қылмыстық заңнамаларында жазаның неғұрлым жеңіл түрін қолдану немесе соттың міндетті қосымша жаза тағайындаудан бас тарту мүмкіндігі көзделеді.

Аталған жеңілдіктерді жасауға айрықша жағдай не бірнеше жеңілдететін мән-жайлар кездескен реттежол беріледі. Бұл қылмыс жасағаннан кейінгі қылмыскердің жүргіс-тұрысымен байланыстырылады. Жеңілдететін

жағдайдыерекше деп тану үшін, мұнда алдыменен кінәлінің жеке басының әлеуметтік қауіптілігін едәуір төмендету маңызды.

Іс-тәжірибеде жазаны жеңілдету шектері санкциядағы жазаның төменгі шегіне, не мерзім немесе мөлшеріне байланысты болады [36].

Кейбір елдердің ҚК-де, нормадағы санкцияның төменгі шегінен шығу мүмкіндігін енгізу дің басқа әдісі қаралады, нақтырақ айтсақ, нақты қылмыс үшін санкцияның жоғары шегі ғана бекітіледі. Мысалы, Корей республикасы, Нидерланды, Англия, Үндістан, Ирак, Андорра, Норвегия, Франция, Дания қылмыстық заңнамаларында. Ал келесі мемлекеттердің қылмыстық заңнамалары ерекше жағдайлар болған ретте төменгі шектен де төмен мөлшерде жаза заңнамаларымен қарастырылған: ҚХР, ТМД, Балтық елдері, Югославия республикалары (ескі ҚК-те), Польша, Албания (ҚК-тің 53-бабы) [38], Болгария, Вьетнам, Куба, Австрия [37].

Болгария, Польша елдерінде заң шығарушы жазаны айрықша жеңілдету үшін белгілі бір шектеулер қояды. ҚК-нің 60-бабының §2-ы бойынша Польша заң шығарушысы сот ерекше негізделген жағдайларда, тіпті қылмыс үшін көзделетін ең төменгі жазаның өзі өлшеусіз қатаң болып көрінген жағдайларда датомен жаза белгілей алады, деп есептейді. Мұндай мән-жаларға құқық бұзушымен жәбірленушінің татуласуын; жәбірленуші мен құқық бұзушының арасында шығынның орнын толтыру жайлы келісім болғанда; мінез-құлық ерекшеліктеріне қарай отырып, оның шығынның орнын өтеуге немесе оның алдын алуға талпынысының болуын; абайсыздықпен жасалған қылмыстық кінәлі адам немесе оның жақын адамы іске асыру барысында ауыр зардаптарға ұшыруын жатқыза аламыз [39].

Сонымен қатар, Польша, Австрия, Италия, Литва және басқа да бірқатар елдердің Қылмыстық кодекстеріне сәйкес, топтық қылмыстарды ашуға белсенді көмек көрсету жазаны төтенше жеңілдету үшін жеке негіз болып табылады.

Польша ҚК-нің 10-бабына сай, сот 15-ке толған кәмелетке толмағандарға ҚК-тің 134-бап, 148-бап §1, 2 не 3, 156-бап §1 не 3, 163-бап §1 не 3, 166-бап, 173-бап §1 не 3, 197-бап §3 или 4, 223-бап §2, 252-б. §1 не 2, 280-бапқарастырылған қылмыстық іс-әрекеттерді жасаған жағдайда санкциямен көзделген жазаның жоғары шегінің үштеген екі мөлшерінде белгілейді, сондай-ақ айрықша жеңілдетілген шараны қолдана алады.

ҚК-тің 15-бабының §2 бойынша өз еркімен қылмыстың зардаптарын болдырмауға көмектескен қылмыскерге, 19-бапта азғыруши мен көмектесушіге қылмыстық іс-әрекетінің қауіптілігін ескере келе, ал 23-бапта тиым салынған іс-әрекеттің нәтижесін өз еркімен алдын алуға тырысқан қылмысқы сыйайлар қатысушыға айрықша жеңілдетілген жаза белгіленеді. Сондай-ақ ҚК-тің 2-бабында сот қылмысқа оқталып, жасамаған ретте айрықша жеңілдетілген жаза белгілейді не жазалаудан бас тартады [39].

Австрия, Италия, Литва және басқа да бірқатар елдердің Қылмыстық кодексіне сәйкес, топтық қылмыстарды ашуға белсенді көмектесу жазаны айрықша жеңілдетуге жеке негіз болып табылады.

2015 жылы қабылданған Вьетнам ҚҚ-де жаза тағайындау институты ҚҚ-тің VIII тарауында қаралған. ҚҚ-тің 51-бабының 1-бөлігі қылмыстық жауаптылықты жеңілдететін 22 мән-жайды көздейді, олардың екеуі жаңа болып табылады (қалғандары бұрынғы - 1999 ж. ҚҚ-ң 46-бабының 1-бөлігі). Енді заң бойынша, егер кінәлі: а) «ауыр» немесе «аса ауыр» мүгедек болса, б) майданда қайтыс болған немесе Отанға енбегі сіңген адамның экесі, анасы, әйелі, күйеуі немесе баласы болса, жауапкершілік жеңілдетілуі тиіс.

ҚҚ 54-бабының 2-бөлігіне сай, егер қылмысқа қатысуши әрекетті бірінші рет жасаған болса және оның рөлі мұнда мардымсыз болса, заңда көзделгеннен гөрі жеңілрек жаза тағайындалады.

1999 ж. ескі ҚҚ-ң 47-бабында «Қылмыстық кодексте көзделгеннен гөрі жеңіл жаза тағайындау» деп аталған норма «қолданылатын ең төменгі жаза мөлшерінен төмен жаза тағайындау» өзгерген [40, 456 б.].

Демек, бірқатар елдердің қылмыстық заңнамаларында төменгі шектен төмен жаза тағайындау мүмкіндігі туралы мәселеніңқарастырылмағанын атап өткен жөн. Тиісінше, сот жаза тағайындағанда заңда белгіленген санкцияның максималды шегін ұстанады. Оларға: Англия, Андорра, Дания, Үндістан, Ирак, Нидерланды, Норвегия, Корея республикасы, Франция жатады.

Қысқа мерзімдерге бас бостандығынан айыру жазасы Канада, Австралия, Батыс Европа, Жапония елдерінде кеңінен қолданысқа ие. 2-3 жылға дейін бас бостандығынан айырудыбарлық уақытта, яғни сottalғанның психикасы өзгерістерге ұшырамаған кездерге дейін пайдаланады» [41].

«АҚШ-та сottalғандарды түзеу қызметінде жанамалы санкциялар деп аталатын жаңа жаза түрі сакталынған. Жазаны қарқынды қадағалаумен ауыстыру, электрондық мониторингпен үйде камауда ұстау, қатардағы түзеу лагерлері, жеке түрмелероларға жатады.

АҚШ қылмыстық заңнамасы жазаны қарқынды қадағалаумен ауыстыруды кеңінен қолданады. Барлық сottalғандардың 2/3 бөлігіне жазаны қарқынды қадағалаумен ауыстыру режимі қолданылады. Алайда, ауыр қылмыс жасаған және басқа да санаттағы қылмыскерлерге бұл жазаның түрін қолдану тиімсіз болып табылады. Накты жазаны қарқынды қадағалаумен ауыстыру 1982 жылы қабылданып, сынақтан өткізілген. Кейін оны АҚШ-тың барлық жерлерінде қолдана бастаған» [42, 140 б.]. Енді жекеленген шетел мемлекеттеріндегі жазаны жеңілдету институттарына тоқталып кетсек.

Француз мемлекетінің қылмыстық заңнамасы

Дамыған мемлекеттер қатарында заңнамаларының даму тарихында өзгерістер өте аз енгізелген мемлекеттердің бірі - Франция. Франция қылмыстық заңнамасының Қазақстан қылмыстық кодексіне қарағанда бірқатар ерекшеліктері бар. Қылмыстық кодекс толық кодификацияланбаған. Егер Қазақстан қылмыстық заңнамасы бұл белгіге толық дәрежеде ие болса, Франция мемлекетінің қылмыстық-құқықтық нормалары 1992 жылғы Қылмыстық кодекспен қоса [43], 1958 жылғы қылмыстық іс жүргізу кодексінде [44], 1966 жылғы әскери әділет кодексінде, 1953 жылғы денсаулық сактау туралы кодексінде және басқа да заңдарда белгіленген. Кәмелетке

толмағандардың жауапкершілігі туралы нормалар дербес нормативтік акт – 1945 жылғы Ордонанста бекітілген.

Келесі ерекшелік – қылмыстық іс-әрекеттері санатталған Франция қылмыстық кодексі қылмыстық іс-әрекеттерді үш топқа бөліп қарастырады: қылмыстар; терісқылықтар; құқық бұзушылықтар, олардың әрқайсының өзіндік түрлері, жүйелері және жаза шектері бар.

Француз қылмыстық заңнамасының екі жүйелі жазаға қатысты тартысты пікір негізінде құрастырылғанын ескеру қажет. Алғашқылары, жаза қылмысқа сырттай қоғамдық ықпал ететіндіктен, оны тек кек алу және қорқыту үшін қолданады, деп біледі. Мұндай ретте, сотпен белгіленген жаза, ұстau режиміне қарамастан женілдетуді, шартты түрде мерзімінен бұрын босатуды қолданбай-ақ орындалуға жатады, кері жағдайда ол өзінің маңызын жояды. Келесі теорияға сай, заң шығарушы құқық бұзушыға ықпал етудің тиімді нысандарын кеңейтуге бағытталады. Сәйкесінше, жазаның әлеуметтік емес нұсқасы ұсынылады. Ол қылмыскердің социализациялануын тездету үшін ұзақ мерзімге қоғамна оқшаулаумен байланысты жаздан барынша арыруды ұсынады.

Аталған екі идеяда қазіргі Франция ҚК-де көрініс тапқан. Бұл екі ұстаным «классикалық, дәстүрлі» деп аталады. Онда ұзақ мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланған сотталушыға «тиісті сазайын тарттыру» жүйесі енгізіліп, соттардың қауіптілігі төментеріс қылықтар мен құқық бұзушылықтар үшін жазаның баламалы түрлерін еркін қолдану мүмкіндігі қарастырылған. Ал енді, қылмыстардың жиынтығы мен қайталануы жағдайында барынша қатаң ережелер қолданылады. Мұнда «сенімділік кезеңі» деген ұғым бар, бір жағынан, ұзақ мерзімді бас бостандығынан айыру белгіленсе, екінші жағынан, жазаны женілдету үшін соттың өкілеттігі ауқымды. Сенімділік кезеңітікелей жаза тағайындау процесіндесотпен анықталады. Жалпы ережеге сәйкес, ол негізінде тағайындалған жаза мерзімінің жартысына тең келеді. Жекелеген жағдайларда сенімділік кезеңін төмендетуге немесе ұлғайтуға жол беріледі.

Заңнамада жаза тағайындау ережелері мен амалдары жазаның маңызымен, мақсатымен, жүйесімен тығыз байланысты.

ҚР ҚК мен Француз ҚК-де жазаның мерзімі мен режимі белгіленуге жатады. Үкімнің мәтіні өте түсінікті, жаза нақты болуы керек дегенді Француз ҚК-нің 132-17-бабы, «сотпентиісті деңгейде анықталмағанешбір жаза орындалмауы тиіс», деп көрсетеді. Жазаны жеке даралау қағидасы жеткілікті дәрежеде жүзеге асырылады.

Француз ҚК-не сай, жаза заңын шегінде белгіленеді. Яғни, соттың санкциядағы жазаның ең жоғары, ең төменгі шектерден асуға болмайды деген сөз. Сондай-ақ, қылмыстық санкция барынша анық және нақты қарастырылғанына қарамастан заң шығарушы соттарға кінәлінің жеке басынесепке ала отырып, дербес белгілеуге жол берген. Мысалы, Француз ҚК-не сай, «жаза және оның атқарылу режимі орындаушының жеке басына байланысты анықталады». Сот айыппұл жазасын белгілегендеге кінәлінің кірістерін, мұліктік міндеттемелерін қосымша ескереді.

Ал енді жаза шегінің төмендетілу жағдайына келсек, олар ҚК-тің 132-18, 132-19, 132-20-баптарында қаралады [43].

Үкім шығарғанда қылмыстық-құқықтық ықпал етудің баламалы құралдарын тандау себебі жан-жақты түсіндіріледі. Мысалға айтар болсақ, соттерісқылық үшін қамаққа алудыкейінге қалдырусыз орындауды дәлелді деректер болған ретте тағайындаиды.

Заң бойынша ең қатаң жазаны ониша қатаң емес жазага ауыстырудың шарттары белгіленген. Екі жылдан кем емес мерзімге қамаққа алуға, немесе белгілі бір мерзімге қамаққа не қылмыстық қудалауға алуға өмір бойы бас бостандығынан айыру немесе қылмыстық қудалауды алмастыруға жол беріледі. Ал енді, сол соңғы алмасатын жаза сотпен алғашқыда белгіленсе, онда заңмен көзделгеннен деаз мерзімге қылмыстық қамаққа алуға немесе қылмыстық қудалауға, не кемінде бір жылға қамаққа алуға құқылы болады. Осыған ұқсас, қамаққа алғанда немесе айыппұл салынған жағдайда, оларда тиісінше аз мерзімге қамаққа алуға немесе төмен мөлшерлі айыппұлға алмастырылуы мүмкін.

Қылмыстардың жиынтығы бойынша жаза тағайындау ережесі өзіндік айырмашылыққа ие. ҚҚ-тің 132-3-бабына сай, бір іс-әрекетпен жасылынған қылмыстардың жиынтығы үшін санкцияда белгіленген жазалардың кез келгені тағайындалуға болады. Сондай-ақ біртекtes барынша қатаң бірнеше жазалардың қатарынан бір ғана жаза түрі тағайындалады.

Қылмыстық кодексте кәмелетке толмағандардың жауапкершілігіне арнайы нормалар арналмаған. Десе де тұлғаның кәмелетке толмауы жауапкершілікті жеңілдететін мән-жайретінде танылады. Кәмелетке толмағандардың қылмыстық жауаптылығы туралы арнайы занға сай, 13 жасқа толмағандарқылмыстық жауапкершілікке тартылмайды, мұнда сілтеме жасалынуы міндетті.

Қылмыстық кодекс сотқа жауапкершілік пен жазаны дараландырудың басқа мүмкіндіктерін ұсынады. Сот осы әрекетті жасағаны үшін заңдақозделгеннен гөрі жеңілірек жаза тағайындауга құқылы. Мұндай жеңілдететін мән-жайлар Қылмыстық кодексте бас бостандығынан айыру үшін ғана емес, айыппұл салу үшін де қарастырады.

Француз ҚҚ-нің Ерекше бөлігінде жазадан босату немесе жазаны жеңілдету үшін *ерікті түрде бас тарту* және *шын өкіну институттары* кеңінен қолданысқа ие болып, жәбірленушілердің келесі топтарына қорғау күштейтілген: *15 жасқа дейінгі кәмелетке толмағандарга, жасына, деңсаулық жағдайына, не әлеуметтік функцияларына қарай әлжсуаз топтағы адамдарға.*

Қылмыстық кодексте кәмелетке толмағандардың, арандатушылықпен қылмыс жасауы және т.б. жағдайлардазаңда көзделгеннен гөрі жеңілірек жаза тағайындауга болатыны арнайы нормамен қаралмаған.

1992 жылғы Қылмыстық кодексте соттың жазаны елеулі деңгейде жеңілдету мүмкіндігіайтылады, Ерекше бөліктің белгілі бір қылмыстық іс-әрекет үшін жауапкершілік көзделген әрбір бабында жазаның ең төменгі шегі емес, жоғары шегі белгіленген. Ал бұл жеңілдететін мән-жайларды қолданып жаза белгілеу үшін тиімді. Демек, сот жаза тағайындағанда қылмыстық кодекспен белгіленген жоғары шектен шықпауы керек. Кез-келген қылмыстық

әрекет үшін жаза сот практикасының шешімдері мен соттың еркіне тәуелді, нәтижесінде санкция белгісіз болып қалмақ [45].

Француз Қылмыстық кодексіндегілдетілген мән-жайлардың тізіміне жеке норма арналмайды, бірақ жазаны ауырлататын мән-жайлар 132-71-бапта қаралады. Тек кодекстің (2-тарау) 122-1-бабында (Жауаптылықтан босату немесе жауаптылықты жеңілдету негіздері): «Психикасының немесе жүйкесінің бұзылуы жағдайында әрекет жасағаны үшін адам қылмыстық жауаптылыққа жатпайды, себебі ол іс-әрекеттің түсіну немесе бақылау қабілетінен айырылады.

Қылмыс үстінде өз іс-әрекеттерін ұғыну немесе бақылау қабілеті нашарлап, психикасы немесе жүйке-психикасындағы ақаулардың болуытұлғаны қылмыстық жауаптылықтан босатпайды, алайда сот бұл мән-жайды жазалау шарасын және оны орындау тәртібін айқындау кезінде ескереді», дөлінеді.

ҚК-тің 132-27; 132-28-баптарындажазаны бөліп-бөліпорындау қаралған. Ол жазаны өтеудің жеңілдетілген бір нысаны болып табылады:

- сот теріс қылыштар туралы істер бойынша медициналық, отбасылық, кәсіптік немесе әлеуметтік сипаттағы мән-жайлар болған реттемерзімі бір жылдан аспайтын бас бостандығынан айыру жазасынекі жылдан кем емес, бірақ үш жылдан аспайтын мерзім ішінде орындалады деп шешуі мүмкін (ҚК-тің 132-27-бабы);

- Ал теріс қылыштар немесе қылмыстық бұзушылықтар туралы істер бойынша сот медициналық, отбасылық, кәсіптік немесе әлеуметтік сипаттағы елеулі негіздер бойынша айыппұл жазасы үш жылдан аспайтын кезең ішінде бөліп-бөліп орындалады деп шешуі мүмкін (ҚК-тің 132-28-бабы). Бұл айыппұл күндермен немесе жүргізуі куәлігінен уақытша айыру түріндегі жазаға кесілген жеке тұлғаларға қатысты болады [46].

Сонымен, Француз заңнамасы бойынша қылмыстық жауаптылық пен жазаны жеке дарапау әдістеріне ауыстыра алады, оған жартылай бостандық режимін қолдану, жазаны бөліп өтеу, жазаны орындауды кейінге қалдыру жатады.

Жазаны алмастыру институты маңызы онша емес қылмыстық әрекеттер, терісқылыштар және құқық бұзушылықтар үшін кодексте көзделген жазаның орнына жазаның неғұрлым жеңіл шараларын қолданудың заңдастырылған мүмкіндіктерін қарастырады. Кейінге қалдыру институтында жазаның орындалуы белгілі бір мерзімге кейінге ысырылады.

Француз Қылмыстық кодексінде жазаны жеңілдететін негіздердің тізбесі жоқ, тек жалпы істің мән-жайына сүйеніп сотталушиның жеке басын анықтайды, ол жеңілдетудің казустік ережелерін ұсынбайды, тек жалпылама бір жазаны екіншісіне ауыстыру мүмкіндігін қарастырады. Мұның барлығы ең төменгі шегі нақтыланбаған санкция құрылымының ерекшелігінің және қылмыстық жазалау шарасын анықтауды соттың қарауына қалдыратын қылмыстық-саяси ұстанымның салдары болмақ.

Швеция Қылмыстық кодексі

Швеция Қылмыстық кодексі 1962 жылы қабылданып, 1965 жылы күшіне енген. Бұл қылмыстық заңнама жазаны жеңілдету амалын қамтиды. Швеция

ҚК-де жаза тағайындауда басшылыққа алынатын қажетті кепілдемелердің тізімі берілген. Жауаптылық режимін анықтаудың негізгі критерийі ретінде қылмыстың қылмыстық маңызысаналады. Оған қылмыстан келген зиян, шығын не қауіп, сондай-ақ кінәлінің өз кінәсін сезінуі, оның жүріп-тұрудағы мақсаты мен себеп-салдары сынды ұғымдар жатады.

Одан басқа, Швеция заң шығарушысы ауырлататын және жеңілдететін мән-жайларды заңын 29 тарауының 3-бабында мән-жайларды ауырлататын (а) және жеңілдететін б), деп арнайы белгілеген [47].

Қылмыстың қылмыстық маңыздылығын ескеріп, заңмен қылмыс үшін қарастырылған жазадан шығарылатын үкім жеңілдеу болуы мүмкін (1994:458 Заң).

Шетел нормасы көптеген позициялар бойынша отандық қылмыстық кодекске ұқсас.

Жауаптылықты анықтау критерийі ретінде заң мынадай мән-жайларды таниды (Швеция ҚК-нің 3-бөлімі 29-тарау 2-бабы):

- кінәлі тұлғаның қылмыс нәтижесінде ауыр дene жарақатын алған, алмағаны;
- кінәлі қылмыстың зиянды салдарын болдыртпау, түзеу немесе шектеу үшін өзіне қатысты барлық іс-амалдарды жасауға талпынды ма;
- кінәлі өз еркімен берілді ме;
- кінәлі қылмыстан туындаған тән азабын шекті ме, не жұмыстан шығу нәтижесінде немесе жаңадан жұмысқа тұру немесе кәсіпкерлік қызметін жүзеге асыру үшін немесе ерекше қындықтарға бетпе-бет тұру үшін азап шекті деп болжауға жеткілікті негіз болды ма;
- кінәлінің жасына байланысты немесе денсаулығының нашарлығынан жазаны жеңілдету нәтижесінде негіzsізбас бостандығынан айырылса;
- қылмыстың сипатын ескеріп, ол жасалған сәттен кейінкөп уақыт өтті ма;
- жазаны жеңілдетуге қандай да басқа бір мән-жай бар ма» [47].

Бұл мән-жайлар болған жағдайға сот кінәліні, егер оны қолданудың негіzsіздігі көрініп тұрса, санкциядан мұлдем босатуға хақылы (1994:306 Заң).

Сонымен қатар, сот тұлғаның бұрынғы қылмыстарындағы кінәсін, қылмыстың қылмыстық маңыздылығын да ескере алады. Бұл ретте кез келген бұрынғы қылмыстың дәрежесіне, қылмыстардың арасында өткен уақытқа, бұрынғы қылмыс пен жазадан жасалған қылмыс табиғаты бойынша бір-біріне ұқсас болып табыла ма, олар екі жағдайда да ерекше қауіпті ме, жоқ па, осы жағдайларға ерекше мән беріледі.

Швеция заң шығарушысы жаза тағайындағандакәмелетке толмағанның жасына ерекше назар аударуды және неғұрлым жеңіл жазаның қолданылуынкөздейді. Мысалы, жиырма бір жасқа толмаған тұлғаға өмір бойы тұрмеге жабу түріндегі жазасы тағайындалуға жатпайды.

Қазақстан Республикасының Парламенті сынды Швеция заң шығарушысы да қылмыстық қудалау шараларын барынша үнемдеу үрдісін қажет деп есептейді. Бұл мәселен, тұрмеге камаумен салыстырғанда онша қатаң емес жаза түріне басымдық беру туралы ережесінен, он сегіз жасқа толмаған адамдарға

қатысты түрмеге жабу жазасын қолданудың өзіндік ерекшеліктерін белгілеуден көрінеді.

Қылмыстық заңнамамен қаастырылған жаза тағайындаудың жалпы ережелерімен қылмыстардың жиынтығы реттелсе, ал ерекше жағдайларда кезкелген бір немесе бірнеше қылмыстар үшін айыппұл түріндегі жазаға қосып басқа санкциядағы жазаны сот тағайындейдь. Ал б.б.а.-мен бірге басқа қылмыс үшін шартты түрде соттап, сынақ мерзімін белгілей алады.

Демек, Швеция ҚК-не сай, қылмыстық жауптылық режимін анықтаудың негізгі критері қылмыстық қылмыстық маңызы болып табылады. Бұл критерий қылмыстық іс-әрекетпен келтірілген зиянмен (шығын немесе қауіп), кінәлінің өз кінәсін сезінуімен, оның жүріс-тұрысының мақсаты мен себеп-салдарын ескерумен анықталады.

Қылмыстық кодексте арнайы нормамен жеңілдететін мән-жайлардың тізімі тізбектелген.

Қылмыстың қылмыстық маңызы жауптылықты анықтау критерийі ретінде жеңілдететіннен бөлек мән-жайларды қаастырады. Осы мән-жайларды ескеріп, сот жазаны қолдану қажет емес деп тапса, санкциядан бас тарта алады.

Кәмелетке толмағандарды жаупқа тартудың ерекшеліктері бар неғұрлым жеңіл жаза қолданылады, он сегіз жасқа толмаған адамдарға түрмеге жабудың өзіндік ерекше жағдайлары қаралған. Сондай-ақ жиырма бір жасқа толмағандарға өмір бойы түрмеге жабу жазасы тағайындалмайды.

Дания Қылмыстық кодексі

Дания - құқықтық дәстүрлерге бай мемлекет және оның қылмыстық заңнамадағы тәжірибесі мол. Дания қылмыстық заңнамасы өзіндік ерекшеліктерге ие [48, 9 б.]. Қылмыстық құқықтың дереккөздеріне кодекспен қатар басқа «тиістіктілер» жатады, сот прецеденті құқығысақталынған; соттың өкілеттілігі кең және аналогияға жол беріледі, жаза тағайындау механизімін анықтайтын ережелер бар.

Басқа да актілермен толық салыстырылып барып жаза қолданылатындығы 1-тараудың 1-бабында (кіріспе) тікелей көрсетілген. Сот қарауының шектері кеңірек қамтылған. Дания Қылмыстық кодексінің құрылымы дәстүрлі, жалпы (1-11 тараулар) және ерекше - «жеке қылмыстар» - тараулар, 12-29) бөліктерден тұрады.

Сот кінәліні жауптылықта тартқанда, ең алдымен жасалған қылмыстың сипатына, қылмыскердің жеке басына, әлеуметтік жағдайына, қылмысқа дейінгі және кейінгі күйіне, сондай-ақ қылмыстың жасалу тәсілдеріне мән береді. Жазаның қатаандығы негізінен қылмысқа бірнеше адамның қатысуымен, қылмыстардың қайталануымен байланысты.

Дания қылмыстық кодексінің §84-те жазаны жеңілдететін мән-жайлардың тізімі келтірілген [48].

Бір ескере кететін жай, бұл нормада қылмыс субъектісі «қылмыскер» деп келтіріледі.

Жоғарыда аталған кодекстің §85-да: егер қылмыс психикалық толқудың салдарынан немесе қылмыскердің психикалық жай-күйіне не іс-әрекеттіне құшті ықпалдың әсерінен жасалынса және бұл өзге жағдайдағы фактілер үшін

белгіленетін жазадан гөрі неғұрлым қатаң жаза қолданғанының дұрыстығын айқындайтын болса, онда жаза қысқартылуы мүмкін. Ал жеңілдететін ерекше мән-жайлар болған ретте жазаның күші жойылуы да мүмкін [48].

«Жалпы негіздер болған ретте қылмыстардың жиынтығы үшін бір ғана ең қатаң жазақолданылады. Барынша ауырлататын мән-жайларларда жасалған кезкелген қылмыстық іс-әрекеттер үшін екі еселенген мөлшердегің қатаң жаза белгіленуі мүмкін болады. Егер бір қылмыс құрамында- бас бостандығынан айыру, ал келесі құрамда – айыппұл қаралса, онда сот екі қылмыс үшін–негізгі жаза ретінде бас бостандығынан айыруды, айыппұлды қосымша тағайындаиды. ҚК-тің §88-ы бойынша, бір қылмыс құрамында айыппұл - күндер, ал екіншіде- айыппұл қаралып, әрбір қылмыс үшін жеке жаза белгілеу мүмкін болмаса, онда сот екі қылмысқа қатысты айыппұл-күндер түріндегі жалпы жаза қолданылады»[48].

Егер сот ҚК-тің §51-несәйкес, айыппұл қаралса, онда жаза айыппұл күндері түрінде белгіленеді. Бұл жағдай басқадай зардалтар тудыратын болса, онда айыппұл түріндегі қосымша жаза қолданылмайды. Қылмыстық іс-әрекеттің сипатын, осы Заның 80-бабындағы мән-жайларды ескеріп, айыппұл - күндердің саны 1 және 60-тан аспауга тиіс. Бір айыппұл күнінің мөлшері кінәлінің материалдық, отбасылық және басқа да мән-жайларынатәуелді. Айыппұл - күні 2 дат кроннан кем болмайды» [48].

Дания Қылмыстық кодексінде Швеция Қылмыстық кодексіндегі сияқты аяқталмаған қылмыс үшін, кәмелетке толмағандарға қатысты төмендетілген жауаптылық қағидасы қолданылады.

Сонымен, Дания ҚК-і негізгі, бірақ жалғыз қылмыстық құқықтың негізгі қайнар көзі емес. Заңнамалармен қатар сот прецедентінің де маңызы ерекше және заң аналогиясына жол беріледі. Қылмыстық кодекс жалпы және ереше бөлімнен тұрады. Қылмыстық кодексте жазаны орындау рәсімі және рәсімдік сипаттағы басқа да мәселелер кеңінен сипатталған.

Қылмыстық заңнамадажазаны жеңілдету институтының қатарында жеңілдететін мән-жайлар тізімі, ерекше жеңілдететін мән-жайлар көрінеді. Нәтижесінде жаза төмендетіледі (камауға алу немесе айыппұл салуға дейін төмендету, мысалы §167, §168 және т.б. баптардың санкциясында кездеседі) немесе жаза жойылады (мысалы, §251-бапта).

Болгария Республикасының Қылмыстық кодексі.

1968 жылдың 1 мамырынан бастап Болгария Республикасының ҚК-ізандық күшке ие [49]. Елдегі тиісті саяси және экономикалық реформалардан ықпалыменен 1989 жылдан бастап БР ҚК-нің бірнеше баптары өзгеріске ұшырады, құқықтық жағдайларға орай біршама жетілдірілді, нәтижесінде соңғы жағдайға онтайланып, бейімделді. Дегенмен де Болгария қылмыстық құқығының жекелеген институттары бұрынғышы қалыпта қала берді.

Жалпы айтсақ, Қылмыстық кодекс жалпы және ерекше екі бөліктен тұрады. Бұл Кодекстің 94-бабында: жалпы бөлімнің ережелері басқа заңдарда көзделген қылмыстарға қатысты қолданылады, делінген. Яғни, Болгария қылмыстық заңнамасында тікелей аналогияға жол берілетін болмак.

Болгария Қылмыстық кодексі қылмыстық іс-әрекеттің қауіптілігін, мақсатын, кінәлі тұлғасын, жеңілдететін (ҚК-тің 54-бабының 1-бөлігі) және ауырлататын мән-жайлар ескеріледі. Соңғысы жеңіл немесе ауыр жаза тағайындау жағдайында ескерілуге жататындығынзаң нақтыламайды.

ҚК-тің 55-бабына сай, ерекше немесе бірнеше жеңілдететін мән-жайлар болған; санкциядағы ең жеңіл жазаіс бойынша шамадан тыс ауыр болғанда, сондай-ақ қылмысқа оқталса немесе сыйбайлас қатысушының қылмыстағы орны елеусіз болса, онда сот: 1) *ең төменгі шектен төмен жаза не жазаның қатаң түрін несогұрлым жеңіл түріне алмастыруды жүзеге асырады* [49].

Тек ҚК-тің 58-бабына орай, сот 55-баптың ережелерін келесі жағдайларда пайдаланады:

«а) қылмысқа оқталуда 58,18 – баптыңекінші абзацындағымән-жайларға сәйкес;

б) көмектесуші қылмысқа мардымсыз дәрежеде сыйбайлас қатысса» [49].

Қылмыстық заңнама жеңілдететін мән-жайлардың тізімін нақтыламайды. Тек жекеленген нормалардан кейбір жеңілдетілген мән-жайлардың атауын кездестіруге болады. Мысалы, ҚК-тің 104-бабының (2)-бөлігінде, билік органына жасалған қылмыс туралы ерікті түрде хабарлау, оған кінәлі адамға жазаны жеңілдететін мән-жай ретінде есептеледі [49], делінген. Сондай-ақ, Кодекстің 134-бабының (4)-бөлігінде: егер кінәлі қылмыс жасағаннан кейін жәбірленушіге көмек көрсету үшін өзіне байланысты барлық нәрсені жасаса, бұл жазаны тағайындау кезінде жеңілдететін мән-жай ретінде ескерілетіндігі [49] көрсетілген.

Жауапкершілігі барынша жеңілдетілген аяқталмаған қылмыс төмен дәрежеде жазаланады.

Қылмыстардың көптігі қылмыстардың жиынтығын, қайталануымен және қауіпті рецидивпен сипатталады. Оның барлық жағдайларына барынша қатаң қылмыстық жауаптылық қарастырылған. Мәселен, қылмыстардың жиынтығы бойынша жаза тағайындағанда шегі ең жоғары норма есепке алынады.

Және де онша қатаң емес жазаға барынша ауыр жаза қосылады. Егер екі санкцияда бірдей жазалар белгіленсе, санкциядағы жазалардың ең жоғары шегін екі еседен көп емес мерзімге «өсіруге» жол беріледі. Жиынтық бойынша жасалған қылмыстардың қайталануы кезінде олардың әрқайсысы үшін жаза тек тағайындалады және жеке өтедеді.

«Сот үкімдердің жиынтығы бойынша жаза толық немесе ішінара қосылады. Ол екінші үкімдегі жазадан кемболмайды. Үкімдердің жиынтығы үшінбес жылдан жоғары бас бостандығынан айырунемесе ол қылмыстың қайталануы үшін немесе қауіпті қайталануы үшін тағайындалған жаза толық қосылады. Алғашқы жазасын өтеген соң қайталап қылмыс жасағаны үшінкінәлі жазасын толықтай өтейді» [49].

Сонымен, Болгария Қылмыстық кодексінің жүйесі жалпы және ерекше бөліктерден тұрады. Қылмыстардың жекеленген түрлері қылмыстық кодекстен бөлек басқа заңдармен реттелінеді, оларға ҚК-тің жалпы бөлімінің ережелері қолданылады.

Болгария ҚК-гі жаза тағайындау мәселесі отандық заңнамаға ұқсас. Женілдететін және ерекше женілдететін мән-жайлар жаза тағайындағанда ескерілуі тиіс. Заңнамада женілдететін мән-жайлардың тізімі нақтыланбаған, дегенмен де қылмыс туралы ерікті түрде хабарлау; қылмыс жасағаннан кейін жәбірленушіге көмек көрсету сынды мән-жайлар жекеленген нормаларда кездеседі. Сондай-ақ санкцияда көзделгеннен төмен жаза белгілеу, не қатаң жаза турін женілге алмастыру шаралары заңнамамен көзделген.

Польша мемлекетінің қылмыстық кодексі

Польша Республикасының Қылмыстық кодексі 1997 жылы қабылданған. Оның үш бөлімі бар: жалпы және арнайы бөлімдер мен әскери бөлім. Қылмыстық кодекс тараулар мен баптардан құрылған. Көптеген баптар параграфтардан тұрады [50].

Польша ҚК бойынша қылмыстық жауаптылық шаралары жаза және қылмыстық-құқықтық шаралар болып болінеді. Жазаға жазалау элементімен сипатталатын ең маңызды шаралар жатады. Жазалар ҚК-нің Ерекше бөлігінің баптарының санкцияларында көзделген. Жаза жүйесін мыналар құрайды (32-бап): 1) айыппұл; 2) бас бостандығын шектеу; 3) бас бостандығынан айыру; 4) 25 жыл мерзімге бас бостандығынан айыру; 5) өмір бойы бас бостандығынан айыру. Поляк Қылмыстық кодексінде өлім жазасы жоқ, өйткені Польша Республикасы Еуропа Кеңесінің мүшесі бола отырып, 1950 жылдың 4 қарашасындағы Адам құқықтары мен негізгі бостандықтарын қорғау туралы Еуропалық конвенцияның 1983 жылғы 28 сәуірдегі 6-хаттамасының талабын орындаған. Сонымен бірге, бұл Польша аумағында қолданылатын жалғыз қылмыстық заң екенін есте ұстаған жөн. Қылмыстық кодекспен қатар қылмыстық жауапкершілікті көздейтін басқа да зандар қолданылады (мысалы, Салықтық қылмыстар туралы Кодекс «Kodeks karnyskarbowy»).

ҚК-тің 39-бабына сай, қылмыстық-құқықтық шаралар болып мыналар танылады: 1) жария құқықтарынан айыру, 2) белгілі бір лауазымды атқаруға, белгілі бір кәсіпті орындауға немесе белгілі бір шаруашылық қызметпен айналысуға тыйым салу; 3) қозғалыс құралдарын басқаруға тыйым салу; 4) заттарды тәркілеу; 5) шығынды өтеу міндепті; 6) ақшалай өтемақы (nawiazka), 7) ақшалай төлем (swiadczenie pieniezne), 8) үкімді көпшілік назарына жеткізу.

Польша ҚК-де жаза мен қылмыстық-құқықтық ықпал ету шараларын тағайындаудың тәртібі арнайы тараумен қаралған. Польша қылмыстың заңында жазалау шараларын пайдаланудың ерекшеліктері нақты белгіленген. Мысалы, бас бостандығынан айыру жазасы барынша соңғы лажсыз жағдайда, яғни өзге бір жаза немесе қылмыстық-құқықтық шарасы жазаның мақсаттарына жете алмайтын жағдайда ғана тағайындалады.

Польша қылмыстық заңымен жауаптылық шегі белгіленеді. Жауаптылық көлемін анықтаудың нақты критерийі ретінде іс-әрекеттің қауіптілігісаналады. Сот жаза тағайындағанда қылмыстық іс-әрекет жасалғанға дейінгі және одан кейінгі мінез-құлқын, жүріс-тұрысын, қылмыспен келтірілген зиянды жою немесе қоғамдық әділеттілікті өзге де нысанда қалпына келтіруге ұмтылысын, сондай-ақ жәбірленушінің мінез-құлқын ескереді (ҚК-тің 53-бабының §2).

Соттар іс барысындажәрленуші мен кінәлінің арасындағы бітімгершіліктің оң нәтижелерін, сот өндірісінде не прокурордың қатысуымен қолжеткізілген келісім-шартты ескеру тиіс.

Көптеген қылмыстар жариялы, ал белгілі бір бөлігі жекесипатқа ие. Қылмысқер мен жәбірленуші өзара бітімгершілікке келе алса, бұл сottыңкелесі іс-әрекетіне, жаза тағайындау мәселесінетікелей әсер етеді.

Польша Қылмыстық кодексіне сай, женілдететін және ауырлататын мәнжайлар бір рет қана жазаны женілдешу не ауырлату үшін ескеріледі [50].

ҚК-тің 54-б. §1-мен көзделген реттерде сот жастардың жазасын төтенше женілдетеді, деп келтіріледі осы ҚК-тің 60-б. §1-да. Сонымен қатар, ерекше жағдайларда қылмыс үшін көзделген ең тәменгі жазаның өзі аса қatal болып тұрған кезде десот төтенше женілдететін жазаны қолдана алады [50].

Осы баптың §6-да санкцияда жазаны төтенше женілдешу белгіленген тәменгі шектен тәмен, ненеғұрлым женіл жаза тағайындаудың қафидаттары қаралған. Қылмыстық заңнаманың санкциясыбаламалы нормаболса, жазадан бас тарта отырып, қылмыстық-құқықтық ықпал ету шарасы белгіленеді [50].

Сот іс бойынша шығарылған үкімінде (қаулыда) жазаны қолданбаған не жазаны женілдеткен реттетісті дәрежеде дәлілді айғақтарды келтіреді (60, 61-б.б. және т.б.). Кінәліге пробациялық бақылау белгілеу, ҚК-тің 66, 67, 68, 74-бб. Қаралған қылмыстық-құқықтық ықпал ету шараларын қолдану гуманистік мазмұнға ие [50].

Сонымен қатар ҚК-тің 29-31-баптарында *төтение* женілдетілетін жаза қолданудың келесідей жағдайлары қаралады:

- «құқыққа қайшы мінез-құлықты немесе кінәні жоққа шығаратын мәнжайларда қателесіп жасалған тиым салынған іс-әрекет қылмыс болып танылмайды, ал қателік ақталмаған реттесот *төтение* женілдетілетін жазаны белгілейді;

- құқыққа қайшылыққа қатысты адал қателескен адамның тыйым салынған іс-әрекеті қылмыс болып саналмайды, ал қателік ақталмаған ретте сот төтенше женілдетілетін жазаны қолданады;

- егер қылмыс жасалған кезде іс-әрекеттің мәнін түсіну немесе мінез-құлқын басқару қабілеті айтарлықтай шектеулі болса, сот жазаны төтенше женілдете алады» [50].

ҚР мен Польша Қылмыстық кодекстерінде қылмысқа дайындық үшін жаза белгілеу ережесі өзіндік өзгешіліктерге ие. Польша ҚК-дезаңда көрсетілген ретте ғана қылмысқа дайындалғаны үшін жауаптылық туындейды. Бірақ онда да отандық қылмыстық заңнамадағы сынды қылмысқа дайындалуға қарағанда аяқталған қылмыс үшінжаза женіл дәрежеде белгіленеді.

Поляк заң шығарушысы кәмелетке толмағандарға қатысты барынша халықаралық жалпылама бағытты ұстанады. Олардыңжас шамасын ескеріп, жазаны тәмендетеді және де оларға өмір бойы бас бостандығынан айыру қолданылмайды.

Сонымен, Польша Қылмыстық кодексінде қылмыстық іс-әрекеттер үшін қолданылатын жаза мен қылмыстық-құқықтық шаралардың тізімі нақтыланған. Бұл ереже отандық заңнамаға ұқсас шешіледі.

Жаза мен жауаптылықты жеңілдешу институтына қатысты төтенше жеңілдешу шаралары ҚҚ-те нақтыланған. Кәмелетке толмағандарға және аяқталмаған қылмыстар үшін жаза жеңілдетіледі.

Кодекс *төтение жеңілдешу* жағдайында жазаның шегін (көп жағдайда жоғарғы шегі) белгілеген.

Қытай мемлекетінің қылмыстық кодексі

Қытай Халық Республикасының Қылмыстық кодексі жана редакцияда 1997 жылғы 14 наурызда алтыншы шақырылған Бүкілқытайлық Халық Өкілдері Жиналышының 5-сессиясында қабылданды және 1 қазаннан бастап күшіне енді [51]. Аталған зағнамароман-германдық құқықтық жүйеге негізделеді, ал құрылымы социалистік елдердің заннамаларына ұқсас. ҚҚ-те қылмыстық жауаптылық шектері белгіленген, сонымен қатар зан шығарушы мейлінше онтайлы түрде қылмыстық-құқықтық ықпал ету құралдарын пайдалануға тырысады.

Кодекс жалпы және ерекше бөліктен тұрады. Жалпы бөліктे жаза мен жазаны қолдануға бөлек тараулар арналған.

Кінәлінің жеке басы, қылмыстың себептері жаза тағайындау кезінде негізге алынады. Кейбір жағдайда қылмыстық жауапкершілікауырлатып, кейде жазалау шаралары керісінше төмендетілуі де мүмкін. Жаза тағайындаудың жалпы ортақ критерийі болыпіс бойынша мән-жайларды, қылмыстан келтірілген зиянның мөлшерін ескере келе, сот қылмыстардың көптігі мен сипатына сай жауаптылықтың белгіленуі саналады. Қылмыстардың қайталануы және көптігі жағдайында барынша қатаң жаза белгіленеді.

Қылмыстардың жиынтығы қауіпті іс-әрекеттер қатарында қаралады және жекеленген қылмыстармен салыстырғанда қатаң жазаланады. Қылмыстардың жиынтығы бойынша жазаны есептегендеге кез-келген жазаның жоғары шегі қосылады, тек өлім, бас бостандығынан айырудан басқасы. Жазалардың мөлшерін қосқанда, қадағалау – 3 жылдан, қысқа мерзімге қамау - 1 жылдан, ал б.б.а. - 20 жылдан аспайды. Қосымша жазалар жалпы негіз бойынша тағайындалады [51]. Байқағанымыздай, Қытай ҚҚ-і жазаны сіңіру әдісін ескермейді. Сот кез келген қылмыс бойыншажазаны жеке-жеке анықтап, жоғарыда аталған тәртіппен белгілейді. Үкімдердің жиынтығы бойынша жаза белгілегендеге жазаның нақты өтелген бөлігі жаңа үкіммен белгіленген мерзіммен қосып есептелінеді.

ҚҚ-ке сай, жаза барынша жеңіл не нормамен белгіленген ең төменгі шектенде де төмен мөлшерде тағайындалуы мүмкін, не кінәлі жазадан босатылуға жатады. Мысалы, қылмысқа дайындық, істің мән-жайлары бойынша қорқыту немесе алдау арқылы қылмысқатартылғандарға қатысты, кінәсін мойындалап келуде, айрықша зор еңбек сіңіру, мүгедектерге, көмектесушілерге қатысты мән-жайлар жатады. Аталған мән-жайлардың тізімі түпкілікті емес және оны халық сотының соттық комитеті қажет жағдайда кеңейтеді.

ҚҚ-тің 19, 20, 21, 22, 23, 24-баптарымен көзделген жағдайларда жаза жеңілдетіледі [51].

Жоғарыда жазаны, жауаптылықты жеңілдету жағдайлары жекеленгеннормаларда қаралған болса, ал енді ҚҚ-тің §6-ы «Жазаны жеңілдету» деп аталып, жеңілдету жағдайлары мәселесіне тікелей арналады.

Көп жағдайдаөзге қылмыстық-құқықтық жүйе дәстүрлі нормаларына сай келмейтін Қытай Халық Республикасы ҚҚ-нің новелласы «айрықша зор еңбегініңболуы»түріндегі жазаны жеңілдету туралы норма саналады. ҚҚ-тің 78-бабына сай, қадағалау, қысқа мерзімге қамаққа алу, мерзімді бас бостандығынан айыру, мерзімсіз бас бостандығынан айыру түріндегі жазалар белгіленгенкінәлі жазаны өтеп жүріп, шын мәнінде өкінсе, жағымды қылыштарды игерсе немесе сіңірген еңбегі бар болса, онда жаза мөлшері төмендетіледі [51]. «Айрықша зор еңбек болып мыналар танылады:

- езге ауыр қылмыстың жолын кессе;
- бас бостандығынан айыру орындарында, одан тыс жерлерде қылмысқа дайындалып жатқаны туралы хабардар ету;
- ғылым мен техника саласындағы жетістіктер;
- табиғи немесе үлкен апаттардың алдын алуда белсененділігі;
- қоғамға еңбегінің сіңуі» [51].

Жаза мерзімі жеңілдетілгеннен кейін қадағалаудың нақты өтелген мерзімі, бас бостандығынан шұғыл айыру бастапқы белгіленген мерзімнің жартысынан төмен, ал мерзімсіз бас бостандығынан айыру -10 жылдан төмен болуы мүмкін.

Қылмыс жасаған сәтте кәмелеттік жасқа толмаған, сотта істе қарау кезінде жүктілік жағдайында болған әйелдерге қатысты өлім жазасы қолданылмайды.

Сонымен, ҚХР қылмыстық кодексі роман-германдық құқықтық жүйеге негізделген, социалистік елдердің заңнамаларына ұқсас.

Заңнаманың §6-ы «Жазаны жеңілдету» деп аталады. Мұнан бөлек параграфта да жазаны жеңілдету мүмкіндіктері қаралған. Қылмыстық кодексте жазаны жеңілдету институты бірнеше нысанда көрінеді: барынша жеңіл жаза белгілеу; Қылмыстық кодексте көзделген ең төменгі шектенде төмен жаза тағайындау; кінәліні жазадан босату; шартты түрде соттау. Кәмелетке толмағандарға да жазаны жеңілдетуге болады. Қылмыстық кодексте «айрықша зор еңбекінің болуы» жазаны жеңілдетуге негіз бола алады.

ҚҚ-тің 79-бабына сай, сотталған адамның жазасын жеңілдету үшін органдарпорта сатыдағы халық сотына жазаны жеңілдету туралы ұсыныс береді. Егер халық заседательдерінің қатысуымен істі қарау барысында кінәлі ісіне нақты өкініш білдіргені немесе өзбек сіңіргені анықталса, содан кейін халық соты жазаны жеңілдету туралы шешім шығарады. Жазаны жеңілдету осы Кодексте белгіленген ережеден басқа жағдайларда қолданылмайды.

Жапония мемлекетінің қылмыстық кодексі

1907 жылдың 24 сәуіріндегі Жапонияның Қылмыстық Кодексі 1908 жылдың 1 қазанында қүшіне енді және де белгілі өзгертулер мен толықтырулармен қазіргі уақытта да әрекет етеді. Кодекс бірінші (жалпы ережелер) және екінші бөлімнен тұрады [52]. Арнайы қылмыстық заң 1952 жылы қабылданған.

Жапония ҚҚ-де сотқа кең көлемде мүмкіндіктер беріледі және бұл оның өзгелерден ерекшелігі де. Қылмыстық заңда ең жоғары шектен жоғары және ең

төменгі шектен төмен жаза тағайындау жағдайы қаралады. Оның қылмыстық-күкірткың санкциялары анық, сottтар жаза тағайындау кезінде дербестікке ие.

Жалпы бөлімнің 7-тарауында қылмыс құрамымен қаралмайтын жайлар, жазаны жеңілдету және жазадан босату қаралған. Жазаны жеңілдетугенемесе жазадан босатуға - қажетті қорғаныс (ҚҚ-тің 35-бабы), аса қажеттілік (ҚР ҚҚ-нің 37-бабы), қылмыс жасау ниетінің болмауы, абайсыздық, қателік (ҚҚ-тің 38-бабы), қылмысқа оқталу (ҚҚ-тің 43-бабы); жазаны жеңілдетуге- психикалық ауытқушылық жәнедеменция (ҚҚ-тің 39-бабы), кінәсін мойындап келу (ҚҚ-тің 42-бабы) негіз бола алады.

Қылмыстық заңнама жазаны жеңілдетудің келесі түрлерін бөліп қарастырған (ҚҚ-тің 12-тарауы): *жеңілдететін мән-жайлар бойынша жазаны жеңілдету* (ҚҚ-тің 66-бабы); *заң бойынша жазаны күшейту және жеңілдету* (ҚҚ-тің 67-бабы).

Жапон Қылмыстық кодексі жазаны күшейту мен жеңілдету ережелеріне бөлек тарау (13-тарау) арнайды. Онда жазаны жеңілдетуді түрлендіре отырып, жазаны жеңілдетудің шектерін, әдістерін (68,71-баптар), кезектілігін де (72-бап) нақтыланады.

Заңға сай жазаны жеңілдетуде жазаның жекеленген әрбір түрінің қандай жазаға және мөлшерге өзгеру тәртібі белгіленген. Жазаның жеңілдету тәртібі өлім жазасы, мерзімсіз б.б.а., ақшалай айыппұл, қамаққа алу, кіші айыппұл сынды жекеленген жаза түрлеріне, сондай-ақ жаза түрлерінің көптігіне (ҚҚ-тің 69-бабы) қатысты болады. Жеңілдететін мән-жайлар бойынша жазаны жеңілдету тәртібі де сол ережеге негізделеді (ҚҚ-тің 68-бабы).

Қылмыстық қатынастарды реттегендеге ҚҚ-кеқосымша «Бандылық топ мүшелерінің зансыз әрекеттерінің жолын кесу туралы Зан» және «Ұрлық үшін жазалау және олардың алуды туралы Зан» қолданысқа ие.

1.3 сұрақты қорытындылай келе мынадай тұжырымға келеміз:

1. Қарастырылып шыққан шетел қылмыстық заңнамаларында жазаны жеңілдету институты ерекше орынға ие. Әрбір қылмыстық заңнамада жазаны жеңілдетудің еркелкі құралдары қолданылған. Оларға: нақты қылмыстық нормамен белгіленген қылмыстық жауаптылықтан және жазадан босату; көзделген жазадан жеңілдеу жаза тағайындау; жазаны бөліп өтеу; жазаны орындауды кейінге қалдыру; шартты түрде соттау; жазаны алмастыру және т.б. жатады.

Жазаны жеңілдету шаралары кәмелетке толмағандардың қылмыстарына, аяқталмаған қылмыстарға қатысты қолданылады.

2. Жеңілдетудің шектері әртүрлі, бұл жазаның белгілі бір түрі үшін занмен белгіленген жазаның төменгі шегі немесе занда белгіленген мерзім немесе мөлшер болуы мүмкін.

3. Француз қылмыстық заңнамасында қылмыстық жауаптылық пен жазаны жеке даралау әдістері жазаны ауыстыру, жартылай бостандық режимін қолдану, жазаны бөліп-бөліп өтеу, жазаны орындауды кейінге қалдыру, занда көзделгеннен гөрі жеңілірек жаза тағайындау бола алады. ҚҚ-тежазаны жеңілдететін мән-жайлардың тізбесі жоқ. Жазадан босату немесе жазаны жеңілдету үшін ерікті түрде бас тарту және шын өкіну институттары кеңінен

қолданылады. Француз ҚК-дегі, қылмыс үстінде кінәлінің өз іс-әрекеттерін ұғыну немесе бақылау қабілетінің нашарлауы, психикасы немесе жүйке-психикасындағы ақаулардың болуы қылмыстық жауаптылықтан босатпай, соттың жаза белгілеуде ескеріп, женілдету мүмкіндігі Отандық заңнамаларда қолдау табуы тиіс деп есептейміз.

Кәмелетке толмағандардың жауапкершілігіне арнайы нормалар қаралмаған, бірақ олардың жауапкершілігін женілдетеді.

4. Сонымен, *Швеция қылмыстық кодексінде* қылмыстық маңызы (уголовная значимость преступления) қылмыстық жауаптылық режимінің негізгі критерииі саналады. Оның негізгі көрсеткіштері, қылмыстан туындаған зиян, кінәлінің кінәсін сезінуі, оның жүргіс-тұрудағы ниеті.

Жазаны женілдететін мән-жайлардың тізімі арнайы нормамен қаралған. Кәмелетке толмағандарға неғұрлым женіл жаза белгіленеді, түрмеге жабудың өзіндік ерекшеліктері бар. Өмір бойы түрмеге жабу жазасы жиырма бір жасқа толмағандарға қолданылмайды.

5. *Дания қылмыстық қатынастары* ҚК-пен және басқа заңдармен реттелінеді. Заң аналогиясына рұқсат етілген.

Жазаны женілдететін институтын женілдететін мән-жайлар, ерекше женілдететін мән-жайларды құрайды, бірақ заңнамада олардың тізімі жоқ. Кодексте қылмыс туралы ерікті түрде хабарлау, қылмыс жасағаннан кейін жәбірленушіге көмек көрсету, ең төменгі шектен де төмен жаза белгілеу, не жазаның қатаң түрін женіл түрге алмастыру шараларына норма арналған.

Қылмыстық іс-әрекетінің қоғамға қауіптілік дәрежесі, ниет және женілдететін (ҚК-тің 54-бабының 1-бөлігі) және ауырлататын мән-жайлар қылмыстық жауаптылықта ескеріледі.

6. *Польша Қылмыстық кодексінде* жаза мен қылмыстық-құқықтық шаралардың тізімі нақтыланған. Сотпен жаза тағайындағанда кінәлінің мақсаты, кінәлінің мінез-құлқы, зиянның орнын толтыруы, не зияннды толтыруға талпынуы, жәбірленуші мен кінәлінің бейбіт-келісімге келуі, сондай-ақ жәбірленушінің мінез-құлқына басты күш салынады. Заңнамада «төтенше женілдету шаралары» нақтыланған. Кәмелетке толмағандарға және аяқталмаған қылмыстарға қатысты жаза тағайындауда женілдіктер қаралған.

7. Роман-германдық құқықтық жүйеге тән *ҚХР-ң қылмыстық кодексінде* жазаны женілдетуді жүзеге асырудың келесідей әдістері-құралдары қаралған: женіл жаза белгілеу; көзделген ең төменгі шектен де төмен жаза тағайындау; кінәліні жазадан босату. Шартты түрде соттау кінәлігे жаза тағайындаудағы женілдік нысаны бола алады. Кәмелетке толмағандарға жаза женілдетіледі.

Сот кінәлінің айрықша зор еңбегін жаза белгілегендеге ескереді. ҚХР ҚК-де тарау «Жазаны қолдану» деп аталаған, бірнеше параграфтардан (§1 Жаза тағайындау; §2 Рецедив; §3 Кінәсін мойындалап келу, еңбек сініру; §4 Қылмыстардың көптілігі және жазалар; §5 Шартты түрде соттау; §6 Жазаны женілдету; §7 Шартты түрде мерзімінен босату; §8 Қылмыстық жауаптылыққа тартудың ескіру мерзімі), әрбір параграф баптардан тұрады.

ҚХР Қылмыстық кодексінің §6-нан басқа параграфта жазаны женілдету мүмкіндіктері қарастырылған. Жазаны женілдетудің алғы шарттарына шын

мәнінде өкіну, мінез-құлқының жақсаруы нее еңбегінің сіңуі танылады. Жазаны жеңілдету туралы өтініш сотқа білдіреді. Кінәлінің қылмыстық іс-әрекетіне шын екінетіндігі немесе еңбегінің сіңгені анықталса, сот жеңілдету туралы шешім қабылданады. Жаза кодекспен белгіленген тәртіппен жеңілдетіледі.

8. *Жапон қылмыстық кодексіндегі жазаны жеңілдетудің* немесе жазадан босатудың негіздері қарастырылған.

9. Жапон Қылмыстық кодексінде жазаны жеңілдету шарасы ретінде жеңілдететін мән-жайлар және заң бойынша жазаны жеңілдету қолданылады. Алғашқысында жеңілдететін мән-жайлардың тізбесі кодекспен белгіленбенгенімен де, кінәлінің жеке басын, қылмыстық іс-әрекеттің қоғамға қауіптілік дәрежесін, ниет, мақсат және т.б. ескеріп, сot жазаны жеңілдетумүмкіндігіне ие. Ал «заң бойынша жазаны жеңілдетуде», ҚК-тің тиісті нормаларымен бұл жеңілдететін жайлар көрсетіледі, мысалы қылмысқа оқталу жағдайында жазаның шегін белгілеуге қатысты талаптар. Тіпті заң жазаны күшейткен жағдайда да жеңілдететін мән-жайларды қолдануға рұқсат бар.

10. Жапон қылмыстық кодексінің 13-тарауы жазаны күшейтудің және жеңілдетудің ережелерін бекітеді (мысалы, заңға сәйкес жазаны жеңілдету әдісі- ҚК-тің 68-бабында; қылмыстық жазаны көп түрлілігі және заң бойынша жеңілдету - ҚК-тің 69-бабында; жеңілдететін мән-жайлар бойынша жазаны жеңілдету ҚК-тің 71-бабымен көзделген). Жапон заң шығарушысының жазаны жеңілдету әдістеріне жеке қылмыстық норманы арнауы - жаза тағайындаудағы дараландыру және дифференциялау қағидаттарының сақталуын істәжірибеде қамтамасыз ету үшін жақсы нұсқаулық болмақ.

11. Дания ҚК-н қоспағанда (Жазаны анықтау), басқа зерделенген елдердің ҚК-де жазаны тағайындауға бөлек тарау арналған. орналастырылған.

12. Зерттелген мемлекеттердің заңында қылмыстық жазаны жеңілдету институты өздігінше сол немесе өзге елдің қалыптасуы мен құқықтық жағдайларына қарай негізделген.

Қазіргі таңда шет мемлекеттерде жаза мен жауаптылықты ауырлататын мән-жайлардан гөрі жеңілдететін мән-жайларға басымдық берілуі дұрыс деп саналады, себебі бұл демократияның орнықкан мемлекетке тән құбылыс.

Көп шетел қылмыстық заңнамаларында жеңілдетілген жаза институты қалыптасып үлгерген, себебі азаматтық қоғам үшін жеңілдетілген жаза маңызды элемент болмақ. Қылмыстық жауаптылық пен жазаны жеңілдету мәселесі заңнаманың ізгілік пен адамның жеке басы құндылықтарына деген ерекше көзқарасы.

2 ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ЗАҢНАМАДАҒЫ ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАЗАНЫ ЖЕҢІЛДЕТУ ИНСТИТУТЫНЫң ТҮСІНІГІ МЕН ЗАНДЫ ТАБИҒАТЫ

2.1 Қылмыстық жазаны женілдету институтының ұғымы мен занды табиғаты

Ізгілендіру қазіргі қылмыстық құқықтың мазмұнының ажырамас құрамдас бөлігі және оны одан әрі дамытудың негізгі бағыттарының бірі болып табылады. Сонымен қатар, ол заңнаманың да сот тарапынан назар аудару тиіс, қылмыс жасаған адамдарға белгілі бір жағдайларда қылмыстық жазаны женілдететін арнайы ережелер арқылы көрініс табады. Бұл ережелер сипаты жағынан қылмыстық құқық институтындағы нормативтік ережелердің жүйеленген ережелерінің жиынтығын құрайды деуге болады.

Әдетте, нормативтік талаптардың жүйелі жиынтығынан тұратынережелер қылмыстық-құқықтық институт түрін құрайды. Бұл ережелер ғылымда соңғы уақытқа дейін қылмыстық құқық институты ретінде қарастырылмай келді.

Теорияда құқықтық институтты келесідей белгілер сипаттайты:

- 1) белгілі бір қоғамдық қатынастарды реттей отырып ықпал ету;
- 2) нақты және занды бірізділік;
- 3) құқықтық құрылымы өзіндік ерекшелікке ие;
- 4) нақты, анықталған ішкі құрылымға ие [53, 181-184 бб.].

Жазаны женілдету институтын сипаттайтын белгілерге тоқталатын болсақ, оның *бір белгісі – өзінің реттейтін нақты пәннің* болуы. Бұл институт кінәліге қылмыстық жазалау шарасын айқындантын қылмыстық-құқықтық қатынастарды реттейтін нұсқамаларды қамтиды. Қылмыстық-құқықтық қатынастың мазмұнына сай, мемлекеттің қылмыстық іс-әрекет жасаған адамға қылмыстық-құқықтық мәжбүрлеу шараларын қолдануға құқығы бар. Мұндағы, мемлекеттің жазалау шарасын анықтауға байланысты қызмет жазаны женілдету институтымен реттелінеді. Бұл ереже – жан-жақты, өйткені ол барлық типтік жағдайларға арналған және қылмыстық жазаныдаралау мен жекелендіруге ықпал ететін нақты функционалды бағытқа ие.

Екінші белгі. Жазаны женілдету институтына нақтылық және занды бірізділік тән. Жазаны женілдету шарасы нақты ережелерге сүйенеді, қылмыстық нормалармен реттелінеді. Дегенмен де, ғылыми еңбектерде жазаны женілдетету институтына қылмыстық-құқықтық ережелер, сондай-ақ жазаны женілдетумен байланысты қылмыстық-процестік, қылмыстық атқару нормалар жатады, деген даулы пікірді кездестіруге болады. Мұнда, ҚР ҚК-дегі, Қылмыстық атқару кодексіндегі, не Қылмыстық-процестік кодекстегі жазаны женілдетумен байланысты ережелер бір-бірінен реттелінетін құқықтық қатынас түрлерімен ерекшеленеді. Бірақ Қазақстан Республикасы Жогарғы Сотының 2015 жылғы 2 қазандағы №6 Нормативтік қаулысында: «Жазаны өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босату, жазаның өтелмеген бөлігін жазаның неғұрлым женіл түріне ауыстыру және жаза мерзімін қысқарту қылмыстық құқықта кешенді құқықтық институтты құрайды. Аталған шараларды қолдану

мәселелері КР ҚК-нің 72, 73, 86 және 87-баптарымен, КР ҚПК-нің 476, 477, 478 және 480-баптарымен және КР ҚАК-нің 161, 162 және 169-баптарымен белгіленген тәртіппен шешіледі [54], деп көрсетіледі».

Әдетте, қылмыстық атқару заңнамасы сottың үкіміне сай, КР ҚК-мен көзделген қылмыстық жазалардың жекеленген түрлерінің орындалу тәртібін қамтамасыз етеді. Яғни, жазасын өтеп жүрген сottалғандардың жазасын жеңілдететін ережелердің материалдық мазмұны қылмыстық заңнамамен қарастырылса, ал қылмыстық атқару заңнамасымен жазаны өтеу кезінде сottалғандарға сол қылмыстық құқықпен қаралған жазаны жеңілдету құралдарының көмегімен жеңілдетілген жазаны өтеу тәртібі анықталады (мысалы, шартты түрде мерзімінен босату, не қауіпсіздік мекемесінің жеңілдетінген жағдайына ауыстыру мүмкіндіктері және т.б.)

Сottалғандардың түзелуін, әлеуметтік ортаға қайта оралуын қамтамасыз ету - мемлекет үшін маңызды іс. Құқыққа қайшы әрекеттерімен, қофамға жат жүріс-тұрысымен дараланатын қауымның ортасында жазасын өтеп жүрген сottалған адамды дұрыс жолға сілтеу, тәрбиелеу, әрине ерекше дайындықтан өткен мамандардың көмегін және заңға негізделген іс-шаралардың атқарылуын қажет етері анық. Дегенмен де, сottалғандарды отбасына, жақын жандарына қайтарудың бір амалы - оң мінез-құлқымен дараланатын сottалғандарға жазаны өтеуге қатысты жеңілдіктер беру болмақ. Жазаны өтеуге қатысты жеңілдіктерді сот немесе уәкілетті орган, жазаны орындағытын мекеме немесе орган бастығы шешеді. Мысалы, КР ҚАК-нің 96-бабының 1-бөлігінде (Мекеме түрін өзгерту) дәрежесі екінші немесе үшінші оң мінез-құлқыты сottалғандардың сот алдында мекеменің түрін өзгерту туралы өтінішхат беруге құқығы берілген. Сottалғандардың түрлі жазалау мекемелерінде жеңілдетілген жазаны өтеу тәртібі келесі нормалармен қарастырылған: КР ҚАК-нің 135, 137, 142, 144, 150-баптарында жазаны өтеу тәртібі белгіленген. Сондай-ақ сottалғандардың жазасын жеңілдету аясындағы көтермелеге шараларын қолдану тәртібі ҚАК-нің 129-бабының 1 -бөлігінде орын алған.

Жазаны жеңілдету жөніндегі аталған қылмыстық-атқару нормаларын қолданудағы басты мақсаттар КР ҚАК-нің 4-бабына сай, әлеуметтік әділдікті қалпына келтіру, сottалғандарды түзеу, сottалғандардың да және өзге адамдардың да жаңа қылмыстық құқық бұзушылықтар жасауының алдын алуды [17] көзделгенімен де, қылмыстық процестік нормаларды қолданудағы міндеттер жазаны орындаумен, өтеумен байланысты. Байқағанымыздай, аталған қылмыстық атқару нормаларын қолданудағы мақсат пен міндет қылмыстық-құқықтық реттеу саласына сай келмейді. Соңғы жағдай жазаның көлемін азайту құралдарының арасында байланысты жоққа шығармаса да, олардың табиғаттарының әртүрлі екендігін растап отыр, ал бұл өз кезегінде, аталған қылмыстық-атқару нормаларының салааралық институт ретінде жазаны жеңілдету жүйесін құра алмайтындығының дәлелі болмақ [55, 28 б.].

Қылмыстық-құқықтық сипатқа ие жазаны жеңілдету ережелері қылмыстық істерді қарау кезінден ақты іске асырылады. Жазаны жеңілдетуге қатысты шаралар қылмыстық істі жүргізу, сот үкімін шығару кезеңдерінде қылмыстық-процестік нормаларымен реттелінеді. Мысалы, сот заңға сай үкім шығарарда

тиісті дәлелдемелерге сүйеніп, кінеліге жеңілдететін жаза тағайындауды (70-бап). ҚР ҚПК-і бойынша іс бойынша әшкөрелейтін, ақтайтын, жауаптылықпен жазаны жеңілдететін және ауырлататын мән-жайлар анықталынады (24-баптың 5-бөлігі) [16], деп көрсетілген. Ал айыптау актісінде күдіктінің жауаптылығын ауырлататын және жеңілдететін мән-жайлар қарастырылады (ҚР ҚПК-тің 299-бабы).

Сотталушының өз кінесін мойындауы, шын жүректен өкінуі, оның жауаптылықпен жазаны жеңілдететін мән-жайлар болып саналатыны түсіндірлуге жатады (ҚР ҚПК-тің 365-бабы). Осы тұста, ҚР ҚПК-тің 616-бабына сай, кінәні мойындау туралы мәміле нысанында процестік келісім жасалынады, ал оның жасалу тәртібі осы нормамен қаралған. Сол сияқты, бұйрықтық іс жүргізуді қолдану туралы қаулысында да жауаптылықты ауырлататын және жеңілдететін мән-жайлар көрсетілуге жатады (ҚР ҚПК-тің 629-2-бабы) [16].

Яғни, қылмыстық жазаны дараландыру үшін жазаны жеңілдететін мән-жайлар немесе ерекше мән-жайларпайдаланылса, Қылмыстық-процестік кодекспен қаралған жоғарыда аталған нормалар болса, тек репрессияны дараландыру үшін ғана емес, сот төрелігін жүзеге асыру барысында да ескеріледі екен.

ҚР ҚПК-тің 8-бабына сай, қылмыстық процестің міндеттері - қылмыстық істі жүргізуге қатысты. Демек, қылмыстық-құқықтық, қылмыстық-процестік және қылмыстық атқару кодекстеріндегі жазаны жеңілдетуге қатысты нормаларды іс-тәжірибеде қолданудағы мақсат-міндеттер өз салаларын қамтамасыз етумен шектеледі, яғни қылмыстық-құқықтық сипат алмайды, сондықтан да жазаны жеңілдетумен байланысты қылмыстық-процестік және қылмыстық атқару нормалары жазаны жеңілдету институтының жүйесін (қылмыстық-құқықтық материалдық нормаларды) құрай алмайды.

Жазаны жеңілдету мазмұнының қазіргі элементтерінің әрқайсысы жаңа қылмыстық құқық бұзушылықтармен қресте, адамды одан әрі қайта әлеуметтендіруде де барынша тиімді нәтижеге қол жеткізу үшін қажет. Бұл элементтерді белгілі бір мақсаттар мен міндеттер біріктіреді. Жоғарыда аталған қылмыстық-процестік, қылмыстық-атқарушылық нормалардың әрбірінің заңды мәртебесін жеке белгілеу барысында жазаны жеңілдету институтының жазалау әлеуетін төмендету қабілеті айқындаушы өлшем болып табылады [55, 276.].

Қылмыстық кодекстің жазаны жеңілдету туралы нормативтік нұсқамалары іс жүзінде қылмыстық-құқықтық сипатқа ие және қылмыстық-құқықтық норма санкциясының бір бөлігін құрайды [56].

Үшінші белгі. Жазаны жеңілдету институтының құрылымы өзіндік ерекшеліктерге ие. Тұрақты заңдылыққа айналған нормалар Жалпы ережелерде, ал бастылары – юрисдикциялық құрылымында көрсетіледі. Әдетте, сот жазаны жеңілдету мәселесін қарастырғанда ҚҚ-тің Ерекше бөлігіндегі нақты баптың санкциясы шегінде, Кодекстегі Жалпы бөлім ережелерін басшылыққа алатындығы үшінші белгін сипаттайтыды.

Төртінші белгі. Жазаны жеңілдететін ережелердің жиынтығы тұтастай ішкібірлікке негізделеді. Жазаны жеңілдететін мән-жайлардың тізімін, жазаны

женілдеду құралдарын, яғни жазаны женілдеду институтының жекеленген элементтерін жаза тағайындау кезінде қолданудағы мақсат қылмыстық жазаны дифференциациялау, нақтырақ айтсақ репрессиялауды төмендеду болмақ. Соңғы жағдай жазаны женілдедетудің ерекше функциясын да айқындайды.

В.С. Тасаков, қылмыстық жазаны женілдеду негіздерінің жүйесіне тән белгілерге мыналарды жатқызады: 1) заңнамалық және құқық қолдану сипаты негізгі үш мән-жайлармен анықталады: жасалған қылмыстың сипатын, кінәлінің жеке басын және оның қылмыстан кейінгі мінез-құлқын қамтиды; 2) жазаны женілдеду негіздерінің қылмыстық-процестік нормаларымен тығыз байланысын көздейтін салааралық мазмұны болады; 3) барлық жағдайларда жазаны женілдеду негіздерінің есепке алынуы, әмбебаптылық; 4) осы негіздердің жазаның мақсаттарымен, міндеттерімен және принциптерімен байланысын көздейтін жүйелілік; 5) қылмыс жасауға кінәлі адамға жазаны женілдеду нысанында қылмыстық-құқықтық әсерді азайтуға бағытталуы. Сонымен қатар, В.С. Тасаков жазаны женілдеду институтын «Жазаны тағайындау» институтынан жеке тарау ретінде бөліп алып, жазаны женілдеду негіздерін біріктіріп, жеке «Жазаны женілдеду негіздері» тарауын құруды ұсынған [57, 85-87 бб.]. Мұнда автор жазаны женілдеду шараларының қылмыстық-процестік нормалармен де реттелінетіндігін алға тартады.

Жазаны женілдедетудің *міндетті белгісі* ретінде сотталушының қайта тәрбиеленуі мен түзетілуін емес, қоғамның игілігі үшін түрлі әрекеттерді жасауын қажет етеді (бұл Қытайдың қылмыстық құқығының таптық сипатын көрсетеді). Әрине, бұл оймен келісу қын. Себебі сотталушының қайта тәрбиеленуі мен түзетілуінің және болашаққа саналы қадам жасауының бастамасы қылмыстық әрекетінің зардалтарын түсініп, оған шын өкінуі болмақ. Сондықтан да ҚХР ҚК-нің заң шығармашылығындағы «жазаны женілдедуге» қатысты жеке норма арналып, онда жазаны өтеу кезінде женілдеду үшін сотталғандардың шын өкінуін шарт ретінде қарастыру қолдауға әбден лайықты деп есептейміз. Алайда, жазаны женілдеду институтына қатысты пікірлер әртүрлі.

В.П. Коняхиннің тұжырымдамасына негізделе отырып, А.А. Мясников, жазаны женілдеду институты – бұл қылмыстық кодекстің бір тарауындағы бірнеше баптарға негізделген, өзара байланысты ережелерден тұратын жаза тағайындаутоптық институтының ажырамас бөлігі - түрлік институт, ал ол өз кезегінде типтік жаза институтының құрамына кіреді, деп есептейді [53, 181-184 бб.]. Сондай-ақ, аталған мәселені жүйелі талдаудың негізінде теориялық ережелерге сүйене отырып, қылмыстық заңда жазаны женілдеду ережелері салалық институттардың бірі болып саналатын болатындығын жазады [58, 181 б.].

Қылмыстық кодекстің міндеттерін қамтамасыз етуге бағытталған қылмыстық құқықтық институттардың өзара тығыз қатынаста тұруы салдарынан қылмыстық заңды қолдану тәжірибесінде жазаны женілдедетуді жаза тағайындау, қылмыстық жауаптылықтан босату, сондай-ақ қылмыстық құқықтың өзге институттарынан жекелеуде қыындықтар жиі кездеседі. Жазаны женілдеду институтының жазаинститутымен байланысын байқау қын

емес. Мысалы, қылмыстық заңнамада жазалардың «жүйесі» түзіліп, әрбір жазаны тағайындау шегі белгіленген. Женілдететін мән-жайлардың есебінен жазаның шегі төмендегітіні анық. Десек те, жазаны женілдетудің қылмыстық құқықтың институттары арасында нақты алатын орны жайлыш мәселе, жеке мәселе.

Бір қарағандаждазаны женілдету институты жаза тағайындау институтының құрамдас бөлігі болып көрінеді. Себебі жазаны женілдету институты кінәлі тұлғаға заңмен белгіленген жазаны тағайындаудың жалпы ережелерін қамтымайды, ол тек жазаның репрессивтілігін төмендегітте ат салысады, нәтижесінде қолжеткізуге біршама мүмкіндік туады. Жаза тағайындаудың жалпы ережелері мен жазаны женілдету жөніндегі нормалар бір-бірін теңестіреді, толықтырып отырады. Егер құқық қолдану тәжірибесінде жазаны женілдету ережелерінің жаза тағайындаудан бөлек жазаның орындалуы процесінде қолданылатындығын ескерсек, оныңкен ауқымда қолданылатындығына көзжеткіземіз.

Жазаны женілдету институты кәмелетке толмағандарға қылмыстық жаза белгілеу ережелерімен тығыз қатынаста. Бір жағынан соңғысы - артықшылықты нормалар сынды функционалды. *Кәмелетке толмағандардың жауаптылығы* институты қылмыстық жауаптылықты саралау үшін арналғандықтан жазаны женілдету институтынан басым тұрады. Сәйкесінше, ҚҚ-тің 6-бөлімінің ережелерін сот ескеріп, кәмелетке толмағандарға ең жоғары жаза мөлшерін белгілеп алғаннан соң аяқталмаған қылмыс үшін жазаның жоғары мөлшерін азайту туралы ережелерді қолдана алады.

Ғылымда жазаны женілдетуді қылмыстық құқықтың дербес институты ретінде қарастыратын көзқарастар бар. Жазаны женілдетудің қылмыстық-құқықтық институт ретінде түсінігі қылмыс жасаушыларға әсер ету деңгейін негізді және объективті түрде төмендегітте арқылы қылмыстылықпен күрестің тиімділігін арттырудың оңтайлы құралдарын іздеуге және іске асыруға ықпалын тигізеді, деп есептейді автор [58, 5 б.].

Жоғарыда атальып кеткен жазаны женілдету институтына тән қасиеттерді қарастыра отырып, келесідей анықтама беруді жөн санаймыз:

Қылмыстық жазаны жеңілдету институты қылмыстық іс-әрекеттің қоғамға қауіптілік сипатын, кінәлі адамның жеке басын ескеріп, жазаны дифференциациялау және дараландыру сонымен жазаны тағайындау және орындау барысында жазаны женілдететін ережелермен қамтылған, қылмыстық заңда көзделген, құрылымдық жағынан айқындалған біртекті қылмыстық-құқықтық нормалардың жиынтығы болып табылады.

Жазаны жеңілдету ережелерін топтастырудың теориялық, танымдық түрғыдан ғанағемес, сонымен бірге талданатын институттың практикалық та маңызы зор. Енді сол *жазаны жеңілдету ережелерін классификациялау* мәселесіне тоқталып кетсек.

В.С. Тасаковтың еңбегінде жазаны женілдету негіздері төмендегідей топтастырылады: «а) қылмыстың ерекшеліктерін, қылмыскердің жеке басын және қылмыстан кейінгі мінез-құлқын ескеріп, қылмыстық жазаның мерзімі мен мөлшерін төмендегіттің негіздер; б) қылмыстық істі сотта қараудың

процестік ерекшеліктерін ескере отырып, қылмыстық жазаның мерзімі мен мөлшерін төмендететін негіздер [57, 11 б.].

Онда негіздердің *бірінші тобына* мыналар жатады: ҚК-тің 62-бабының 1-б.; ҚК-тің 64-бабында, 66-бапта, 62-баптың 2, 4-бөлігінде, РФ ҚК-нің 62-бабының 5-бөлігінде; РФ ҚК-нің 62-бабының 5-бөлігінде, РФ ҚК-нің 65-бабында көзделген жағдайлар [57, 12 б.].

А.А. Мясников болса, шетел тәжірибесін зерделей келе, ережелердің міндептілігі мен қатаандығы заңда әртүрлі деңгейде тұжырымдан, жазаны жеңілдететін ережелерді жазаның міндепті жеңілдетілу; жазаның факультативті жеңілдетілуи [53, 1826.], деп топтайды. *Алғашқыда* - РФ ҚК-нің 62, 65, 66-бб. және 316-б. қаралатын жаза міндепті жеңілдетіледі; *соңғы жағдайда*- қосымша жеңілдетіледі (РФ ҚК-нің 61, 64-бб.). Мұндай ережелер Жапон қылмыстық заңнамасында (ҚК-тің 13-тарауы) кездеседі [52]. Заңнамада екінші топтағы ережелер істің мән-жайлары бойынша жазаны жеңілдету деген атауға ие.

Міндепті түрде жазаны жеңілдету ережелерін сақтамаудың салдары заңды өрескел бұзуға, сондай-ақ үкімнің күшін жоюға, не өзгертуге жеткізеді. Ал енді, факультативті жазаны жеңілдету міндепті емес, сottың қалауы ғана деп түсіне алмаймыз, сот бұл жағдайды ескеруге міндептенеді. Құқық нормаларын қолдану тәжірибесінде жеңілдетуге негіздер болған ретте қосымша жеңілдету ережелері міндептейтіндегі күшке ие болады.

Дараландыру процесі жазаны жеңілдететін мән-жайларды есепке алумен аяқталмайды. Жазаны жеңілдету процесі *жазаны тағайындаудан бастап, одан әрі орындау барысында, яғни жазаны ауыстыруда, жазадан босату мәселесін шешікенге дейін* жалғасын табады. Ал бұл өз кезегінде, заң шығарушының құқық қолданушыға дараландыру үшін кең мүмкіндіктер бергенін көрсетеді. Жазаны тағайындау және орындау процесінде жазаның жеңілдетілуі мүмкіндігіне тоқталмас бұрын осы кезеңге тоқталып кетсек.

Жаза тағайындау қылмыстық құқық бұзушылықтың жолын кесуге бағытталады. Ол заңға сай кінәліге мәжбүрлеумен, күш қолдану арқылы жүзеге асырылады. Жазалау әрекеті сотталған адамға моральдық, материалдық күштеу және өзгедей әсер ету арқылы іске асырылады.

Жазаны тағайындау, орындау және іске асыру жолдарымен мемлекет әлеуметтік нәтижеге қол жеткізуге ұмтылады. Жазаның нақты мақсаты қылмыстық заң шығарушының алдына қойған мақсатынан, жүктейтін міндептерінен туындейдьы. Жазаның әділетті болуы қылмыстық құқық бұзушылықтың қоғамға қауіптілік сипаты мен дәрежесімен, кінәлінің жеке басына тән қасиеттердің және қылмыстық іс-әрекеттің жасалу әдіс-амалдарын заңға сәйкесекерілуімен байланысты. Мұндағы «сәйкес» деген ұғым жай ғана ұқсастықты емес, тепе-тендік деген мағынада түсіндіріледі, яғни жаза қылмыстық құқық бұзушылыққа ырттайформальдық тұрғыда емес, тіпті әлеуметтік және арифметикалық жағынан да емес, заңдық жағынан тенбе-тен келуі тиіс дегенді білдіреді.

Жаза тағайындау мәселелеріне арналған еңбектерді талдай отырып, қазіргі уақытта жаза тағайындау институты мен оның құрылымы ұғымын анықтаудың бірыңғай тәсілін кездестіре алмаймыз. Заманауи қылмыстық құқық

әдебиеттерінде осы институт жайлы түрлі анықтамалар кездеседі. Мысалы, А.В. Наумов жаза тағайындау институты – бұл қылмыс жасаған адамға қолданылатын нақты шараны сottың таңдау ережесін регламенттейтін және тағайындалатын жазаның мөлшері мен мерзіміне қатысты талаптардан тұратын қылмыстық-құқықтық институт деп есептейді [59, 214 б.]. Р.С. Бурганов және Е.В. Евдокимовтың пайымдауынша, жаза тағайындау - бұл өзара байланысты субинституттардан тұратын күрделі құрылым, бұл соттың кінәлі адамға нақты жаза шарасын таңдау рәсімі болмақ [60, 14-19 бб.]. Р.С. Бурганов ондағы екі субинститутты нақтылайды: 1) жазаның жалпы ережелері; 2) жаза тағайындаудың арнайы ережелері. Жазаны тағайындау институты ұфымы негізінен қылмыстық заңда оның заңды анықтамасының болмауымен түсіндіруге болады.

Келесі бір еңбекте *жаза тағайындау институтының құрылымына* жазаны тағайындау қағидалары, оны тағайындаудың жалпы ережелері, жазаны жесеңдететін және ауырлататын мән-жайлар, сондай-ақ өзге де (арнайы) ережелер жатқызылады [61, 18 б.].

Біздің мемлекетіміздегі әлеуметтік-саяси өзгерістерден туындаған құқықтық реформа нақты объективті, әсіресе қылмыстық-құқықтық қатынастарды реттейтін нұсқамаларды қажет етеді. Осы нұсқамалар тек қылмыстық құқық қағидаларында көрініс табады. Құқық қағидалары тек нормалар, институттар немесе салалар ғана емес, сонымен бірге оның бүкіл жүйені реттеп, олардың іске асырылуының құрылымын жасай алады. Принциптер бүкіл мемлекеттік органдардың заң шығару, құқық қолдану және құқық қорғау қызметтерін бағыттаушы болып табылады. Құқықтық жүйенің үйлесімділігі, тұрақтылығы мен тиімділігі олардың сакталу дәрежесіне тікелей байланысты. Жалпыға міндетті сипатқа ие бола тұра, құқық қағидалары ішкі бірлікті нығайтуға және оның әртүрлі салалары мен институттарының өзара іс-қимылына, құқықтық нормалар мен құқықтық қатынастарға, субъективті және объективті құқыққа ықпал етеді. Кейбір еңбектерде «қылмыстық саясат қағидалары» ұфымы қолданылады [62, 62 б.].

Құқық қолдану практикасындағы құқық бұзушылықтар санының артуы қылмыстық құқықтағы қағидаларға аса назар аударуды қажет етеді. Осы тұста қылмыстық құқық қағидаттарының маңыздылығы жайлы Р.Т. Нұртаев, М. Рахметов: Қылмыстық құқық қағидаттары – бұл қылмыстық заңнаманың дамуы мен тәжірибеде оның қолдануының фундаменті, бастауы. Қылмыстық заңнаманың сапасы және құқық қолдану қызметінің тиімділігі қағидаттарға тікелей байланысты. Қағидаттардың бұзылуынан қылмыстық құқық бұзушылықтардың алдын алу функциясы іске асырылмайтыны айдан анық деген мағынадағы пікірлерін білдіреді [63]. Осы текстес пікірді Г.А. Қуаналиева, Н. Сәулен, Г.Н. Рахимова да қолдайды [64, 100-108 бб.].

Оқінішке орай, отандық қылмыстық заңнамада қағидаттарға арнайы норма арналмаған. Тек жекеленген қағидаттар ҚҚ-тің нормаларында кездеседі. Атап айтсақ, ҚҚ-нің 4-бабында бір қылмыстық құқық бұзушылық үшін адамды қайталап қылмыстық жауаптылыққа тартуға жол берілмейтіні туралы айтылады, 6-бапта қылмыстық заңның кері күші қағидаты бекітілген, ол

гуманизм принципіне жатады. ҚК-те қылмыстық заңның уақыт пен кеңістікте қолданылу (ҚК-нің 7- 8-бб.), заңдылық, әділдік, қылмыстық құғын-сүргін шараларын ұнемдеу (ҚК-нің 52-б.) қағидаттары орналасқан [2].

Жаза тағайындауқағидаттарының қатарынақатысты отандық және шетел ғалымдарының пікірлері әркелкі. Оған ғалым Е. Қайыржанов өзінің еңбегінде жазаның заңдылығы, оның анықтылығы мен мотивациялануы; ізгіліктілік; жазаны дараландыру; жаза әділдігі сындыпринциптерді жатқызған [65, 210 б.]. ғалым соңғыларды жаза *тағайындаудың бастапқы принциптері* ретінде қарайды. Ал, ғалым И.Ш. Борчашвили, жазаны тағайындаудақылмыстық құқықтың заңдылық, ізгіліктілік, әділеттілік және жазаны даралау сияқты *принциптерінсоттың басшылыққа алуын ұсынады* [66]. Олар ҚР ҚК 52-бабының мағынасынан туындайды, деп есептейді. Ал РФ ҚК-де келесі қағидалар орын алған: заңдылық (3-бап), азаматтардың заң алдындағы теңдігі (4-бап), кінә (5-бап), әділдік (6-бап), гуманизм (7-бап) [67]. Қылмыстық заңнамада жаза тағайындаудың қағидалары жайлы айтылмайды, десе де аталған қылмыстық қағидалар сақталынуы тиіс.

Заңгер ғалым С.М. Рахметов өзінің еңбегінде, ғалым И.И. Рогов Конституцияның жекелеген нормаларының, сондай-ақ қылмыстық заңнама нормаларының мазмұнынан туындайтын қылмыстық құқықтың бірқатар негізгі принциптерін қалыптастыра алды, деп көрсетеді:

- заңдылық қағидаты;
- азаматтардың заң мен сот алдындағы теңдігі қағидаты;
- кінәлілік қағидаты;
- жеке жауапкершілік қағидаты;
- әділеттілік қағидаты;
- ізгіліктілік қағидаты.

Заңдылық қағидаты қылмыстық құқыққа қайшылық пен іс-әрекет үшін жазалану тек қылмыстық заңнамалардың негізінде ғана қалыптасадынығы жөніндегі ережеге негізделеді.

Қазақстан Республикасы Конституциясының *барлық адам заң мен сот алдында тең, ешкім де соттың үкімінсіз кінәлі деп танылмайды* және қылмыстық жазаға тартылмайды деген қағидаларын басшылыққа ала отырып, соттар кінәлінің қызметтегі және қоғамдағы орнына қарамастан, қылмыстық түрі мен ауырлығына қарай, әрбір қылмыстық істі заңға сәйкес бұлжытпай шешуі қажет. Заңның бұзылуын ештеңе де актай алмайды.

Азаматтардың заң мен сот алдындағы теңдігі қағидатының мазмұны ҚР ҚК-нің 15-бабының 4-бөлігінде, ал кінәлілік қағидатының мазмұны ҚР ҚК-нің 19-бабымен анықталады [2].

Келесі жеке жауапкершілік қағидатының мазмұны жеке тұлғалар ғана жасаған қылмыстық құқық бұзушылығы үшін жауаптылықта болады, деп пайымдалады.

Әділеттілік қағидаты ешкімнің де бір қылмысы үшін қайта соттауға болмайтындығынан көрінеді.

Т.К. Акимжановтың пікірінше, қылмыстық құқықтық заңнаманы ізгілендіру қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адамдардың белгілі

санаттарына қатысты «көтермелеу» нормаларының бекітіліп, көрініс табуына себепші болады [68, 237 б.]. Ал Г.З. Анашкин, жазаны тағайындаудың екі қыры бар деп жазды: 1) азаматтардың мүдделерін әртүрлі қылмыстық-құқықтық қол сұғушылықтардан қорғауды ұйымдастыруда гуманизм қағидатын сақтау; 2) қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін жауаптылыққа және жазалауға тартылатын адамдарға ізгілікпен қарау [69, 44 б.].

Іс-тәжірибеде қылмыстық құқық бұзушылықтардың жиынтығы жағдайында да жазаның жеңілдетілетіндігі жайлы төмендегідей фактіні кездеседі. Бұл – расында да заң шығарушының ізгіліктілігінің көрінісі.

«ҚР Жоғарғы соты Қылмыстық істер жөніндегі облыстық соттың адам өлтіру және екі қарақшылық фактісі бойынша шығарған үкімінқайта қарап, ҚКТің 52-бабының 2-бөлігінде қаралған жағдайлар ескеріліп, оның кінәсін ішінара мойындағаны, тұрақты тұрғылықты жері бар, қылмыс жасалған кезде сottалмағанын, бұрын қылмыстық немесе әкімшілік жауаптылыққа тартылмағаны жайлыш деректер келтіріледі. Іс бойынша жазаны ауырлататын мән-жайлар анықталмаған.

Жәбірленушінің денсаулығына ауыр зиян келтірумен байланысты қарақшылық үшін жеңілдететін мән-жайлардың ережелерін ескере отырып, жалпы 21 жыл, оның 10 жыл бас бостандығынан айыруы қарақшылық үшін белгіленген.

Мұндай жағдайларда Жоғары Сот жасалған қарақшылық үшін тағайындалған жазаны заңсыз, әділ емес деп танып, жеңілдетуді шешеді. Осыған байланысты жоғары инстанция сottалушыға қарақшылық жасағаны үшін жазаны екі эпизод үшін 9 жылға дейін төмендетеді, қылмыстардың жиынтығы бойынша үкімді бір жылға, яғни 20 жылға дейін қысқартады» [70].

Жеке тұжырымдамалық ережелерге сүйене отырып, қылмыстық құқық доктриналарында аталған қағидалармен қатар жариялыштық, қылмыстық құғын-сүргін шараларын үнемдеу сынды қағидалар қалыптасты. Мұндағы, қылмыстық құғын-сүргін шараларын үнемдеу қағидаты - қылмыстық жазаның қандай да бір шарасын таңдау және тағайындаудағы ережелер кешені, кінәсі нақты анықталған адамға қылмыстық жазамен жүктелінетін негізгі функциялар толық көлемде орындалып, қылмыстық-атқарушылық әсері болатындағы мөлшерде тағайындалауын сілтейді [71, 135 б.].

Қылмыстық заңнамада жариялыштық қағидатын өзектілендіруді біздің мемлекетіміз азаматтық қоғамның түрлі қоғамдық институттарына түрлі қылмыстық құқық бұзушылықтарға қарсы іс-қимылға белсенді қатысу мүмкіндігін көнектітумен байланыстыру заңды болып көрінеді.

Ендігі бір еңбектерде жоғарыда аталған қағидаттардың қатары келесі түрлермен толықтырылады: жазаның объективтілігі, жазаның дер кезінде тағайындалуы, жауапкершілік пен жазаның сөзсіздігі қағидаты [72].

Объективтілік. Кінәлі адамның заңды жауапкершілігін белгілейтін шешімді қабылдау тәртібі жазаның объективтілігі қағидатының қолданылуын көздейді. Бұл процестің бәсекеге қабілеттілігімен және жауапқа тартылған адамның қорғану құқығының болуымен қамтамасыз етіледі.

Жауапкершілік пен жазаның сөзсіздігі қагидатының тиімділігі оның каталдығында емес, ал оның шубесіздігінде (бұлтартастығы). Бұл дегеніміз, ерте ме, кеш пе, кінәлі адам табылып, оның кінәсі дәлелденіп, өзі лайықты жазаға тартылады. Эрине, бұл принциптің тиімділігі бірқатар факторларға байланысты:

- біріншіден, сенімді және заңдық түрғыдан жетілдірілген процестік заңнаманың көмегімен ғана кінәлі адамды дәл анықтауға, оның кінәсін дәлелдеуге және оған тиісті жазалау шараларын қолдануға болады;

- екіншіден, құқық қорғау органдарының қызметі мен құзыреттінің негізгі міндепті құқық бұзушылықтардың жолын кесу, олардың жасалу жағдайынгергеу және кінәлі адамдарды жазалау болып табылса;

- үшіншіден, құқық бұзушылықтар жасауға ықпал ететін немесе кедергі келтіретін елдегі жалпы саяси жағдайға және халықтың құқық қорғау органдарына, тұластай мемлекетке деген сенімнің мықты болуымен тікелей байланысты. Бұл факторлар елде қылмыстырылғының азаюына ықпал етеді.

Қылмыстық жауапкершіліктің сөзсіздігі идеясы Ч. Беккариидің «Қылмыстар мен жазалар туралы» еңбегінде көрсетілген болатын. «Қылмыстың алдын алудың ең тиімді әдістерінің бірі - қатыгездікте емес, жазаның сөзсіз болуында...» - деп жазды автор [73, 117 б.]. Жазаның сөзсіз болатындығы, қашан да ең ауыр жазаға ұшыраймын деген қорқыныштан гөрі күшті ықпал етеді, егер бұл жағдайда оның жазаланбауға үміті қалса.

Жауаптылық пен жазаның сөзсіздігі қағидаты қылмыстық құқықта жеке қарастыруға лайықты, деп есептейді И.И. Рогов, себебі әрбір кінәлі адам қылмыстық құқық бұзушылық жасағаны үшін қылмыстық жауапқа жәнекұлмыстық жазалануға немесе қылмыстық заңмен қарастырылған өзге де ықпал ету шараларынатортылуы тиіс [74, 15-16 бб.].

Жазаның дер кезінде тағайындалуы. Заңды жауапкершіліктің сөзсіз туындауы қағидатының қолданылуы жазаның *дер кезінде тағайындалуы* қағидасымен ажыратылады. Заңда ескіру мерзімін белгілейтін нормалар бар, олар құқық бұзушыны жазалау мақсатында іздеудің мерзімін белгілейді. Егер осы мерзім өтіп кетсе, тіпті кінәлі адам табылса да, ескіру мерзімі өтіп кеткендіктен оған қатысты заңды жауапкершілік қолданылмайды. Заң шығарушының мұндай ұстанымы жоғарыда айтылған заңды жауапкершілікті белгілеудің негізгі мақсатымен анықталған. Себебі, ең бастысы, жазаның өзі емес, қалыпты әлеуметтік тәртіпті қамтамасыз ету болып табылады. Егер кінәлі адамның өзі, оған заңды жауапкершілікті қолданбай, түзету жолына түссе - болашақта жаңа құқық бұзушылықтар жасамаса, онда оны өткен әрекеті үшін жазалау қажеттігі туындармайды. Қылмыстық заңда бірқатар аса ауыр қылмыстар үшін ескіру мерзімі белгіленбекен [72].

Сонымен қатар, кейбір еңбектерде қылмыстық жауаптылық *пен жазаны дараландыру*, дифференциациялау қағидаттары жайлы түсіндірмелер кездеседі. *Дараландыру қагидатының мәнісі* қылмыстық іс-әрекеттің сипаты мен қауіптіліктігіне, қылмыскер тұлғасына тән ерекшеліктер бойынша жауапкершілікті женілдететін және ауырлататын мән-жайларды ескере отырып, жазанытаңдау мүмкіндігімен сипатталады.

Сөздікте дифференциация (лат. Differentia - «айырмашылық») - процестерді немесе құбылыстарды құрамадас бөліктеге бөлу дегенді білдіреді.

«Даралау» сөзі «жеке нәрсе жасау» дегенді білдіреді. Түсіндірме сөздікте «даралау» жеке жағдайға, адамға қатысты бір нәрсе орнату деп келтіріледі. Бұл түсінік жазаны тағайындау, орындау процесіндегі жазаны дараландыруды сипаттайды.

Дараландыру, дифференциациялау – бұл қылмыстық жауаптылықты (жазаны) қамтамасыз етуді көздейтін өзара байланысты екі процесс.

Байқап отырғанымыздай, жаза тағайындау кезінде сот басшылыққа алыс қағидаттар саны көп және олар бір-бірін толықтырып, не қамтып отырады.

Айтылғандарды ескеріп, отандық қылмыстық заңнаманың жалпы бөлігінде қылмыстық қағидаттарға жеке тарау арнап, кодекте шашырап орналасқан жекеленген қағидаларға арналған нормаларды сол тарауға жинақтауды жөн санайды С.М. Рахметов. Осы текстес пікір Н.О. Дулатбековтың еңбегінде кездеседі: Қылмыстық құқық қағидаларының заң жүзінде бекітілуінің маңызын ескере отырып, ҚР Қылмыстық кодексіне қылмыстық құқық қағидаттары туралы нормаларды енгізу керек [75, 62б.]. Автор, ҚК-ке дербес бес баптарға бірден енгізу техникалық түрғыдан қолайсыздық тудыратындықтан, аталған қағидаларды ҚР ҚК жалпы бөлімінің бір бабымен қарастыруды ұсынған.

«Қылмыстық жаза тағайындаудың кейбір мәселелері туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2015 жылғы 25 маусымдағы №4 нормативтік қаулысында [76] қылмыстық қағидаттарды қарастырған жөн болар еді деп есептейміз.

Жаза тағайындауда келесі қағидаттардың сакталуы тиіс болады:

- заңдылық қағидаты;
- азаматтардың мен сот алдындағы тенденциялық қағидаты;
- кінәлілік қағидаты;
- жазаны дараландыру және дифференциациялау қағидаты;
- әділеттілік қағидаты;
- ізгіліктілік қағидаты;
- қылмыстық құғын-сүргін шараларын үнемдеу қағидаты;
- жауаптылық пен жазаның сөзсіз туындауы қағидаты.

Келесі маңызды мәселе - жаза тағайындаудың жалпы ережелеріне қатысты. Жаза тағайындау процесі қылмыстық кодектегі қылмыстық жазаның белгіленуін жүзеге асыруды қамтиды және де осы тұста жаза ҚК-тің ерекше бөліміндегі нормадағы санкция шегінде, жалпы бөліктегі ережелерді сақтай отырып [2] тағайындалады.

Қылмыстық іс-әрекеті үшін кінәлі тұлғаға жаза тағайындау кезінде сот басшылыққа алатын қылмыстық заңнамамен бекітілген жалпы ережелерге (талаптарды) қылмыстық кодекте жаза тағайындаудың жалпы негіздері деген атау берген. Жаза тағайындаудың жалпы негіздерінің мазмұны ҚК-тің 52-бабында және басқа да баптарда бекітілген.

Қылмыстық құқық ғылымиында жаза тағайындаудың жалпы ережелеріне қатысты түрлі анықтамалар кездеседі. Кейбір авторлар оларды «жалпы ережелер» [77, 55б.], екіншілері – «жаза тағайындау кезінде сот басшылыққа

алатын негізгі талаптар» [78, 106.], ал басқалары – «негізгі критерийлер» [79, 366.], ал төртіншісі – «жаза тағайындау принциптері» [80, 426.], деп сипаттайды. Жазаны тағайындаудың жалпы ережелерін «негізгі талаптар» және «негізгі критерийлер» ретінде қараумен келісу қын. Ал «бастау» сөзі «принциптер», «негізгі ережелер», «әдістер мен амалдар» мағыналарына ие [81, 414 б.].

Дәл осы мәселе «Қылмыстық жаза тағайындаудың кейбір мәселелері туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының нормативтік қаулысында орын алған. Қаулының 1-тармағының 2-абзацы: «Қылмыстық кодексінің 52-бабында (бұдан эрі – ҚК) көрсетілген жаза тағайындаудың жалпы қағидаттарын бұлжытпай сақтағандары, ...»[76]. деп басталады. Орыс тіліндегі мәтіндегі «общие правила назначения наказания» тіркесі «жаза тағайындаудың жалпы қағидаттары» деп берілген. Дегенмен де ҚР ҚК-нің 52-бабы (Жаза тағайындаудың жалпы негіздері) жаза тағайындау кезінде сот сақтауы тиіс ережелерді қарастырады.

Қаулыда «қағида» және «қағидат» ұғымдары қолданылады. «Қағида» ұғымы әр еңбекте әртүрлі мағына береді, бір еңбекте екі ұғым бір деп келтірілсе, келесі еңбекте бөлек ұғымдар. Мысалы, Уикипедияда (Ашық экциклопедия): «Қағида немесе принцип (*лат. principum* – принцип; негіз, алғы бастама) - белгілі білім жүйесінің түп-негізі, алғы бастамасы, абстрактылы түрдегі ең қысқа жалпылама мазмұны», делінген [36].

«Заң терминдері мен ұғымдарының қазақша-орысша, орысша-қазақша сөздігіне» жүгінсек, «қағидат» сөзі орыс тілінде «принцип» деген ұғымды білдіреді [82]. Соңдықтан да айтылған қайшылықты жою үшін қаулыда «жаза тағайындаудың жалпы қағидаттары» тіркесін «жаза тағайындаудың жалпы ережелері» деген тіркеспен алмастырған жөн болар еді, деп есептейміз. Сәйкесінше, ҚР ҚК-нің 60, 64, 69, 72, 74, 86-баптардағы «жаза тағайындау қағидалары» тіркесін «жаза тағайындау ережелері» деп ауыстырған дұрыс.

Іс-тәжірибеде жаза тағайындау барысында қындықтардың кездесетінін жоққа шығара алмаймыз. Осы тұста, қылмыстық заңнамамен белгіленген жаза жүйесі сottың қылмыскерлерге ықпал етуіне толық мүмкіндік береді деп айту тым асығыс тұжырым болмақ, себебі жаза мен өзге де қылмыстық-құқықтық ықпал ету шараларының ара-жіктерін ажыратқанда жасанды кедергілердің есебіненнегізсіз қындықтардың туындал жататыны рас [83, 13-18 бб.]. Мұндай қындықты қылмыстық заңнамада жаза тағайындау ережелерін мұқият құқықтық реттеу, яғни сottың кінәлі деп танылған адамға жаза түрі мен мөлшерін анықтаумен байланыстыс-әрекетінің алгоритмін заң жүзінде бекіту жолымен шешуге болады, дей отырып, жаза тағайындаудың жалпы ережелерін келесі кезекте тізбектейді: ҚР ҚК 52-бабы. 1-бөл.; ҚР ҚК 52-бабы 2-бөл.; ҚР ҚК 52-бабы 2-бөл.; ҚР ҚК 52-бабы 3-бөл.» [84, 226-228 бб.]

Ал енді, ҚР ҚК-нің 52-бабындағы жаза тағайындаудың жалпы негіздерін кезең-кезеңімен ашып кетсек. Біріншісі, әділ жаза тағайындау. Жазаның мақсатының бір қыры – әлеуметтік әділеттілікті орнату болғандықтан да, сот кінәліге әділ жаза тағайындауға қолжеткізуі тиіс. Қылмыстық заңға сай, ешкім бір қылмыстық құқық бұзушылық үшін екінші рет қылмыстық

жауапкершілікке тартылмайды. Сонымен қатар, қылмыстың ауырлығына, жасалу жағдайына, кінәлінің жеке басына сәйкес келетін жаза әділетті болады. Қоғам тағайындалған жазаға қарап, қылмыскердің іс-әрекетінің заңды зардабын, нәтижесін көреді. Жазаның шегі - кінәлінің іс-әрекетінің өлшемі болғандықтан да тым жеңіл, не тым ауыр жаза тағайындауға жол берілмейді. Сотпен белгіленген жаза жасалған қылмыстық іс-әрекетке пара-пар келіп, әділдік орын алса ғана заңмен көзделген мақсатқа қол жеткізіледі деуге болады.

Екіншісі. Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлімінің тиісті бабында белгіленген шекте ғана жазағайындалуы тиіс. Сотжазаның мөлшері, түрі, сол норманы санкциясындағы шекте жаза тағайындауға міндettі. Әділ жаза тағайындаудағы алғы шарт –қылмыстық іс-әрекетті дұрыс саралау. Мұнда жасалған іс-әрекет пен қылмыстық нормамен қаралған қылмыстық құқық бұзушылық құрамындағы белгілердің дәлме-дәл келуін анықталады. Қылмыстық іс-әрекетке дұрыс қылмыстық құқықтық баға беруге, яғни әділетсіз жаза тағайындауға соқтырады.

Жаза тағайындағанда Ерекше бөлімнің нақты бабының санкциясының шегін ескерумен бірге Кодекстегі Жалпы бөлімнің ережелерін де басылыққа алуға міндettі.

ҚК-тің Жалпы бөлімнің нормалары қылмыстық құқықтың фундаменті, сондықтан да олардың көмегімен ерекше бөлімнің нормаларын іске асыруға мүмкіндік туындауды, дейді В.С. Егоров [85, 7-8 бб.]. Қылмыстық жауаптылыққа тартудың негізінадамның іс-әрекетінде қылмыстық құқық бұзушылық құрамының толықтығы құрайды. Егер оның элементтері толықболса, онда қылмыстық іс-әрекеттің аяқталуы не аяқталмағаны, сыйайлар қатысуышылықтың белгілері бар, не жоқ деген мәселелер қаралады. Аталған сұрақтарға жауапты Қылмыстық кодекстің Жалпы бөлігімен қамтылатын келесідей нормалардан қараймыз: қылмыстық құқық бұзушылықтың түрі, сатылары, сыйайлар қатысуышылық, қылмыстық іс-әрекеттерді болдырмайтын мән-жайлар және өзге де сұрақтар.

Соттар жаза тағайындағандықылмыстық кодексте көрсетілген жазатағайындаудың жалпы ережелерін бұлжытпай сақтауды, сондай-ақ сотталушы жасаған қылмыстық құқық бұзушылық ауырлығы бойынша қай санатқа жататындығын; рецидивтің болуын және оның түрін; сотталушының қылмыстық әрекеті қай сатыға тоқтатылғанын; қылмыстық топ, ұйымдастыран топ немесе қылмыстық қауымдастық құрған жағдайда қылмыс жасаған тұлғаның қатысу дәрежесін; қылмыстық мақсатқа жету үшін оның әрекеттерінің мағынасын және келтірген немесе келтірілуі мүмкін зиянның сипаты мен көлеміне ықпалын; қылмыстар жиынтығын; жазаны жеңілдететін немесе ауырлататын жағдайларды; сол қылмыс үшін көзделген жазаға қарағанда неғұрлым жеңіл жаза тағайындау немесе шартты түрде соттау негіздерін ескеруі тиіс.

Үшіншісі. Жазаның мақсатына қолжеткізу үшін қажетті және жеткілікті жаза тағайындалуы тиіс. ҚР ҚК-не сай, жазаның мақсаты - сотталған адамды түзеу және сотталған адамның, басқалар жаңа қылмыстық құқық бұзушылықтар жасауының алдын алу [2] болып табылады. Жаза түрі,

мөлшері сотталған адамның түзелуіне ықпал етуіне жеткілікті, ал қылмыстық атқару органдары заңға сай оның орындалуын қамтамасыз ете алғанда жазаның мақсатына қолжеткіземіз. Енді б.б.а. түріндегі жазаны ашып кетсек.

Бас бостандығынан айыру жазасының орындалу тәртібін жетілдіру немесе оның баламасын қалыптастыру мәселесі кейінгі кезде жиі көтеріледі. Бұлжағдайды В.М. Хомич жаза деңгейін төмендетудің қажеттігін мойында керек, бірақ та, бірінші кезекте, қазіргі жағдайға және мүмкіндіктерге сай тиімдіжаза түрлерінің және өзге де қылмыстық-құқықтық ықпал ету шараларының (сотталғандарды қоғамнан оқшаулауға байланысты емес жазаларды білдіреді) орынды қолдануын, сол сияқты қылмыстық жауаптылықтың өзге де шараларын бара-бар қолдануды қамтамасыз ету, *екіншиден*, оны өтеудің (жартылай ашық және ашық деп аталатын) жаңа нысандарын енгізу негізінде бас бостандығынан айырудың орындау тәртібін жетілдіру арқылы жүзеге асырылуы тиіс. Бұл бас бостандығынан айырудың қажетті жазалайтын және алдын алу әлеуетін сақтаудың неғұрлым ұтымды және әлеуметтік-занды жолы. Бас бостандығынан айыруды, мазмұны нақтыланбаған және белгілі бір категориядағы құқық бұзушылары қоғамдағы еркіндікті түсінбей, оны теріс пайдалануы салдарынан, еркіндікке бейімделмеген сотталушыларды қоғамнан оқшаулаумен байланысты емес жазаларға ауыстыру, қылмыстық санкциялар жүйесінің жалпы, сондай-ақ жеке алдын алу функцияларының іске асырылуын тежейтіндігімен түсіндіреді [86].

Төртінші. Егер жасалған қылмыстық құқық бұзушылық үшін көзделген жазаның онша қатаң емес түрі жазаның мақсатына жетуді қамтамасыз ете алмайтын болса ғана, ол үшін көзделгендері арасынан неғұрлым қатаң жаза түрі тағайындалады [2] (ҚР ҚК 52-баб. 2-бөл.). Бұл жағдай жазаның тән азабын шектіруді немесе адамның қадір-қасиетін қорлауды мақсат етпейтіндігін айғақтайты. Яғни сот сотталған тұлғаның қылмыстық іс-әрекетінің қоғамға қауіптілік дәрежесін ескеріп, әрекетіне сай, лайықты жазаны қарастыруды көздейді. ҚР ҚК-нің 52-бабының 2-бөлігінде көрсеткендей, жазаның онша қатаң емес түрі жазаның мақсатын қамтамасыз ете алмаған ретте, жазаны келесі кезектілікпен тандағаны жөн деп есептейміз (сатылы түрде): онша қатаң емес; қатаң; өте қатаң.

Қылмыстық кодекстің 52-бабында, «ол үшін көзделгендері арасынан неғұрлым қатаң жаза» деген мәтін қолданылады. Десе де мұнда, орыс тіліндегі мәтінде жаза «салыстырмалы түрде қатаң» деген мағынаны емес, керісінше, «барынша қатаң» деген мағынаны беріп тұр. Сондықтан да аталған сөзді ҚК-те «анағұрлым қатал» деп көрсеткен жөн болар еди.

Бесінші. Жазаға мыналар ықпал ете алады: қылмыстық іс-әрекеттің сипаты, қауіптілігі; кінәлі тұлғасы. Осы екі факторлардың мазмұнын жеңілдететін және ауырлататын мән-жайлар, жазаның сотталушының түзелуі мен отбасы мүшелеріне әсері нақтылап, толықтырады.

Жаза тағайындау объектілерінің заңнамадағы орналасу ретіне қатысты айтсақ, онда ғалымдардың пікірі үш бағытта қаралып отыр. Бірі - заңда көрсетілген кезектіліктің дұрыстығын, жаза қылмыс жасаған адамның іс-әрекетінің нәтижесі болғандықтан, оған тағайындалатын жазаның шегі қылмыстың шегімен сәйкестенуі керектігін алға тартады.

Бұл жөнінде Н.С. Лейкина, егер біз заңда көрсетілген ережені сақтамай, кінәлінің жеке басын немесе жауаптылықты жеңілдететін не ауырлататын мән-жайларды алдыңғы кезекке шығарсақ, онда үлкен қателіктерге бой ұрамыз, яғни заңсыз жаза тағайындалады деген мағынадағы пікірін айтады [87, 104 б.].

Екінші бағытты ұстанушылар, жаза тағайындағандакінәлі адамның жеке басы жайлы мән-жай қылмыстық іс-әрекеттің сипаты мен қоғамға қауіптілік дәрежесін сипаттайтын мән-жайдан бұрын тұруы керек [88, 88 б.], деп есептейді.

Үшінші бағытты ұстанушылардың пікірінше, жаза белгілеу кезінде жәбірленуші тараптың мұдделерін ескеріп, ол үшін сottың қарауына беру өкілеттігін барынша шектеген жөн. Тек сонда әрбір адам өзінің құқықтары мен заңды мұдделерін қорғауға сенімді болады, мемлекет адамның жеке басының қол сұғылмаушылығына, оның ар-намысына, абыройы мен беделіне деген қамқорлығын сезінеді, ал әрбір кінәлі адам жасаған ісіне сай жазаланады. Дәл сол кезде қылмыстық заңың ізгіліктілік қағидастына сәйкестігі туралы айтуға болады, ол ең алдымен азаматтардың заңды құқықтары мен мұдделерін қылмыстық қол сұғушылықтан қорғауды қамтиды [88, 147 б.].

ҚК-тің «Жаза тағайындау» қарастырылған 4-бөлімі жаза тағайындаудың жалпы ережелерін (53-63-баптарын) қамтиды. Жаза тағайындау бөлімін қамтитын жоғарыда аталған нормалардың әрбірі сottың үкім шығарарда негізге алатын *ережелері* саналады.

Ғылымда «жаза тағайындау» ұғымымен қатар «жазаны орындау», «өтеу», «қолдану», «іске асыру» ұғымдары қолданылады. Аталған ұғымдармен жазаны жеңілдету тілекелей байланысты да.

«Орындау», «өтеу» ұғымдарына келсек, оларды қылмыстық атқару жүйесінен кездестіреміз. Жазаны «орындау» термині сотталғандарға шектелген құқықтар кешенін қолдануды қамтамасыз ететін жазаны орындаушы органдар мен мекемелерге қатысты, ал жазаны «өтеу» термині сотталғандарға қолданылады. Олар қылмыстық атқару заңнамаларында бекітілген ережелерге сәйкес, сот үкіміннің негізінде өздеріне жүктелінген міндептерді орындауы, құқық нормаларымен тиым салынған іс-әрекеттерден тылуды тиіс [89, 44 б.]. «Жазаны тағайындау» ұғымы әдетте, сот үкімін шығару процесінде (қылмыстық істі бірінші сатыда, аппеляциялық, кассациялық, қадағалау сатыларында, сондай-ақ істі жаңадан ашылған мән-жайлар бойынша қарау) қолданылады.

Жаза тағайындау - қылмыстық заңды қолданудың маңызды кезендерінің бірі, қылмыстық істер бойынша сот төрелігін жүзеге асырудың негізгі кезеңі, қылмыстық құқықтың негізгі институттарының бірі.

Іске асыру (реализациялау) М.С. Елюбаев жазаны реализациялау емес, жазаның мақсатын реализациялау мәселесін көтереді: «Қылмыстық құқықта «қылмыстық жазаның мақсатын реализациялау» термині кездеспейді. Қылмыстық заңда жазаның мақсаты жай ғана аталып өтеді де, оны іске асыру процесіне терең бойламайды және құқықтың басқа саласымен реттелетін жазаны орындау деңгейін ескермейді. Ал мақсатқа қол жеткізу перспективалы нәтижені іске асыруды талап етеді.

Осы қалыпта, ҚК-тегі жазаның мақсаты мен қылмыстық-атқару заңнамасындағы мақсатқа бір уақытта қол жеткізу мүмкін емес, өйткені бұл түпкілікті нәтиже, ал жазаны іске асыру процесі нәтиженің алдында болуы керек. Сондықтан да ҚР ҚАК 2-бабында бекітілген мақсатқа қолжеткізу белгілі бір уақытты, перспективалықты қарастыруды, яғни жаза орындау процесінің маңызын ескере отырып, онда «іске асыру» сөзін енгізу қажет. Сәйкесінше автор ҚР ҚАК-нің 2-бабын (2014 жылғы ҚАК-де 4-бап) келесі редакцияда ұсынады: «Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару заңнамасының мақсаты қылмыстық жазаның мақсаттарын іске асыру болып табылады.

Қылмыстық жазаның мақсаттарын іске асыру дегеніміз - әлеуметтік әділдікті қалпына келтіру, сотталғандарды түзету, сотталғандарға және өзге адамдарға алдын-алу әсері бар мемлекеттік берген органдардың жағдай жасауы арқылы сот үкімінің-мемлекеттік құқықтық актінің орындалуын жүзеге асыру [90]».

«Іске асыру (реализациялау)», не «қолдану» ұғымдары, әдетте заңнамаларға қатысты жиі қолданылады, мысалы, заң нормаларын қолдану, не заң нормаларын іске асыру дегенде. Бірақ «жазаны қолдану», орыс тілінде «применение наказания». Мысалы, ҚХР ҚК-де тараудың аты «Жазаны қолдану» деп аталып, онда жаза тағайындау; рецидивке жаза тағайындау; кінәсін мойындаған келу, еңбек сіңіру; қылмыстардың көптілігі және жазалар; шартты түрде соттау; жазаны женілдету; шартты түрде мерзімінен босату; қылмыстық жауаптылықта тартуудың ескіру мерзімі атты мәселелер жекеленген параграфтарда қаралады [51].

Бұл жағдай Эстония Республикасының қылмыстық заңнамасында да орын алады. Эстония Республикасының қылмыстық заңнамасының ескі үлгісі ТМД елдерінің ҚК-нің үлгісінде жасалған. ҚК-тің 20-бабының (Жазаның ұғымы мен мақсаты) 2-бөлігінде жазаны қолдануға келесідей түсінік беріледі: Жазаны қолдану – бұл қылмыс жасағаны үшін кінәлі деп танылған адамды мемлекеттің соттауын білдіреді, сол адамның және басқа адамдардың болашақта мұндай әрекеттерді жасауының алдын алу мақсатында ықпал ету құралы [91].

2001 жылғы Эстон Республикасы қылмыстық заңнамасы Пенитенциарлық кодекс деген атап алды. Кодексте жазаны ұғымы мен мақсатына жеке норма арналған. ПК-тің 4-Тарауы «Жазаны қолдану» деп аталып, 3-бөліктен тұрады: 1-бөлік Жазаны қолдану негіздері (56-68-баптар.); 2-бөлік Түрмеге қамауды немесе қамауға алушы қоғамға пайдалы жұмыстармен ауыстыру (69-бап); 2-1-бөлік Түрмеге қамауды электрондық қадағалаумен немесе емдеумен ауыстыру (69-1; 69-2-баптар); 3-бөлік Ақшалай өндіріп алушы, айыппұлды және мүліктік жазаны ауыстыру (70-72-баптар) [32]. Десек те, бұл анықтама отандық қылмыстық заңнаманың 39-бабының (Жаза ұғымы мен оның мақсаттары) мазмұнын құрап тұр. «Жазаны қолдану» ұғымы ҚР ҚК-тің 39-бабының 1-бөлігінде келтіріледі [2].

Байқап отырғанымыздай, «жазаны қолдану» ұғымының аясы кең, сот төрелігін жүзеге асыру - сот үкімін шығару процесіндегі жаза тағайындаумен шектелмейді, яғни қылмыстық атқару органдарының жазаның орындалуы

барысында жазаны ауыстыру үрдісін де қамтиды: жазаны тағайындау; жазаныорындау барысында - жазадан босату мәселесін шешкенге дейін.

Жаза тағайындау бөлімін қамтитын нормалар сот үкім шығарарда негізге алатын ережелерді қарайды, дегенмен де мерзімдерді есептеу және есепке алу, қосу (ҚҚ-тің 61-62-баптары) және жеңілдететін және ауырлататын мәнжайларға қатысты нормалар сот орындалып жатқан жазаны қайта қарауы мәселесін шешу барысында қолданатындығын ескерсек, жазаны тағайындау бөліміндегі нормалардың қолданылу аясы жаза тағайындау ережелерімен шектелмейді, яғни кеңірек атауға лайық.

Заннамада жазаны жеңілдету мәселесі жазаның орындалуы үрдісінде де туындаиды. Мұнда, жазаны орындау тәртібі қылмыстық атқару заннамасымен реттелінсе, ал жазаны жеңілдетудің қылмыстық-құқықтық институт екені белгілі. Енді сол екі мәселені бірізгілендіре отырып, жазаның орындалуы кезеңіндегі жазаның жеңілдетілуін қылмыстық кодекспен белгіленгені жөн, деп есептейміз.

Сонымен, қылмыстық жаза тағайындау *институты* – бұл қылмыстық құқық бұзушылық жасағаны үшін кінәлі деп танылған адамға Қылмыстық Кодекстің Ерекше бөлігінің тиісті бабында белгіленген шектерде жаза тағайындау кезінде сот ескеретін, Қылмыстық Кодекстің Жалпы бөлігінің ережелерінен тұратын қылмыстық-құқықтық институт болып табылады.

Жазаны қолдану – бұл қылмыстық құқық бұзушылық жасағаны үшін кінәлі деп танылған адамды мемлекеттің соттауы, сондай-ақ сотталған адаммен және басқа адамдармен жасалынатынжаңа қылмыстық құқық бұзушылықтардың алдын алуға құралы болып табылады.

Егер де ойды дедукция әдісіне сүйеніп қорытындыласақ, қарастырылып отырған ұғымдарды мынадай тізбекте қарауға болады: қылмыстық-құқықтық институт → жаза институты → жазаны қолдану → жаза тағайындау институты.

Қылмыстық жазаны қолдану институты – бұл соттың қылмыстық құқық бұзушылық жасағаны үшін кінәлі деп танылған адамға жаза тағайындау және жазаның орындалуы барысында сотталған адамның жазасын (жазаның мерзімін қысқарту, не орындалуын кейінге қалдыру, т.с.с.) өзгертуі реттелінетін Қылмыстық Кодекстің ережелерінен тұратын қылмыстық-құқықтық институт.

«Жазаны жеңілдету институтының қылмыстық құқық жүйесіндегі орны ең алдымен, қылмыстық-құқықтық реттеу жүйесіндегі қылмыстық жазаны дифференциациялаудың алатын орнымен өлшенеді, деуге болады. Онымен жауаптылықты белгілеу, жауаптылықты жәнежазаны дифференциациялау, жауаптылықты және жазаны дараландыру шаралары қамтылады (Қылмыстық жауаптылық пен жазаны дифференциациялау, дараландыру ұғымдары сәл кейінрек қаралатын болады). Осыған орай, әдетте, сот тәжірибесінде қылмыстық жауаптылықтың негіздері мен оның дифференциациялау шектері белгіленгеннен кейін ғана жазаны жеңілдету институты қолданылуға жатады» [92, 181 б.]. Демек, қылмыстық жауаптылықтан босатылған ретте жазаны, жеңілдету мәселесі туындаиды. Мұның барлығы, «қылмыстық жауаптылық институтының» мазмұны көлемі бойынша қылмыстық жазалау институтынан

гөрі кеңірек дегеннен шығып отыр. Сәйкесінше, «жауаптылықты женілдету» ұғымы «жазаны женілдетуден» кен.

Жауаптылықты женілдету - қылмыстық іс-әрекеттің жасалуына кінәлілігі дәлелденген тұлғаға қылмыстық құқықтық ықпал ету барысында оның жағдайының женілдеу (жақсы жаққа бет бұруы) мүмкіндігін, не қылмыстық жауапты қүшейтпей, керісінше оның деңгейінің төмендеуін қарастырады және де бұл қылмыстық жаза арқылы жүзеге асырылады. Жазаны женілдету - жазаның репрессивтілігін төмендетуге ықпал етеді.

ҚР Қылмыстық кодексінде қылмыстық процестің әртүрлі сатыларында кінәлі адамның жағдайын қандай да бір женілдететіндей бірнеше институттар бар және олар қылмыстық заңнаманың жалпы, ерекше бөліктерімен қамтылған.

Қылмыстық жауаптылықтан және жазадан босату институтын қарастырасақ. Қоғамымызда өзгенің құқықын бұзған тұлға жазасыз қалмайды, себебі жазалау арқылы тәртіпке келтіреді, дегенімен жазадан босатып, оған қоғамға пайдалы тәрбиелеу әрекеттерін де қолдануға болады. Қылмыстық белгілері бар әрекет жасаған, бірақ қоғамға елеулі қауіп келтірмейтін адамдарға, әдетте, сottар қылмыстық жаза қолданбай-ақ олардың түзелуіне, қайта қылмыс жасамауына дәйекті сенім болған ретте жаза қолданбай немесе жауаптылықтан босату мәселесін қарастыра алады[93]. Осыған байланысты қылмыстық құқық қылмыстық жауаптылықтан және жазадан босату немесе жазаны женілірек жазамен айырбастау туралы институтты белгілейді.

Қылмыстық жауаптылықтан босатудың құқықтық сипаты қылмыстық саясатты ізгілендіру, ықпал ету құралын үнемдеу барысындағы босатуда көрініс табады, сондай-ақадамға қатысты түзеуді және тәрбиелік ықпал етуді жүзеге асыру кезінде жазалау шараларын қолдану қажет емес деп танылады. Сонымен қатар, қылмыстық жауаптылықтан босату қылмыстық құқықтың алдында тұрған мақсаттарға қол жеткізу үшін қоғамда орын алған құқыққа қайшы әрекеттердің саны мен сапасын төмендетуге, қылмыстық құқық бұзушылықтардың алдын алуға ықпал етеді.

Ю.В. Арсентьев болса: «Қылмыстық жауаптылықтан босату - бұл екі кезекті шешімнен тұратын күрделі құбылыс. Алдымен адам жасаған әрекет қылмыс деп танылады, содан кейін адамды қылмыстық жауаптылықтан босату туралы шешім қабылданады» [94], деген әділ сын айтады.

Қылмыстық жауаптылықтан босату - кінәлі тұлғаның қылмыстық іс-әрекеті үшін заң алдындағы орындауы тиіс міндеттерін орындауғ мүмкіндік беру. Тұлғаның қылмысты адам деп танылуы себепті істелген қылмыстың заңдық табиғаты өзгермейді [95, 163 б.]. Демек, қылмыстық жауаптылықтан босатуды кінәлі адамға оның қылмыстық іс-әрекетінің немесе оның жеке басының қоғамға қауіптілігінің жойылуы немесе елеулі түрде төмендеуіне байланысты заңмен қарастырылған теріс құқықтық салдарларды қолданбау деп түсінеміз. Шын мәнісінде, «қылмыстық жауаптылықтан және жазадан босату» жөніндегі идея дұрыс және объективті түрде қажет екенін атап өткен жөн. Аталған институттың болу себебі, іс-тәжірибе көрсеткендей, қылмыстық-құқықтық санкциялардың тиімділігінің төмендігі мен өте жогары әлеуметтік

шығындармен қылмыстылықты тоқтата алмайтындығымен тығыз байланысты [96, 11-12 бб.].

Қылмыстық жауаптылықтан босату – қылмыстық және қылмыстық процестік зандарына сәйкес, мемлекеттік органның қылмыс жасаған адамға қылмыстық-құқықтық шараларды қолданудан бас тартуы да. ҚР ҚК-нің 5-бөлімі «Қылмыстық жауаптылықтан және жазадан босатуға» арналады.

«Женілдету» мен «қылмыстық жауаптылықтан босату» терминдерін ажырата алған орынды. Себебі жауаптылық ұфымы жаза ұфымынан әлдеқайда кең [97, 143 б.]. Қылмыстық жауапкершілікке тартуға негіз болмаса, онда жазатагайындау жөнінде сөз қозғалмайды да. Кейбір жағдайларда ҚР Қылмыстық кодексінің ерекше бөлімінің жекеленген баптарының ескертулерінде женілдету емес, қылмыстық жауаптылықтан босатылу жағдайы нақтыланады.

Дегенмен де, женілдету негіздері тек жазаға немесе жауаптылыққа ғана емес, олар іс-әрекетке, жеке тұлғаға қатысты кезкелген қылмыстық-құқықтық фактіні бағалау, қылмыстық-жауаптылық пен жазадан босату кезінде ескерілуі керек, деген пайымдауларды кездестіре аламыз [57, 74 б.].

Оған қоса, жазаны женілдетудің жазаны дараландыру және дифференциациялану жолымен жүзеге асырылатындығын ескерсек, ҚР ҚК-нің 53-бабындағы жауаптылық пен жазаны женілдететін мән-жайларғашынайы өкіну, қажетті қорғаныс шегінен шығу, процестік келісімнің талаптарының орындалуы, татуласу, жағдайдың өзгеруі сынды жағдайлар (яғни, ҚК-тің 65, 66, 67, 68, 69, 70, 78-баптарындағы қылмыстық жауаптылықтан босатудың негіздерімен) сәйкес келеді. Сондай-ақ қылмыстардың қоғамға қауіптілік дәрежесі (санаттары) есепке алынады [2].

ҚК-тің 65-71-баптарымен қарастырылған қылмыстық жауаптылықтан босату негіздері біздің ойымызша, жазаны женілдету институтымен қамтылмайды. Онда қылмыстық жаза емес, жауаптылық мәселесі қозғалады.

Ал қылмыстық жазадан босату соттың үкімімен сотталған адамды тағайындалған жазадан толық немесе ішінара босатудан [98, 376 б.] тұрады. Жазадан толық босату – ол кінәліге сотпен жүктелетін мемлекеттік мәжбүрлеу шарасынан арылуына мүмкіндік тудырады, бірақ та қылмыс үшін жазадан босатқанда соттылық сақталады.

ҚР ҚК-де жазадан босатуға келесі жағдайлар негіз болады: ауруға шалдығына байланысты (ҚР ҚК-нің 75-бабы); ауыр мән-жайлардың тоғысының салдарынан (76-бап); айыптау үкімінің ескіру мерзімінің өтуіне байланысты (77-бап); рақымшылық немесе кешірім жасау актісі негізінде (78-бап) [2].

Сонымен, жазаны женілдету институтының мазмұнын қылмыстық жауаптылықтан босату мен жазадан толық босату негіздері құрмайды. Себебі, қылмыстық жауаптылыққа тартуға негіз болмағандықтан жаза да қолданылмайды. Адамды жазаның тағайындалуынан толық босататын негіздердің женілдететіндердің қатарына жатқызу қисынсыз болар еді, өйткені бұл жағдайда жазаның мақсаттары қол жеткізілген және жүзеге асырылған болып саналады.

ҚК-тің 5-бөлімінде жазадан ішінара босату негіздері де қарастырылған. Ол – жазаны өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босату (ҚР ҚК-нің 72-бап), тағайындалған жаза мерзімін қысқарту (73-бап). Бұл негізді белгілі дәрежеде жазаны жеңілдету деп қарауға болады, себебі сottalған адамның жазаның заңмен көрсетілген мерзімін өтеуі шарт болып саналады, ал оның жағымды жүріс-тұрысы жазаны жеңілдетуге ықпал етеді.

Оз кезегінде, қылмыстық заңда жазаны жеңілдету институты құралдардың (нысандардың) көмегімен жүзеге асады. Қылмыстық-құқықтық әдебиеттерде жазаны жеңілдетуге қатысты олардың саны, түрлері, олардың өзара байланысы немен сипатталатыны, бұл ережелердің қандай құралдармен жүзеге асырылатыны жөніндегі және т.б. мәселелер әртүрлі шешіледі (жазаны жеңілдету нысандары келесі III Тарауда қарастырылатын болады).

Қылмыстық жазаны жеңілдету институтының құрылымына негізінен жазаны жеңілдететін мән-жайлар жатқызылады.

Жазаны жеңілдетудің келесі нысаны жазаның өтелмеген бөлігін неғұрлым жеңіл жаза түрімен ауыстыру (ҚР ҚК-нің 73-бап), жүкті әйелдердің және жас балалары бар әйелдердің, жас балаларын жалғыз өзі тәрбиелеп отырған еркектердің жазаны өтеуін кейінге қалдыру (ҚР ҚК-нің 74-бап) бола алады.

Қылмыстық құқық теориясында *шартты түрде сottau* жаза тағайындау институтының элементі ретінде қарастырылады. Ал Л.Л. Кругликов болса, *шартты түрде сottau* жазадан босату негіздеріне жатқызған [99, 161-162]. Егер пайымдап қарасақ, екі ұғымды бір мазмұнға сиғызу оңайға соқпайды. Алғашқысында – сотпен үкімін шығарылған кезде санкцияда көрсетілген жазаның өтеу тәртібі өзгеріледі, мұнда басқа жазаның түріне ауыстыру туралы сөз жоқ, тек белгіленген мерзімге сottalushы пробациялық бақылауда ұсталынады. Екіншіде - сottalushы жазаны өтеуден біржолата босатылып, сынақ мерзімі ішінде бақылауда тұрады. Сот үкім шығарғанда, не сottalushы жазасын өтеп жүрген уақытта қылмыстық кодекстегі негіздер болған ретте жазадан біржолата босатылады, бірақ сынақ мерзімі өткенге дейін бақылауда жүреді. Екі жағдайда ұқсас тұсы - сottalushының пробациялық бақылауға алынуы болып тұр.

Сонымен қатар, қылмыстық құқықта шартты түрде сottau (ҚК-тің 63-бабы) тікелей жазаны жеңілдететін мән-жай ретінде қаралмаса да жазаның сипатын жеңілдетуді көздейді, шартты түрде сottafanda жазаны тағайындау үрдісі орын алады, тек ол іске асырылмайды, деп негіздейді В.Н. Баландюк, А.И. Марцев, В.Б. Мишкин [100, 27 бб.]. Кейбір ғалымдардың пікірінше, шартты түрде сottau қылмыстық-құқықтық мәжбүрлеудің түрлі нысандарын құрағандықтан да жазаны жеңілдету күшінен айырылады.

Ал ҚР ҚК-нің 63-бабының 1-бөлігіне сай, шартты түрде сottau үшін бас бостандығынан айыру түрінде жаза тағайындағанда сottalған адамның жазаны өтемей түзелуі мүмкіндігінің болуы міндетті болып есептелінеді [2]. Шартты түрде сottai – бұл өзге де қылмыстық-құқықтық ықпал ету шарасы ретінде танылады. Сottalushыны шартты түрде сottauы үшін оның жеке басына

қатысты жағымды қасиеттерінің болуы шарт, бұл сottалушының жағдайының жеңілдеуіне мүмкіндік береді.

Келесі бір еңбектерде шартты түрде соттауға қатысты пікірлер айтылады: «Теорияда зерттеушілердің көпшілігі шартты түрде соттауды жазадан босату институтының бір түрі деп санағанымен де отандық қылмыстық заңнамада іс жүзінде ол ресми түрде бекітілмеген. Мәселен, ҚҚ-нің «қылмыстық жауаптылықтан және жазадан босату» деген 5-бөлімінде шартты түрде соттау жазаны өтеуден босатудың басқа да негіздерінің қатарында регламенттелмеген.

Егер кеңестік дәуіріндегі шартты түрде соттау институтына қатысты қалыптасқан көзқарастарға үңілсек, оның бас бостандығын шектеу түріндегі жазаға ұқсас екенін байқаймыз. Сондай-ақ, ҚР Қылмыстық кодексінде қылмыстық жауапкершіліктен және жазадан босатудың тым көп негіздерінің болуы жаза қолданылуы керек адамдардың жауапкершіліктен жалтаруының алғышартына айналмақ.

Шартты түрде соттауды қолдану шарттары мен тәртібі ҚҚ-нің 63-бабында және 64-бабында бекітілген. Бұл ретте ҚР ҚҚ-нің 63-бабының үшінші бөлігі «Шартты түрде соттауды тағайындау кезінде сот осы Кодекстің 44-бабы (бас бостандығынан шектеу) екінші бөлігінің қағидалары бойынша ... белгілейді». Осылайша, қылмыстық кодексте шартты түрде соттауды өтеу тәртібін анықтау кезінде бостандықты шектеуді реттейтін нормаларға сілтеме жасалынады, ал бұл олардың ұқсастығын тағы растайды.

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, бостандықты шектеу аясында оның ерекшеліктерін біріктіре отырып, қылмыстық кодекстен тәуелсіз институт ретінде шартты түрде соттауды алып таставу орынды деп санаймыз. Айтпақшы, шетелдік тәжірибедегі пробация отандық бостандықты шектеудің аналогы танылады» [63, 35-36 б.].

Бір жағынан бұл ұсыныс шартты түрде соттаудың қылмыстық заңнамадағы нақты орнын иемденуіне зор мүмкіндік болар еді.

Кейбір еңбектерде *жазаны жеңілдету институты* қылмыстық жауаптылықтан және жазадан босату, шартты түрде соттау және үкімнің орындалуын кейінге қалдыру институттарымен ұқсасдеген пайымдаулар кездеседі. Қылмыстық заң нормаларымен анықталған жағдайлармен салыстырғандабұл жағдайлар ерекше мән-жайлар болған ретте сottалушының жағдайын барынша өзгерту үшін негіздердің [101, 87 б.] бар-жоғын шешеді. Дегенмен, біз қарастырып отырған жағдайда жауаптылықтың режимін белгілеу емес, оның шегін өзгерту басты мәселе болып табылады. Мыны түсінбеу, қате тұжырымдарға әкеліп соғады.

Жазаны жеңілдету жүйесіне қылмыстық заңнаманың *Ерекше бөлігіндегі артықшылықты нормалардағы мән-жайларды жатқызған пікірлер* де кездеседі [102, 34 б.], В.Н. Баландюк, А.И. Марцев, В.Б. Мишкин мұндай артықшылықты қылмыс құрамдарды жазаны жеңілдетудің формальды критерийлері деп таниды [100, 26-27 бб.]. Мұнда, қылмыстық кодексте көрсетілгендей, заң шығарушиның өзі жеңілдетілген мән-жағдайларды ескеріп, Ерекше бөліміндегі артықшылықты нормаға енгізіп отыр. Сот тек іс бойынша дәлелді-деректерге сүйеніп, тиісті бапты дұрыс саралай алса болғаны. Мысалы,

ҚК-тің 100-103-баптарын айтсақ болады. Айтылған баптардың санкциясы баламалы. Сонымен қатар, жазаның шегі көрсетілген (2 жылға дейін б.б.а., не б.б. шектеу сияқты). Ал мұның өзі б.б.а., б.б.шектеудің төменгі шегін тандауға мүмкіндік береді.Іс бойынша ситуацияны қарай отырып, ол мән жайдың маңыздылық деңгейінің бірыңғай бола бермейтіні де бар. Бірақ та заң шығарушы жеңілдететін мән-жай болатын бір фактіні бірнеше рет қолдана алмайтыны ескертеді.

Жалпы ереже бойынша, жазаның шегі Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлімнің санкциясымен және жалпы бөлігінің тиісті нормаларымен шектеледі. Атап айтсақ,жазаны жеңілдететін мән-жайлардың көмегімен жеңілдету үшінолардың айтарлықтай түзетілу мүмкіндігі жазаны тағайындаудың арнағы ережелерін қалыптастыру кезінде ескерілетіні заңмен нақтыланған.

ҚК-тің 53-бабындағы жеңілдететін мән-жайлардың есебінен жаза айтарлықтай жеңілдетілуі мүмкін. Алайда, жазаны жеңілдетуді регламенттейтін нормалардың жиынтығын қолдану жазаның мақсатынақолжеткізеді деп айта алмаймыз. Себебі,жасалған қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін шамадан тыс жазаны жеңілдету де кінәлінің түзелуі, әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіру және жаңа қылмыстық құқық бұзушылықтардың алдын алу сынды мақсаттарға сәйкес келмейді. Мұндасөз сottың қалауымен жазаны жеңілдету мүмкіндігі туралы болып түрған жоқ. Нәтижегезан шығарушы белгілеген жазаны жеңілдету ережелерінің көмегімен жетуге болады.

Белгілі бір іс бойынша кінәліге тағайындалуы мүмкін жазаны нақтылай отырып, оның шегіне қатысты ҚК-тің ерекше бөлімнің баптарымен анықталатын арифметикалық есептеулерде қателесуге болмайды.

ҚР қылмыстық заңнамасында жазаны жеңілдету шегі жазаны жеңілдету нысандарына қатысты жекеленген нормалардың өзінде-ақ нақтыланған. Мысалы, ҚР ҚК-нің 55, 56,72,73,74,76-баптарда.

В.М. Степашиннің еңбегінде: «Онша ауыр емес және ауырлығы орташа қылмыстар үшін ең жұмсақ жаза түрлерібелгіленген балама санкциялы құрамдар құрастырылуы тиіс. Бұл салыстырмалы түрде сипаты мен қауіптілігі төмен қылмыстық іс-әрекет үшін мемлекеттік мәжбүрлеу шарасының қолданылатындығын жоққа шығармайды;

- балама санкцияларда ауырлығы мен деңгейі жағынан айтарлықтай айырмашылығы барекі түрлі жаза қолданылмайды, мысалы, айыппұл мен бас бостандығынан айыру).

- ауыр және аса ауыр қылмыстар үшін бас бостандығынан айыру қаралатын баламасыз санкциялар қолданылады.

- санкцияндағы әрбір жазаның шегі жазаны дараландырып, сол жаза туріне қатысты болады» [103], деген жазаны жеңілдету ережелерін ұсынады.

Келесі бір енбекте, қылмыстың қайталануы жағдайын; іс бойынша ауырлататын және жеңілдететін мән-жайлардың жиынтығының болуын жазаны жеңілдетудің қосымша шарттары ретінде қарауды жөн көреді. Соңғы жағдай Түркия, Италия, Испания тәжірибесінен алынған [104, 9-10 бб.].

Жазаны жеңілдету институтының мәнісі сол, ол жазаның репрессивтілігін төмендетуге бағытталады. Ал жазаны өтеу кезінде жеңілдету

үшін сottалғандардың өздерінің қылмыстық іс-әрекеттеріне шын өкінуі қажетті шарт болуы тиіс. Себебі тұлғаның өз ісінің теріс екендігін сезінуі, мойынсының сottалғандардың түзелуіне ілгерілеуін, қадам жасаудын, оған жақындаудының белгісі болмақ. Мұндай критерий ҚХР ҚК-нің §6-тың (Жазаны жеңілдету) 78-бабында қарастырылған. Кінәлінің жазаны өтеу кезінде шын мәнінде өкінуі, жақсы жаққа өзгеруі немесе сіңірген еңбегінің болуы негізгі шарттардың бірі болып есептелінеді. Осыған қатысты А.А. Мясников, бұл бапқа сай, сот, сottалған адамның өз кінәсінің өтемі ретінде қоғам игілігі үшін атқарған істерін ескеріп, жазасын төмендетуі тиіс, деген пікір білдіреді. Көріп отырғанымыздай, заң жазаны өтеу кезінде дәстүрлі, бірақ «жанаған ашылған жеңілдететін жағдайларды» ескеруге мүмкіндік береді.

Сонымен, аталған бөлімшедегі сұрақ бойынша төмендегідей тұжырымдар жасаймыз:

1. Жаза институты - заңдылық пен құқықтық тәрбиеге байланысты практикалық міндеттерді шешуде мемлекеттік құқықтық жүйенің маңызды тармағы және қылмыстық заңдағы маңызды мәселе.

2. Жазаны жеңілдету – қылмыстық кодекспен белгіленген жазаның мақсатына қолжеткізуге, жазаның репрессивтілігін төмендетуге бағытталатын, жаза тағайындау, жазаны орындау кезінде қолданылатын құқықтық шара ретінде көрінеді.

3. Жазаны жеңілдету институты - жаза, жаза тағайындау, кәмелетке толмағандардың қылмыстық жауаптылығы және т.б. институттарымен тығыз байланысты. Жазаны жеңілдету институты заңнамамен көзделген жазаның мақсаттарына қолжеткізу үшін жаза тағайындаудың жалпы және арнайы ережелерінің қатарын толықтырады.

4. Қылмыстық жаза тағайындау институтынан қылмыстық жаза қолдану институтының ұғымы кең. Жазаны қолдану келесі кезеңдерді қамтиды:

- жазаны тағайындау;
- жазаның орындалуы.

5. ҚР ҚК-нің 52-бабымен қарастырылған жазаны тағайындаудың жалпы ережелері жаза тағайындау механизмін кезең-кезеңімен сипаттайды.

6. Әділ жаза тағайындауда қағидаттардың маңыздылығын және оның отандық ҚК-те орын алмағандығын ескеріп, «Қылмыстық жаза тағайындаудың кейбір мәселелері туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2015 жылғы 25 маусымдағы №4 нормативтік қаулысында қағидалардың нақтыланғаны жөн.

7. Сот тәжірибесінде бірыңғай түсінікті қалыптастыру мақсатында аталған қаулының қазақ және орыс тілдеріндегі мәтіндерде сәйкесіздікті жою үшін «жаза тағайындауды жалпы қағидаттары» ұғымын «жаза тағайындаудың жалпы ережелері» деп алмастырған жөн (қаулыда 24 рет кездеседі). Сонымен қатар, ҚК-нің 60, 64, 69, 72, 74, 86-баптарындағы «жаза тағайындау қағидалары» тіркесін «жаза тағайындау ережелері» деп ауыстырған дұрыс.

8. ҚК-те жаза тағайындаумен қатар жазаны орындау процесінде жазаны жеңілдетілетіні нақтыланбағанын байқаймыз. Қолданыстағы қылмыстық кодексте жазаны жеңілдету нормалары жазаны тағайындау кезеңінде

жөнілдетілген жазаның қолданылуына басты назар бөлініп, жазаны орындау кезеңінде жазаның жөнілдетілуі мәселесі нақтыланбаған. Жазаны орындау тәртібі қылмыстық атқару заңнамасымен, жазаны жөнілдету қылмыстық-құқықтық институт ретінде қылмыстық кодекспен реттелінеді. Заңнамаларды бірізгілендіру мақсатында жазаның орындалуы кезеңіндегі жазаның жөнілдетілуі қылмыстық кодекспен белгіленуі тиіс деп есептейміз.

9. Жаза тағайындау бөлімін қамтитын нормалар сот үкім шығарарда негізге алатын ережелерді қарайды, дегенмен де мерзімдерді есептеу және есепке алу, қосу (ҚК-тің 61-62-баптары) және жөнілдететін және ауырлататын мән-жайларға қатысты нормалар сот орындалып жатқан жазаны қайта қарауы мәселесін шешу барысында қолданатындығын ескерсек, жазаны тағайындау бөліміндегі нормалардың қолданылу аясы жаза тағайындау ережелерімен шектелмейді.

10. Эстония ПК-гі тәжірибелі пайдаланып, жазаны жөнілдететін нормаларды жетілдіру, оның сот тәжірибесінде қолдану аясын кеңейту, тиімділеу, сондай-ақ ҚК-гі «Жаза тағайындау» бөлімінің атауын осы бөлімдегі нормалардың мазмұнына сәйкестендіру мақсатында ҚК-гі «Жаза тағайындау» бөлімін «Жазаны қолдану» ұғымымен алмастырған жөн деп есептейміз.

11. Жазаны қолдану - бұл қылмыстық құқық бұзушылық жасағаны үшін кінәлі деп танылған адамды мемлекеттің соттауы, сондай-ақ сотталған және басқа адамдардың жаңа қылмыстық құқық бұзушылықтар жасауының алдын алуынақпал ету құралы болып табылады.

12. Қылмыстық жазаны қолдану институты – бұл жазаны тағайындау және жазаны одан әрі орындау барысында сот жаза белгілегенде сақтайтын, Қылмыстық Кодекстің ережелерінен тұратын қылмыстық-құқықтық институт.

13. Жазаны жөнілдетумен байланысты қылмыстық-процестік және қылмыстық атқару нормалары жазаны жөнілдету институтының жүйесін (қылмыстық-құқықтық материалдық нормаларды) құрай алмайды, себебі мұндай қылмыстық-процестік және қылмыстық атқару нормаларын практикада қолданудағы мақсат-міндеттер өз салаларын қамтамасыз етеді, яғни қылмыстық-құқықтық сипатқа ие емес.

14. Қылмыстық жазаны жөнілдету институты қылмыстық іс-әрекеттің қоғамға қауіптілік сипатын, кінәлі адамның жеке басын ескеріп, жазаны тағайындау және жазаны орындау барысында дифференциациялау және дараландыру арқылы қолжеткізілетін, қылмыстық заңда көзделген, жазаны жөнілдету туралы ережелерін қамтитын, құрылымдық жағынан айқындалған біртекті қылмыстық-құқықтық нормалардың жиынтығы болып табылады.

15. Шетел тәжірибесінде және ғылыми ізденістерде жазаны жөнілдету ережелері екі топқа бөлінеді: заң бойынша жазаны жөнілдету (заң шығарушымен белгіленген) және істің мән-жайлары байланысты жазаны жөнілдету (соттың қарауымен).

16. Қылмыстық кодекстің 57-бабындағы «ол үшін көзделгендері арасынан неғұрлым қатаң жаза» деген тіркес жаза «салыстырмалы түрде қатаң» деген мағынаны емес, керісінше, «барынша қатаң» деген мағынаны білдіреді.

Іс-тәжірибеде терминологиялық мәселелерді шешу мақсатында «неғұрлым қатаң жаза» деген тіркесті ҚҚ-те «канагұрлым қатал жаза» деп көрсетілуі тиіс.

17. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының «Жазаны өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босатудың, жазаның өтелмеген бөлігін жазаның неғұрлым жеңіл түріне ауыстырудың және тағайындалған жаза мерзімін қысқартудың сот практикасы туралы» нормативтік қаулысында жазадағы мақсаттарға колжеткізуді қамтамасыз ету үшін (сottалғандардың түзелуі, басқа қылмыстық құқық бұзушылықтардың алдын алу сынды) сottалғандардың шын өкінуін жазаны өтеу кезінде жеңілдету нормаларын қолданудың шарты ретінде қарастырған дұрыс.

18. Жазаны жеңілдету институтының ауқымы кен, ол тек жаза тағайындаумен шектелмейді, сottалушының жазасын өтеу кезінде жазаны ауыстыру, кейінге қалдыруды қамтиды. Мысалы, ҚҚ-тің 73,74,76-баптарды қолдану барысында жазаны жеңілдетіледі.

19. Жазаны жеңілдету жүйесінің элементтері: жазаны жеңілдету нысандары (құралдары), жеңілдету шектері, әдіс-амалдары бола алады.

2.2 Қылмыстық құқықтағы жеңілдететін мән-жайлардың түсінігі мен құрылымы

Ата заң адам құқықтары мен бостандықтарын танып қана қоймай, олардың қорғалатындығына кепілдік береді. Осы кепілдік адамның қадір-қасиетіне қол сұғылмайтындығын, ешкімді азаптауға, оған зорлық-зомбылық жасауға, басқа да қатігездік немесе адамның қадір-қасиетін қорлайтындей жәбір көрсетуге не жазалауға болмайтынын бекітті.

Аталып отырған конституциялық кепілдіктер қоғамдық қатынастардың барлығы үшін маңызды десек, онда бас бостандықтарынан айырылып, түзеу орындарында жазасын өтеп жүрген сottалғандар үшін бұл мәселенің өзектілігі арта түспек. Себебі тұлғаның жүріп-тұруларына қойылған шектеулер олардың құқықтары мен мұдделерін шектейді. Сottалғандардың бұл құқықтық жағдайлары қылмыстық заңнамадағы жазаны жеңілдету нормаларымен реттелінеді. Өкінішке орай, заң шығарушы тұрғысынан «жауаптылықты жеңілдететін мән-жайлар»мен «қылмыстық жазаны жеңілдету» ұғымдары арасындағы айырмашылықтар жоқ. Дегенмен, мәні бойынша бұл құбылыстар ажыратылады.

Жазаны жеңілдету заң шығарушымен белгіленген нақты жеңілдететін мән-жайлардың көмегімен жүзеге асырылады. Жауаптылық пен жазаны жеңілдететін мән-жайлардың ұғымына қылмыстық құқықта түсінік берілмейді. Бірақ та заң әдебиеттерінде жазаны тағайындаудың жалпы ережелеріне кіретін жеңілдететін жағдайларға баса назар аударылады.

Кеңестік кезеңде жеңілдететін мән-жайлардың табиғатын анықтауға қатысты бірнеше көзқарастар қалыптасты. Авторлардың бірінші тобы, жеңілдететін мән-жайлар кінәнің дәрежесіне әсер етеді [105, 370 б.] десе, басқалары - сот жазаны жеңілдетеді [106, 93 б.], ал үшіншілері болса, кінәні жеңілдететін мән-жайлар ретінде түсінсе [107, 13 б.], төртіншілері - іс-әрекеттің

әлеуметтік қоғамға қауіптілігін жеңілдетушіретінде таныды [108, 27 б.]. Қалғандары болса, «жауапкершілікті жеңілдететін» деген атау қажеттілігі туралы пікірмен бөлісті. Шын мәнісінде, жеңілдететін мән-жайлардың жазаға, қылмыстық жауаптылыққа да ықпал ететіні анық, оған жоғарыда аталғандай, 1959, 1997 жылдардағы ҚҚ-тің құрылымындарындағы жазаны жеңілдететін нормалардың алатын орны дәлел бола алады.

Кейбір доктриналарда жазаны жеңілдетуді түсінудің келесі бағыттары кездеседі: олардың бірі – қылмыстық құқықтың жеке институты [58, 5 б.], ал екіншісі – кінәліні жазалау әлеуетін төмендетудің басты құралы, жеке құбылыс [109, 139 б.] ретінде. Қылмыстық құқықтың жеке институты ретінде жазаны жеңілдету қылмыстылыққа қарсы күрестің оңтайлы құралдардың іздестіруге және іске асыруға мүмкіндік беретіндігін алға тартады А.М. Плешаков.

Мысалы, М.Ф. Мингалимова жеңілдететін мән-жайларды қылмыстық-құқықтық маңызы бар жағдайлардың бір түрі, яғни қылмыстың қоғамға қауіптілік дәрежесін немесе қылмыс жасаған адамға қатысты қылмыстық-құқықтық салдарды жеңілдететін Қылмыстық кодекстің жалпы және ерекше бөліктерінде қарастырылған барлық жағдайлар, деп түсіндіреді [61, 41 б.]. Осы түсінікті С.Г. Арапиди төмендегідей нақтылайды, қылмыстық жауаптылық пен жазаны жеңілдететін мән-жайлар - бұл қылмыс құрамы белгілерін құрмайтын, қылмыстың қоғамға қауіптілігін және қылмыскердің жеке басын сипаттайтын және қылмыс жасаған адамды қылмыстық жауаптылықтан босату немесе жауаптылыққа тарту мәселесін шешу және жалпы ереже бойынша [110, 7 б.], кінәліге жазаның нақты түрін, мерзімі мен мөлшерін таңдау кезінде қылмысқа қарсы күресті жүзеге асыратын үәкілетті органдар ескеретін мән-жайлар болып табылады. Келтірілген екі ұғымда дақылмыстық жауаптылық пен жазаны жеңілдететін мән-жайлар жағдай ретінде қаралады.

Жалпы алсақ, қылмыстық құқықта қылмыстық жауапкершілік пен жазаны дифференциациялау, даралау жеңілдететін мән-жайлардың көмегімен жүзеге асырылады. Олар әділ жаза тағайындаудың алғы шарты болмақ. Соңдықтан да бұл мән-жайлар сот өндірісінде дәлелдеуді қажет етеді. Осы ұстамды негізге алған М.И. Качан, сотпен анықталған жазаны ҚҚ-ке сай дараландыру мен дифференциациялау құралы ретінде жазаны жеңілдететін мән-жайларды қарайды. Олар жазаның әлеуетін төмендету үшін қылмыс құрамы емес, кінәлінің қылмыс ұстінде немесе одан кейінгі мінез-құлқын сипаттайтын, деп есептейді [104, 8 б.]. Заң шығарушы жаза тағайындағанда қылмыстың қоғамға қауіптілік сипатын анықтайтын мән-жайларды, яғни қол сұғу объектісі, кінә нысаны, қылмыс санатынескеріп баптың санкциясын құрастырады.

Қылмыстық заңда үлгі ретінде берілген жауаптылық пен жазаны жеңілдететін мән-жайлардың тізбесін негізге ала отырып, сот жаза тағайындағанда басқа да жеңілдететін мән-жайларды ескереалады. Заңдаауырлататын мән-жайлардың тізбегі нақты тұжырымдалған, яғни сот осы заңда көрсетілгеннен басқамән-жайдыауырлататын деп танымайды.

Я.Ю. Васильева жазаны жеңілдетудің жазалау шарасына ықпал етуінің екі түрін бөліп көрсетеді: 1) егер олар қылмыс құрамына жатпаса және оны

сарадауға әсер етпесе, онда жаза тағайындау кезінде ескеріледі; 2) қылмыс құрамының артықшылықты белгілерін құраса, онда кінелінің іс-әрекетіне құқықтық баға беру кезінде ескеріледі, бірақжазаға әсер етпейді [111, 93 б.]. Аталған жеңілдететін мән-жайларды қылмыстық құқық бұзушылық құрамының қажетті немесе жеңілдетілген белгілерден ажыратта алған жөн. Мазмұны немесе атауы жағынан олар ұқсас. Мысалы, аффект жағдайында адам өлтіру қылмыстық іс-әрекеті жеңілдетілген құрамға жатады. Қылмыстық құқық бұзушылық құрамының белгісі ретінде көрсетілген мән-жайлар жеңілдететін мән-жайлар ретінде жаза тағайындағанда қайтадан есептелінбайді (ҚК-тің 53-бабының 3-бөлігі) [2].

Жалпы ережеге сүйенсек, сот жеңілдететін мән-жайларды жаза түрін таңдау кезінде ескереді, қылмыстыққұқық бұзушылық құрамын сипаттайтын белгілерді қылмыстық іс-әрекетті сарадауда қолданады. Мысалы, жеңілдететін және ауырлататын мән-жайлар болған кезде ғана қоғамнан оқшауланумен байланысты емес жазаны белгілеуге, шартты түрде соттауғамумкіндік бар, ал онсыз соңғыларды таңдау мүмкіндігі болмайды [61, 54].

Құқық қолдану үрдісінде жеңілдететін жағдайларбаптың санкциясы шеңберінде барынша жеңіл жаза тағайындауда; баптың санкциясы шеңберінен шығып, жазаның мөлигерін азайтуда; шартты түрде соттауды қолдануда; тіпті қылмыстық жауаптылықтан (шынайы өкінуіне байланысты қылмыстық жауаптылықтан босатуда; татуласуға байланысты қылмыстық жауаптылықтан босатуда; кепілгерлік белгілей отырып, жазадан босатуда; жағдайдың өзгеруіне байланысты қылмыстық жауаптылықтан босатуда (70-бап); толықтай босату үшін де ескеріледі.

Кей кездері сот орындары бұл мәселелерді ескермей кетіп жатады. Бас бостандығынан айыру жазасын қолдану барысында іс-тәжірибеболқылыштар орын алып жатады.

Санкция шеңберінде жазаларды жеңілдету екі жақты жасалуы мүмкін:

- 1) жаза түрін барынша төмендету арқылы;
- 2) сот баламалы санкцияда екі немесе үш жаза түрінің ең жеңілін таңдауы мүмкін. Соңғы жағдайда жазаның барынша жеңіл түріне жол беріледі [101, 46 б.].

Заң шығарушы жеңілдететін мән-жайларды жаза тағайындаудың элементі ретінде қарастырады. Алайда, мұндай мән-жайлар сот тағайындаған жазаны орындау (өтеу) кезінде де туындауы мүмкін деп болжауға болады. Бұл жағдайда заң шығарушы аталған мән-жайларды жеңілдететін деп белгілемесе де, олар іс жүзінде жазаны орындау (өтеу) процесінде жеңілдету функциясын атқарады [112, 32 б.]. Заң шығарушы жазаның орындалуы барысында жазаны жеңілдетудің негізі ретінде сотталушының оң жүріс-тұрысының белгілі бір түрлерін қарастырады. Сотталушының мінез-құлқын оң сипаттайтын немесе оның тиісті ауруы бар екенін көрсететін жағдайлар оны одан әрі жазасын өтеуден босатуға негіз бола алады. Жеңілдететін мән-жайлардың болуы, өзге де жағдайлармен қатар, қылмыс санатын өзгерту үшін негіз болуы мүмкін.

М.Ф. Мингалимова болса, жеңілдететін мән-жайларды кең мағынада қылмыстық жауаптылықшектерін азайту немесе одан босату немесе

жазанытағайындау, сондай-ақ жазаны өтеуден босату арқылы қылмыстың сипатын және (немесе) кінәлінің жеке басын ескеріп, қылмыс жасаған адамның қылмыстық-құқықтық қүйінедәуір жеңілдететін мән-жай ретінде қарастырады [61, 67-68]. Бұл пікірмен толық келісеміз. Автор мұнда жазаны жеңілдету шарасының қолдану аясын, сондай-ақ қылмыстық заңнаманың құрылымын ескере отырып, жеңілдететін мән-жайларға ауқымды түсінік беруге тырысады.

Өткен тарауда қарастырғанымыздай, жазаны тағайындау, оның орындалуы барысында да жазаны жеңілдету шаралары орын алатындықтан да, шетел тәжірибесін пайдаланып, жалпы бұл кезеңді жазаны қолдануказеңі деп атаған болатынбыз.

Жазаны жеңілдететін мән-жайлардың қылмыстық-құқықтық институттағы орнын ескеріп, оны тар және кең мағынада түсіне аламыз. Жеңілдететін мән-жайларға тар мағынада түсінік берсек. Мұнда *жеңілдететін мән-жайлар деп* жазаны қолдану барысындақылмыстық құқық бұзушылықтың қоғамға қауіптілік дәрежесіне немесе қылмыстық іс-әрекетті жасаған адамның жеке басына қатысты Қылмыстық кодекске сай санкция шеңберінде, не рұқсат етілген мөлшерде, оның шегінен шыға отырып, қылмыстық-құқықтық салдарды соттың жеңілдету жағдайларын түсінеміз.

Кең мағынада *жеңілдететін мән-жайлар* - қылмыстық заңнамаға сай жазаны қолданғанда, қылмыстық жауаптылық пен жазадан босатқанда қылмыстық жауаптылық пен жазаны дифференциациялау, дараландырудың құралы болады.

Заң шығаруышы жазаны жеңілдететін мән-жайлардың тізімін ҚҚ-тің 53-бабына жинақтаған. Онда сот тек кінәні жеңілдететін кез-келген мән-жайды есепке алып қана қоймай, сонымен қатар жазаны міндettі түрде жеңілдетуге тиіс екендігі көрсетіледі. Сонымен қатар, жазаны жеңілдететін мән-жайлардың тізімі ҚҚ-тің 53-бабының 1-тармағымен шектелмейтіндігі осы баптың 2-бөлігінде айтылады. Қылмыстық заңнамаға сай, бұл мән-жайлар *негізгі*, яғни заңнамада тікелей көрсетілген, әрі факультативті, заңнамамен қарастырылмаған болып бөлінеді. Біз алдыменен заңнамамен тікелей көзделген жазаны жеңілдететін мән-жайларды ретімен қарап шығайық, сонан соң факультативті мән-жайларды тізуге тырысамыз. Алғашқы топқа мыналарды жатқызамыз:

Мән-жайлардың кездейсоқ тоғызысуы салдарынан алғаш рет қылмыстық теріс қылық не алғаш рет онша ауыр емес немесе ауырлығы орташа қылмыс жасалған[2] болса, жазаны жеңілдететін мән-жай болып табылады. Соңғысы нақты емес, заңды мағынада түсіндіріледі. Егер адам аталған қылмыстық құқық бұзушылықтың жүзінде екінші рет жасаса, бірақ біріншісі үшін кінәліні қылмыстық жауапкершілікке тартудың ескіру мерзімі аяқталса немесе бірінші қылмыстық құқық бұзушылық үшін соттылық жойылса, онда тұлға бұл қылмыстық құқық бұзушылықты алғаш рет жасаған деп саналады және сот мұндай жағдайды жазаны жеңілдететін деп таниды.

Аталған мән-жайдың құрамына үш элемент кіреді: а) бірінші рет қылмыс жасау; б) кішігірім ауырлықтағы қылмыс жасау; в) қылмысты мән-жайлардың кездейсоқ тоғызысуы салдарынан жасау. Енді осыларды ашып қарастырайық:

- қылмысты бірінші рет жасау, яғни кінәлі бұрын мүлдем қылмыс жасамаса немесе ол бұрын қылмыс жасағанымен жауаптылықта тартудың ескіру мерзімі өтсе, айыптау үкімін орындаудың ескіру мерзімі ғана ескеріледі [113, 65 б.].

- онша ауыр емес қылмыс деп Қылмыстық кодексте көзделген ең ауыр жаза екі жылға бас бостандығынан айырудан аспайтын қасақана жасалған әрекет, ең ауыр жаза бес жылға бас бостандығынан аспайтын абайсызда жасалған әрекеттер танылады [2];

- мән-жайлардың кездейсоқ тоғысуы бағалаушы категория болғандықтан істегі барлық жағдайлар анықталады. Әсіресе, мән-жайлардың кездейсоқ тоғысуы ретінде кінәліні қылмыстық құқық бұзушылықтар жасауга итермелейтін объективтік және субъективтік факторларды да түсіну қажет. Мысалы, алдын ала дайындықсыз, кенеттен пайда болған, жеке бастың қайғы-қасіреті әсерінен, қылмыстық топқа қылмыс үстіне кездейсоқ тап болуы және қылмысқа лажсыздан араласуы, дауласу жағдайындағы қызбалықтың әсерінен қылмыстық әрекет жасау жатады.

Кінәлінің қылмыстық құқық бұзушылық жасағанға дейін және кейін қоғамға жат жүріс-тұрысының болмауы аталған белгілердің жеңілдететін мән-маңызы құрайды. Бұл әсіресе, қылмыстардың қайталануы және бірнеше рет сол қылмысты жасау жағдайында ерекше маңызды.

Сот тәжірибесінде жауаптылықты жеңілдететін осы мән-жайлар дұрыс түсіндіріле бермейді. Соткөп жағдайда жауаптылықты жеңілдететін мән-жай ретінде ерекше немесе қылмысты бірінші рет жасауына дұрыс сілтеме жасамайды. Қылмыстың қоғамға қауіптілік дәрежесі төмен болуымен қатар кездейсоқ тоғысуы салдарынан жасалған болса ғана бұл мән-жай орын алады. Бұрын соңды қылмыс жасамаған, не қылмыстық жауаптылықтан, не жазадан босатылған, не қылмыс құрамының немесе оқиғасының болмауы не қылмыстық жауаптылық жасына толмауы себепті қылмыстық іс қысқартылған, шынайы өкінген, не қылмыстық ескіру мерзімі өткен, тағы осындағы негіздермен іс тоқтатылған жағдайлар қылмыстық заңнама бойыншатұлғақылмыстық іс-әрекетті *алғаш рет жасаған* болып есептелінеді. ҚР ҚК-тің 53-бабында көрсетілгендей, «сottалуышыға қылмыстық кодексте көзделген ең жоғарғы жаза мөлшері екі жыл бас бостандығынан айырудан аспайтын, сондай-ақ абайсызда жасалған іс-әрекет, оны жасағаны үшін қылмыстық кодексте көзделген жаза мерзім бес жыл бас бостандығынан айырудан аспайтын болса, онда онша ауыр емес дәрежедегі қылмыстыр»[2] деп танылады. Үшінші шарт - іс-әрекеттердің кездейсоқтығы болып саналады.

Кінәлі адамның кәмелетке толмауы. Мұнда, кәмелетке толмағандар көбінесе өздерінің әлеуметтік жетілмегендігіне байланысты өздері жасаған қылмыстық құқық бұзушылықтың қауіптілігін жеткілікті көлемде дұрыс түсінбейді. Сонымен қатар, олар ересектерге қарағанда басқа адамдардың (жасы үлкендердің де, құрдастарының да) теріс ықпалына ұшырайды, бірақ кәмелетке толмағандарды түзету мен тәрбиелеугемүмкіндік болады. Көп жағдайда он сегізге толмағандар қылмысты өмірлік тәжірибесінің жеткіліксіздігі, ересектердің теріс ықпал етуі не үлкендерге еліктеуі, я болмаса өзгелерден қалмау үшін өзінің тентектігін көрсетіп жасайды [99]. Тұлғалардың

ақыл ойының әлі жетіліп қалыптаспауы, жастықпен ұстамдылық танытпай қылмыс жасайтыны кәмелетке толмағандардың жауаптылығын жеңілдететін мән-жайларға жатады.

Батыс ювеналды криминологияда қазіргі жағдайда 18 жастан 21 жасқа дейінгі жастарға қажетті кәсіби білім алу міндеттерінің жүктелуіне байланысты адамның жасөспірімнен ересек кезеңге ауысу кезеңі де ұзарып отыр деген тұжырым қалыптасып отыр. Психологиялық кедергілерді жену және жеке тұлғаның есебіне қатысты проблемалар, әдетте, 25 жасқа дейінгі адамдарға тән.

Осы тұста, психиатрлардың медициналық қорытындыларын ескере отырып, ювеналдық сотпен іс жүргізгенде қылмыстық құқық бұзушылық субъектісінің жасын 21 жасқа дейін ұлғайту мүмкіндігі туралы ұсынысты жүртшылықтың талқылауына шығару орынды болып көрінеді, деп есептейді Н.А. Сартаева мен Ф.М. Рахмитов [63].

Жасы кәмелетке толмағандардың қылмыстық істеріндердегі отырып, жаза тағайындағанда, оларға барынша қоғамнан оқшауламайтын жаза түрін не жазалауға жатпайтын тәрбиелік шараларды кеңінен қолдануға ҚР Жоғарғы Сотының Пленумы қаулысында кеңес беріледі [76]. Кәмелетке толмағандарды қылмыстық жауаптылыққа тарту ережелері қылмыстық заңнамада жеке тараумен қарастырылған.

Жүктілік. Әдетте, жүктілік әйелдің денесіндегі кейбір функционалды өзгерістерді тудырады және оның психикасына ықпал етеді, ал бұл сот өндірісінде ескеріледі. Әйелдің жүктілік жағдайында ерекше психофизикалық, жоғарғы сезімталдық, ашуланшақтық, ұстамсыздық және жүйкесінің қозуы жағдайларына жиі ұшырайтыны жаза мен жауаптылықты жеңілдететін мән-жайлар қатарына енеді. Мұндай жағдайда олар өз-өздерін ұстай алмай, ашуланшақ, міншіл, кінәмшіл күйде болады. Қылмыстық заң адамгершілік қағидасын негізге алғып, ана мен баланың мұдделерін қорғайды. Сонымен қатар, заң шығарушы ізгіліктілік қағидасын басшылыққа алғып, жүкті әйелдің денсаулығын, қалыпты дамуын және баланың аман-есен туылуын көздейді. Әйел жүкті емес кезде қылмыстық іс-әрекетті жасап, жаза тағайындалған кезде жүктілігі анықталса жаза жеңілдетілуі мүмкін.

Кінәлі адамның жас балаларының болуы. Қылмыстық заңға сәйкес, он төрт жасқа толмаған бала жас бала деп танылады. Мұның жазаны жеңілдететін жағдай деп тануының себебі сол, онда заң шығарушы кінәлі адамның отбасының мұдделерін, әсіресе оның жас балаларының физикалық және моральдық даму мүмкіндіктерін ескеруге тырысады. Егер кінәлінің баласы үкім шығарылған күні он төрт жасқа жеткен жағдайда, бұл жағдай ҚК-нің 53-бабы 1-бөлігінің 4-тармағы бойынша жеңілдетуші ретінде қаралмайды [114, 257 б.].

«Қылмыстық жаза тағайындаудың кейбір мәселелері туралы» ҚР Жоғарғы Сотының нормативтік қаулысында былай делінеді: Ата-аналық құқығынан айырылған не отбасымен бірге ұзақ уақыттан берітүрмайтын кінәлінің жасаған әрекеті өзінің жас балаларына қарсы бағытталса немесе сottалушының асырауында жас балалары болмаса, не балаларды тәрбиелеумесе оларға материалдық көмпек бермесе, балаларға қatalдық танытса немесе балаларға

қатысты қылмыстық құқық бұзушылық жасаса, жауаптылығы мен жазасы жеңілдетілмейді.

Медициналық немесе өзге де көмекті көрсету салдарына қарамастан, қылмыстық құқық бұзушылық жасағаннан кейін жәбірленушіге тікелей осындай көмек көрсету [2]. Бұл жағдайлар қылмыстық әрекеттен кейінгі жағымды жүріс-тұрыстың жекеленген түрі және жазаны жеңілдетуге негіз бола алады. Жәбірленушіге қылмыстық құқық бұзушылықтан кейін тікелей медициналық көмек көрсету негізгі медициналық шараларды жүзеге асыруда көріну мүмкін. Мысалы: жасанды тыныс алу, жарақатты таңу және т.б. Кінәлі мұндай жағдайда қылмыстық іс-әрекетінен соң өз еркімен оның зардабын жоюға, шығынның орнын толтыруға тырысады. Мысалы, жедел жәрдемді шақырады, не адамды абайсызда қаққан жүргізуі жәбірленушіні уақытылыауруханаға жеткізіп, өлімнің алдын алады.

Қылмыстық құқық бұзушылық салдарынан келтірілген мүліктік залалды ерікті түрде өтеу, қылмыстық құқық бұзушылықпен келтірілген моральдық және өзге де зиянның орнын толтыру [2]. Бұған ұрланған біреудің мүлкін иесіне қайтару, корлау іс-әрекетінен соң жәбірленушіден кешірім сұрау және т.б. мысал бола алады. Жаза тағайындағанда қылмыстық іс-әрекеттен келген зиянды толықтай не жартылай қалпына келтіру фактісі жазаға ерекше ықпал етеді.

Қылмыстан келген материалдық залалдың қалпына келтіру қылмыскердің жеке басын жағымдықырынан көрсетеді. Қылмыстық жазаны жеке даралау процесінде соттар төмендегі мән-жайларды ескерулері тиіс:

- залал толық не жартылай қалпына келтірілді ма;
- қылмыстың залалы қай уақытта қалпына келтірілді, құқық қорғау органдарына белгілі болғаннан кейін ба, сотқа дейін тергеп-тексеруде ма не қылмыстық сот өндірісінде ма;
- залалдың қалпына келтіруі субъектіні жағымды қырынан сипаттайтын өзге де мән-жайлармен қаншалықты байланысты;
- залалдың орнын толтыруға не себеп болды: шын ниетпен өкіну; аяушылық; қорқыныш; өзінің кінәсін жеңілдетуге ұмтылу және сол сияқты өзге де іс-әрекеттер.

Ескі қылмыстық кодекске сай, тек материалдық шығынның орнын өз еркімен толтыру қаралса, жаңа заңнамада моральдық шығынды өтеу, қалпына келтіру мүмкіндігі көрсетілді. Мысалы, жәбірленушіден кешірім сұрау, өзгенің ар-намысын таптау, жала жабу түріндегі мәліметтерді таратуды көпшілік алдында мойындау.

Келтірілген шығынды (зиян, залал) жою дегеніміз – бұл кінәлінің өз күшімен қылмыстық іс-әректінің зардабын қайта қалпына келтіруі болып табылады. Мысалы, қиратылған біреудің мүлкінбұрынғы қалпына келтіріп жөндеу, жәбірленушіге дene жарақатын салып, оны емдеуге кеткен шығынды өтеуге тырысуы. Күштеп өндірілген шығын қылмыстық жауаптылықты жеңілдететін мән-жайлар болып есептелмейді.

Заң әдебиеттерінде және сот тәжірибесінде мүліктік залалдың және моральдық зиянның орнын толтырудан жалтаруды жауаптылықты

ауырлататын мән-жай ретінде қарастыру жөніндегі теріс көзқарас бар. Біздіңше, жоғарыда аталған міндеттерді орындау дербес болуы керек, өйткені олар жасалған қылмысты дәрежелеу кезінде және субъектіге қылмыстық жаза тағайындау барысында ескерілген.

Жеке басындағы, отбасылық немесе өзге де ауыр мән-жайлардың тоғысы салдарынан не жсаны ашығандық уәжімен қылмыстық құқық бұзушылық жасау [2]. Бұған ауыр мән-жайлардың тоғысы, жұмыстан айырылуы, материалдық жағдайдың төмендеуі, кінәлінің мүгедектігіне немесе ауруға шалдығуна байланысты кінәлінің отбасын асырай алмауы және т.б. жағдайларды жатқызуға болады.

Қылмыстық іс-әрекетке жанашырлықтан баруға, мысалы, ауыр халде жатқан туысына қымбат бағалы дәріні сатып алу мүмкіндігі болмағандықтан ұрлық жасау әрекеті немесе эвтаназия т.б. жағдайлар жатады. Қылмыстық қудалау органдары бұл істер бойынша жанашырлықты тудырған факті мен жасалған қылмыс арасындағы себепті байланысты анықтайды. Кейде, тұрақсыз типтес қылмыскерлер үшін аталған жағдай тек жеткілікті себеп болады.

Кінәлі тұлға тікелей жеке басындағы, отбасындағы және өзге ауыр жағдайлардың тоғысы салдарынан қылмыстық құқық бұзушылыққа барса, яғни бұл жағдайлар оның қылмыстық іс-әрекетіне итермелесе не себепші болсағана женілдететін мән-жайлар болып саналады. ауыр материалдық жағдайдағы тұлға мас күйін сылтауратып ұрлыққа барса, онда қылмыстық жауаптылықты женілдететін мән-жай ретінде қабылданбайды.

Күштеп немесе психикалық мәжбүрлеу салдарынан не материалдық, қызметтік немесе өзге де тәуелділігіне қарай қылмыстық құқық бұзушылық жасау[2]. Мәжбүрлеу деп кінәлінің қылмыстық іс-әрекетті жасау мақсатында күштеу, қорқытуды, психикалық ықпал етуді түсінеміз. Қылмыстық әрекетті болдырмайтын мән-жайдан (ҚР ҚҚ 36-бабы) мәжбүрлеу кінәлі адамның өз іс-әрекеттерін басқару мүмкіндігін сақтауымен ерекшеленеді. Алайда, мәжбүрлеу фактісі жасалған қылмыстың қауіптілігін аз етіп көрсетпейді, қылмыскердің жеке басына теріс ықпал етеді, сондықтан жазаны женілдететін мән-жай ретінде тануға негіз болады.

Кінәлі адам қорқыту немесе еріксіз көндіру, тәуелді болып табылатын басқа адамның тарапынан жасайды. Қорқыту, еріксіз көндіру, басқа да тәуелділікті пайдаланып, кінәлі адамды қылмыс жасауға азғырған адам да бұл жерде қылмыстың айдаған салушысы болып саналады [115, 15 б.]. Сот аталған жағдайда кінәлінің-әрекеттің баға беріп, оның қылмыстық жауапкершілікке тартылуын шешуі тиіс. Тұлға нақты қылмыстың азғыруышысы ретінде жауапқа тартылуы мүмкін.

Кінәлінің басқалардың асырап-бағуы, өзгениң тұрғылықты мекен-жайында тұруы және т.б. сол сияқты жағдай материалдық жағынан тәуелділікті айқындайды. Ал қызметтік тәуелділік деп, әдетте, кінәлі жұмыс бабы бойынша өзінен жоғары тұрған тұлғаға бағынуын түсінеміз. Өзгедей тәуелділік, олөмірдегі түрлі жағдайларға орай қалыптасатын адамның басқа адамның алдында өзін міндетті сезіну қалпын білдіреді, мысалы, оқушы мен студенттің

мұғалімге, төменде тұрған тергеушінің жоғары тұрған тергеушіге тәуелділігі және т.б.

Қылмыстық құқықта қылмыстық жауаптылықты жоққа шығаратын мәнжайлар (ҚР ҚК 32-39-баптар) өзекті сұрақтардың біріне жатады. Егер жоғарыда аталған мән-жайларда жасалған іс-әрекеттер сырттай қарағанда қылмыстық құқық бұзушылық сипат алады. Зардал тудырған, бірақ та қоғам, мемлекет, өзге адамдардың игілігі үшін жасалынған іс-әрекеттер заңдылық шарттарын сақтай отырып жасалынса қылмыстық жауаптылықты болдырмайды. Бірақ та келесі мән-жайлар бұл ұғыммен қамтылмайды.

Қажетті қорғаныстың, аса қажеттіліктің, құқық бұзушылық жасаған адамды ұстап алуудың, негізді тәуекелдің, бұйрықты немесе өкімді орындаудың құқыққа сыйымдылық шарттарын бұзу кезінде, жедел-іздестіру, қарсы барлау іс-шараларын немесе жасырын тергеу іс-қимылдарын жүзеге асыру кезінде қылмыстық құқық бұзушылық жасау [2].

Көрсетілген мән-жай қылмыстық заңда белгіленген барлық шарттар сақталмаған кезде қылмыстық құқық бұзушылыққа бару жауаптылықты жоймайды, бірақ жеңілдететін жағдайға жатады. Себебі, қажетті қорғану шегінен шығып кісі өлтіру және денеге ауыр жаракат салу(ҚР ҚК-нің 99, 109-баптары)абайсызықпен адамға қаза келтіру, не денеге ауыр, орташа дәрежеде зиян келтіру іс-әрекеттерімен мен салыстырғанда аса қауіпті емес.

Қажетті қорғану, аса қажеттілік шегінен асқанға дейін, әдетте, тұлғаның іс-әрекеті қоғамға пайдалы болады. Оның іс-әрекеттері қылмыстық жауаптылықты болдырмайды.

Аса қажеттілік (ҚР ҚК-нің 34-бабы) - бұл маңызды деп танылатын жеке адамның, қоғамның немесе мемлекеттің және басқа да заңды мұдделерді қорғап, маңызды емес мұдделерге зиян келтіру жолымен тікелей қатер төндіретін қауіпті жою. Аса қажет болған жағдайда адам қандай да бір қылмыстық құқық бұзушылық белгілерін формальды түрде қамтитын іс-әрекет жасайды, бірақ оны аз адамға зиян келтіру жолымен үлкен игілікті құтқару үшін жасайды. Заңды шарттарды сақтап, аса қажеттілік жағдайында қылмыстық зардал келтірген іс-әрекет қылмыстық жауаптылықты болдыртпайды.

ҚК-тің 34-бабында көрсетілген қажеттілік шегінен асып кету қылмыстық құқық бұзушылық болып танылады. Қасақана зиян келтірген мұндай шектен шыққан жағдайдағы іс-әрекет жауаптылыққа әкеп соғады, бірақ бұл жеңілдететін мән-жай болып саналады.

Колсұгуышылық жасаған адамды ұстап алу, расында қылмыстылықтың алдын алуша қоғам үшін пайдалы, қажетті іс-әрекет. Бірақ мұнда, кінәлі құқық бұзушыны ұстаудың заңды шарттарын сақтамайды, оның денсаулығына зиян келтіреді. Құқық бұзушыны ұстаудың заңды шарттарын орындау қылмыстық жауаптылық тудырады. Мұнда кінәлінің колсұғушыны ұстап алу әрекеті жауаптылықты жеңілдететін мән-жай ретінде танылады. Мысалы, қарсылық көрсетпеген колсұғушыны ұрып-соғып, денесіне орташа дәрежеде жаракат келтіру, яғни оны өзінше жазалаут. б. жатады.

Негізді тәуекел етудің заңдылық шарттарын бұзу жағдайында қылмыстық құқық бұзушылық жасау жауаптылықты жеңілдететін мән-жайға жатады.

Негізді тәуекелге түрлі кәсіптік, шаруашылық қызметтеркіреді. Мысалы, медициналық қызмет көрсету бағытында адамға ота жасау, дene мүшелерін тігу, кейбір тіндерді алып тастау, не оны қайта қондыру адамның денсаулығы мен өміріне зиян келтірумен ұштасады. Әдетте, аталған қызмет түрлері аранайы құқықтық актілерге (зан, нұсқау, ереже) қатаң негізделіп орындалады. Құқықтық актілермен көзделген талаптарды қатаң сақтай отырып, қызмет көрсету дәрігердің қылмыстық жауапкершілігін жояды.

Жәбірленушінің қылмыстық құқық бұзушылыққа түрткі болған заңға қайшы немесе бейморальдық мінез-құлқы [2].

Оқиға желісінде жәбірленушінің зқұқықа қайшы не, адамгершілікке жат мінез-қылықы қылмыстық құқық бұзушылыққа соғады. Мысалы, ерлі-зайыптылардың арасындағы сенімсіздікке қатысты ұрыс жағдайында өз жұбайын ұрып-соғу нәтижесінде ауыр дәрежеде дene жарақатын келтіруі. Қарастырылып отырған жағдайда жәбірленушінің өзіндік «кінәсі» туралы айтылады. Әдетте, «кінә» ұғымы қылмыстық кодексте қылмыстық құқық бұзушылық субъектісіне қатысты. Сондықтан да женілдететін мән-жайда «жәбірленушінің кінәсі» деген ұғымның орнына «жәбірленушінің қылмыстық құқық бұзушылыққа түрткі болған заңға қайшы немесе бейморальдық мінез-құлқы» [2] тіркестері кодексте орын алған.

Женілдететін мән-жай ретінде танудың шарттарына келсек, біріншішарты – қылмыстық құқық бұзушылықты тудырған жәбірленушінің мінез-құлқы міндетті түрде заңсыз немесе азғындық болуы керек. Заңға қайшы мінез-құлық қандай да бір құқықтық нормаларды (қылмыстық-құқықтық, әкімшілік-құқықтық, азаматтық-құқықтық және т.б.), ал бейморальдық мінез-құлық қоғамдағы мораль (этика) нормалары мен мінез-құлық ережелерін бұзады.

Жәбірленушінің құқыққа қайшы немесе моральға жат мінез-құлқы, дегенмен де қылмыстық іс-әрекетті жасаған тұлғаға қатысты толық еркіндікті бермейді. Ол болған жағдайға өкіне алуы тиіс. Бұл қылмыстық құқық бұзушының адами қасиеттерінің сақталғанының, сондай-ақ жаза мақсаттарының іске асырылуының алғышарты болмақ.

Жәбірленушінің заңсыз әрекеті салдарынан кейде кінәлі күйзеліс, ашу үстінде қылмысқа барады. Жан күйзелісі жауапкершілікті женілдететін мән-жай ретінде танылуы үшін келесі шарттар орын алуы қажет: біріншіден, кінәлінің қылмыстық іс-әрекетіне жәбірленушінің құқыққа қайшы, моральға жат мінез-құлқы салдарынан бару, ал екіншіден, жан күйзелісінің физиологиялық аффект жағдайында болуы [116, 25 б.]. Мұндағы, физиологиялық аффект дегеніміз – бұл кінәлінің ашулы күйде өзінің жүрістүрьысын саналы түрде бақылай алу қабілетінің кенеттен төмендеуі болып саналады. Аталған жағдайда кінәлінің қылмыстық жауаптылықтан босатылмау себебін оның сезіну, есеп беру қабілеттері мен басқару мүмкіндігінің жойылмай, тек елеулі түрде кемуімен байланыстырамыз.

Физиологиялық аффектіні анықтау үшін сотқа дейінгі тергеп-тексеру органы қызметкери психологиялық сараптаманытаяйындейды.

Шын ниетпен өкіну, айыбын мойындан келу, қылмыстық құқық бұзушылықты ашуға, қылмыстық құқық бұзушылықтың басқа да сыйайлас

қатысушыларын әшкереlegenе және қылмыстық құқық бұзушылық нәтижесінде алынған мулікті іздестіруге белсенді түрде ықпал ету [2]. Бұл қылмыстық құқық бұзушылық орын алған соң кінәлі қауіптілігінің айтарлықтай төмендегенін көрсететін оң жағдай. Осы аталғандардың арасында кінәсін мойындалап келуді бірінші орынға қойғаны дұрыс. Бұл адамның билік органдарына келіп, жасаған қылмыстық құқық бұзушылығы туралы өз еркімен хабарлауы болып табылады.

Қылмыстық зандада айыбын мойындалап келуге анықтама берілмеген. Айыбын мойындалап келу адамның өзі жасаған қылмысы туралы ауызша немесе жазбаша түрде өтініш жасап құзіретті органдарға өз еркімен келуі деп білеміз. Демек, айыбын мойындалап келу үшін екі белгінің болуы шарт – еріктілік және өзінің құқыққа қарсы жасаған іс-әрекеті туралы өтініш етуі. Бұл белгілердің біреуінің болмауы бұл мән-жайдың да жоқтығын дәлелдейді.

Еріктілік тұлғаның өз мінез-құлығын таңдаудағы бостандықтан көрінеді: қылмыс туралы мәлім ету немесе тартынып қалу.

Қылмыстық құқық бұзушылық жасағаннан кейінгі бірнеше уақыт өтіп кетіп, ол туралы құқық қорғау органдарына белгілі болса, ондай жағдайлардың ешқандай маңызы болмайды. Адам өзі жасаған қылмыстық құқық бұзушылыққа сай барынша ауыр жазадан жалтаруы үшін жеңіл қылмыс жасағаны туралы хабарласа, онда оны жеңілдететін мән-жай ретінде есептеуге болмайды.

Тұлға айыбын мойындалап келген кезде оның іс-әрекеттерінде ауырлататын мән-жайлар болмаса, жазаның мерзімі мен мөлшері Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлімінің тиісті баптарында көзделген жазаның неғұрлым қатаң түрінің ең жоғары мерзімінің немесе мөлшерінің төрттен үшінен аспайтын бөлігін тағайындалуы мүмкін.

Кінәлінің өзі жасаған қылмыстық құқық бұзушылығы жайлы шындыққа жанасатын мәліметтерді құқық қорғау не құқық қолдану органдарына нелауазымды адамғахабарлап, іс-әрекеті үшін тиісті жазаны көтеругедайын екенін білдіруін -айыбын мойындалап келу деп түсінеміз.

Шын ниетпен өкінуге қылмыстық құқық бұзушының өз іс-әрекетін мойындауы, оған іштей өкінетінін, қүйзелетінін білдіріп, өзіне мәлім іске қатыстыбарлық жайларды толық, іштей бүгіп қалмай баяндау, сыйбайластарын атап беріп, қылмыстық іс-әрекетпен келген шығындарды шамасы келгеншежоюға тырысқаніс-әрекеттері жатады. Ал, кінәлінің соң процесі барысында лажсызданөз кінәсін мойындауы шын ниетпен өкіну деп қабылданбайды. Мұнда шын ниетпен өкінуді белсенді өкінуден ажырата алған дұрыс.

Белсенді өкінуді шын ниетпен ажыратуға мүмкіндік беретін критерий - оның белсенділігі. Алайда, бұл ұғымдардың арақатынасы туралы мәселені белсенді өкінудің субъективті белгілерін анықтау арқылы шешуге болады. Белсенді өкінудің барлық түрлерін сипаттайтын ең маңызды субъективті белгі – бұл жасалған әрекеттердің еріктілігі. Кінәлінің қылмыстық іс-әрекетті жасап болғаннан кейінгі кезкелген жүріс-тұрысындағы еріктілік оның қылмыс жасалғаннан кейін одан әрі қалай жүріп-тұруын өзі білетіндей, оларды таңдауға

мүмкіндігі болуы керек, яғни сол іс-әрекетті жасауға мәжбүр болмауы тиіс. Мінез-құлықтың бір немесе басқа нұсқасы ерікті болуы үшін, адамның белгілі бір әрекеттерді жасамауға немесе оларға қарама-қарсы әрекеттерді жасауға нақты мүмкіндігі болуы керек және ол бұл мүмкіндікті мойындауы тиіс [117, 216.].

Е.А. Мачульская өз еңбегінде, сот тәжірибесінде шын ниетпен өкіну туріндегі жеңілдететін мән-жайдыпайдаланған сотталушылардың 20%-ы қылмыстықайталағандығын келтіріледі.

Егер де қылмыстық істер бойынша сот үкім шығарарда қылмыстық заңнамаға, ішкі сенімі мен құқықтық санасына сүйенетін соттың жеңілдетілген жазаны белгілерде кінәлінің шын ниетпен өкінетініне көз жеткізгені аbzal еді. Сотөндірісіндекінәлісөздерінің жүріс-тұрысына сәйкестігіне назар аудару өте маңызды. Аталған жағдай соттың әділ жаза қабылдап отырғанына іштей сенім берер еді.

Жазаны жеңілдету мәселесін сот қарау тұсында ҚР ҚК-нің 65-бабымен қарастырылған шынайы өкінуіне байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату негіздерін ескеруітіс. Сәйкесінше, жоғарыда аталған ҚР Жоғары Сотының нормативті қаулысы келесі мәтінмен толықтырылғаны жөн деп есептейміз: «Сот кінәлінің шын ниетпен өкінетініне көз жеткізу үшін істі қарау кезіндегі сөздерін бағалай отырып, оның жүріс-тұрыстарына қашалықты сәйкес келетінін тексерулері керек.

Қылмысты ашуға, сыбайлас қатысуышыларды әшкерелеу және қылмыстық іс-әрекетті жасау нәтижесінде алынған мулікті іздестіруге белсенді жәрдемдесу [2] түрлі нысанда байқалады, бұл жөнінде процесуалдық келісімде нақты айттылады. Мысалы, қылмысқа сыбайлас қатысуышыларды, олардың іске қатысты іс-әрекеттері, мекенжайы, жұмысы, қылмыс құруы сақталынған орын туралы айту және т.б. Тұлғамен процестік келісім-шарттаиске маңызы бар фактілер туралы деректер көрсетіледі. Келісім шарттың толтыру тәртібі ҚР ҚПК-ке сай реттелінеді. Қылмыстың ізін ашуға кінәлінің көмектесуі жеңілдететін мән-жайлардың мәнін құрағандықтан, бұл келісімде көрсетілетін іс-әрекеттер орындалмайынша жеңілдететін мән-жайларды жаза белгілеуде қолдану мүмкін болмайды. Сондықтан ҚК-те (53-бап) «қылмыстық құқық бұзушылықты ашуға, қылмыстық құқық бұзушылықтың басқа да сыбайлас қатысуышыларын әшкерелеуге және қылмыстық құқық бұзушылық нәтижесінде алынған мулікті іздестіруге белсенді түрде ықпал ету» деген тіркестерді нақтылап көрсету маңызды, деп есептейді [118, 217 б.] С.В. Савин. Занмен тікелей қарастырылған мұндай жағдайларды сот автоматты түрде ескереді.

ҚР ҚК-нің 53-бабының 2-бөлігі нақты қылмыстық істі қарау кезінде сот жазаны жеңілдететін басқа да мән-жайларды қарастырады. Енді сот факультативті топтағы, яғни қылмыстық заңнамамен қарастырылмаған жеңілдететін мән-жайларға тоқталсақ.

Жоғарыда аталған қаулыда сотесінің дұрыстығы жоққа шығарылмаған психиканың бұзылуын жеңілдететін мән-жай ретінде есепке алуға тиіс, деп көрсетілген [76].

Ал, РФ Жоғарғы Соты Пленумының 22.12.2015 жылғы №58 «Ресей Федерациясы соттарының қылмыстық жаза тағайындау практикасы туралы» қаулысының 28-тармағында келесідей қосымша мән-жайлар қарастырылады:

- істеген әрекетіне ішінара өкіну;
- кінәлінің асауында қарт адамдардың болуы.

Сот өндірісінде ата-аналарының асауында болу фактісін дәлелдеудің қажеті болмайды, бұл отбасы заңнамасының талаптарынан туындайды, мұнда қылмыстық іс материалдарына сотталушының туу туралы күелігі мен ата-анасының төлкүжаттарының көшірмесі қосылады.

- оның денсаулық жағдайы (шын мәнінде, созылмалы сипаттағы кез-келген ауруды, жараны тануға болады, құжатпен расталуы тиіс);

- мүгедектіктің, мемлекеттік және ведомствоның наградалардың болуы, Отанды қорғаумен байланысты соғыс қимылдарына қатысу және т.б. (әрине, мұнда ведомствоның наградалардан басқасы болуы керек, яғнирақымшылықжағдай. Олардың барлығы құжатпен расталуы керек [119].

Іс-тәжірибеде женілдететін мән-жайлар ретінде мыналарды да тануға болады:

- жұмыс орнынан, тұрғылықты жерінен жағымды мінездеме.
- мүгедек туыстарының (зайыбы, балалары және т.б.) болуы;
- еңбек ұжымының кінәлінің қолға алуы;
- кінәлінің денсаулығы;
- жәбірленушінің кінәлінің кешіріп, оған қатаң жаза тағайындауын соттан сұрауы [120, 161 б.].

Анкеталау барысында келесідей сұрақтарға жауап алғынған болатын (Қосымша 1): Женілдететін мән-жайлардың қатарын қарт адамдардың қылмыстық құқық бұзушылық жасауы; асауында қария адамдардың болуы (елу сегіз жастағы және ол жастан асқан әйелдер, алпыс үш жастағы және ол жастан асқан еркектер) сынды мән-жайлармен толықтырудың маңыздылығы туралы, сондай-ақ жазаны женілдетудің нысандары жайлы;

Жазаны женілдету үшін сотталғанның шын ниетпен өкінгенін анықтағандұрыс ба?: иә - 70%; жоқ, маңызды емес - 6%; женілдететін мән-жайлар ретінде шын ниетпен өкіну ҚҚ-те арнайы белгіленгені дұрыс - 20%; өзгедей жауап – 4%.

Сотталғандар қылмыстық құқық бұзушылықты неге қайта жасайды деп ойлайсыз?: сот жазаны женілдету шарасын қолдана отырып, кінәлінің шын ниетпен өкінетіне көз жеткізбейді - 60%; кінәлінің жеке басына тән шынайы қасиеттер істі жүргізу барысында анықталмайды - 5- %; қылмыстық іс-әрекеттің қауіптілігіс-тәжірибеде толық ашылмайды - 5%; алдыңғы екі жағдайда - 15%; басқа нұсқа - 15%.

Іс-тәжірибеде жазаны женілдетумен байланысты қылмыстық нормаларды қолданудың тиімділігі жайлы;

Іс-тәжірибеде жазаны женілдету шарасын кімге жүктеген тиімді болатындығы жөнінде.

Жазаны жеңілдегу институты – нормалары қылмыстық жауаптылық пен жазаны жеңілдететін мән-жайларды реттейтін нақты өзара байланысты элементтерді біріктіретін жүйені құрайды. Бұл ретте Осыған орай, қылмыстық жауаптылық пен жазаны жеңілдететін мән-жайлардың мәнін, олардың құқық қорғау органдары мен сottың қызметінде әділ және дұрыс қолданылуын түсіну үшін олардың жіктелуін қарастырайық. Заң әдебиетінде қылмыстық жауаптылық пен жазаны жеңілдететін мән-жайлардың әртүрлі жіктемесі ұсынылған, бұл ғалымдардың жіктеу негіздерін таңдаудағы түрлі көзқарасын көрсетеді.

Арнайы құқықтық әдебиеттерді талдау қылмыстық жауапкершілік пен жазаны жеңілдететін жағдайлардың келесі негізгі жіктелуін көрсетті:

- 1) қылмыс объектісіне, субъектісіне, қылмыстың объективтік және субъективтік жақтарына қатысты мән-жайлар (Карпец И.И);
- 2) қылмыстың қоғамдық қауіптілігіне әсер ететін мән-жайлар; кінелі тұлғасының қоғамға қауіптілігіне әсер ететін мән-жайлар (Дядькин Д.С);
- 3) қылмысты сипаттайтын мән-жайлар; қылмыскер тұлғасын сипаттайтын мән-жайлар; қылмыс пен қылмыскер тұлғасын сипаттайтын мән-жайлар (Скрябин М. А.);
- 4) қылмыстың субъективтік жағына қатысты мән-жайлар; кінелі тұлғасына қатысты мән-жайлар (Мясников О.А.);
- 5) қылмысты немесе кінелі тұлғасын сипаттайтын мән-жайлар; қылмысты немесе қылмыс жасау жағдайын сипаттайтын мән-жайлар; қылмыс жасалғанға дейін, қылмыс жасау кезінде немесе одан кейін кінелінің мінез-құлқын сипаттайтын мән-жайлар; ерекше деп танылатын немесе ондай деп танылмайтын мән-жайлар (Мингалимова Н.Ф.);
- 6) қылмысты немесе қылмыскер тұлғасын сипаттайтын мән-жағдайлар (Кузнецова Н. Ф., Куринов Б. А., Красиков Ю. А.);
- 7) қылмыстық қол сұғушылықтың объективті қасиеттеріне қатысты мән-жайлар; қылмыстық қол сұғушылықтың субъективті қасиеттеріне қатысты мән-жайлар; қылмыскер тұлғасының сипаттамаларына қатысты мән-жайлар (Чечель Г.И.);
- 8) қылмысқа немесе кінелінің жеке басына байланысты мән-жайлар; жазалау санкциясына байланысты мән-жайлар (Донец С.П.).

Үлттық қылмыстық заңнаманы, құқықтық әдебиеттерді, қылмыстық істер материалдарын, тәжірибелік қызметкерлердің сауланамалары мен сұхбаттарының нәтижелерін талдау қылмыстық жауапкершілік пен жазаны жеңілдететін жағдайларды жіктеудің келесі негіздерін бөліп көрсетуге мүмкіндік берді.

Сонымен, біздің ойымызша, қылмыстық жауапкершілік пен жазаны жеңілдететін мән-жағдайларды келесі негіздер бойынша жіктеуге болады.

1. Объективті және субъективті.

Қылмыстық жауаптылық пен жазаны жеңілдететін объективті мән-жайларға мыналарды жатқызуға болады:

- алғаш рет қылмыстық теріс қылықты не алғаш рет мән-жайлардың кездейсоқ тоғысының салдарынан онша ауыр емес немесе ауырлығы орташа қылмыс жасау;

- қажетті қорғаныстың, аса қажеттіліктің, құқық бұзушылық жасаған адамды ұстап алудың, негізді тәуекелдің, бұйрықты немесе өкімді орындаудың құқыққа сыйымдылық шарттарын бұзу кезінде, жедел-іздестіру, қарсы барлау іс-шараларын немесе жасырын тергеу іс-қимылдарын жүзеге асыру кезінде қылмыстық құқық бұзушылық жасау;

- қылмыстық құқық бұзушылыққа себеп болған жәбірленушінің занға қайшы немесе бейморальдық мінез-құлқы.

Қылмыстық жауаптылық пен жазаны жеңілдететін субъективті мән-жайларға мыналарды жатқызуға болады:

- кінәлі адамның кәмелетке толмағандығы;

- жүктілік;

- кінәлінің асырауында жас балалардың болуы;

- қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адамның есінің дұрыстығын жоққа шығарылмайтын психикасының бұзылуы;

- жәбірленушігे қылмыстық құқық бұзушылық жасалғаннан кейін тікелей медициналық немесе өзге де көмек көрсету;

- қылмыстық құқық бұзушылық нәтижесінде келтірілген мүліктік залалды ерікті түрде өтеу, қылмыстық құқық бұзушылықпен келтірілген моральдық және өзге де зиянның орнын толтыру;

- жеке басындағы, отбасылық немесе өзге де ауыр мән-жайлардың тоғысының салдарынан не жаны ашығандықпен қылмыстық құқық бұзушылық жасау;

- күш қолданып немесе психикалық мәжбүрлеу нәтижесінде не материалдық, қызметтік немесе өзге де тәуелділікке байланысты қылмыстық құқық бұзушылық жасау;

- шын ниетпен өкінуге, кінәсін мойындаап келуге, қылмыстық құқық бұзушылықты ашуға, қылмыстық құқық бұзушылыққа басқа да қатысушылардың әшкереленуіне және қылмыстық құқық бұзушылық нәтижесінде табылған мүлікті іздестіруге белсенді ықпал етуге бағытталған әрекеттер;

- сыйбайлас қатысушының қылмыстық құқық бұзушылықты сыйбайласып жасау кезінде қылмыстық құқық бұзушылықты болғызбауға бағытталған әрекеттері.

2. Қылмысқа байланысты мән-жайлар; қылмыскердің жеке басына байланысты мән-жайлар; кінәлінің қылмыстан кейінгі қызметіне байланысты мән-жайлар.

Қылмысқа байланысты мән-жайлар:

- алғаш рет қылмыстық теріс қылық не алғаш рет мән-жайлардың кездейсоқ тоғысының салдарынан онша ауыр емес немесе ауырлығы орташа қылмыс жасау;

- ауыр жеке басының, отбасының немесе өзге де мән-жайлардың тоғысының салдарынан не жанашырлықпен қылмыстық құқық бұзушылық жасау;

- қажетті қорғаныстың, аса қажеттіліктің, құқық бұзушылық жасаған адамды ұстап алудың, негізді тәуекелдің, бұйрықты немесе өкімді орындаудың құқыққа сыйымдылық шарттарын бұзу кезінде, жедел-іздестіру, қарсы барлау іс-шараларын немесе жасырын тергеу іс-қимылдарын жүзеге асыру кезінде қылмыстық құқық бұзушылық жасау;

- күш қолданып немесе психикалық мәжбүрлеу нәтижесінде не материалдық, қызметтік немесе өзге де тәуелділікке байланысты қылмыстық құқық бұзушылық жасау;

- қылмыстық құқық бұзушылыққа себеп болған жәбірленушінің занға қайшы немесе бейморальдық міnez-құлқы.

Қылмыскердің жеке басына байланысты мән-жайлар:

- кінәлі адамның кәмелетке толмағандығы;

- жүктілік;

- кінәлінің асырауында жас балалардың болуы;

- қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адамның есінің дұрыстығын жоққа шығарылмайтын психиканың бұзылуы.

Кінәлі тұлғаның қылмыстан кейінгі қызметіне байланысты мән-жайлар:

- медициналық немесе өзге де көмекті көрсету салдарына қарамастан, қылмыстық құқық бұзушылық жасағаннан кейін жәбірленушіге тікелей осындай көмек көрсету;

- қылмыстық құқық бұзушылық нәтижесінде келтірілген мүліктік залалды ерікті түрде өтеу, қылмыстық құқық бұзушылықпен келтірілген моральдық және өзге де зиянның орнын толтыру;

- шын ниетпен өкінуге, кінәсін мойынданап келуге, қылмыстық құқық бұзушылықты ашуға, қылмыстық құқық бұзушылыққа басқа да қатысушылардың әшкереленуіне және қылмыстық құқық бұзушылық нәтижесінде табылған мүлікті іздестіруге белсенді ықпал етуге бағытталған әрекеттер.

3. Қылмыстық құқық бұзушылықтың қоғамдық қауіптілік дәрежесін елеулі түрде азайтатын мән-жайлар және қылмыстық құқық бұзушылықтың қоғамдық қауіптілігін азайтуға байланысты емес мән-жайлар.

Қылмыстық құқық бұзушылықтың қоғамдық қауіптілік дәрежесін елеулі түрде азайтатын мән-жайлар:

- медициналық немесе өзге де көмекті көрсету салдарына қарамастан, қылмыстық құқық бұзушылық жасағаннан кейін жәбірленушіге тікелей осындай көмек көрсету;

- қылмыстық құқық бұзушылық нәтижесінде келтірілген мүліктік залалды ерікті түрде өтеу, қылмыстық құқық бұзушылықпен келтірілген моральдық және өзге де зиянның орнын толтыру;

- шын ниетпен өкінуге, кінәсін мойынданап келуге, қылмыстық құқық бұзушылықты ашуға, қылмыстық құқық бұзушылыққа басқа да қатысушылардың әшкереленуіне және қылмыстық құқық бұзушылық нәтижесінде табылған мүлікті іздестіруге белсенді ықпал етуге бағытталған әрекеттер;

- қажетті қорғаныстың, аса қажеттіліктің, құқық бұзушылық жасаған адамды ұстап алудың құқыққа сыйымдылық шарттарын бұзу кезінде, қылмыстық құқық бұзушылық жасау.

Қылмыстық құқық бұзушылықтың қоғамдық қауіптілігін азайтуға байланысты емес мән-жайларға Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 53-бабында көрсетілген және жоғарыда аталмаған қалған мән-жайлар жатады.

4. Кінәлінің қызметіне байланысты және кінәлінің қызметіне байланысты емес мән-жайлар.

Кінәлі адамның қызметіне байланысты мән-жайлар - Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 53-бабының 1-бөлігінің 1, 7, 8, 9-тармақтарында көрсетілген мән-жайлар.

Кінәлі тұлғаның қызметіне байланысты емес мән-жайларға Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 53-бабында көрсетілген қалған мән-жайлар жатады.

5. Қылмыстық жауаптылықтан және жазадан босататын негіздердің зандылық шарттарының бұзылуына негізделген және қылмыстық жауаптылық пен жазадан босататын негіздердің зандылық шарттарының бұзылуына байланысты емес мән-жайлар.

Қылмыстық жауаптылықтан және жазадан босататын негіздердің зандылығы шарттарының бұзылуына негізделген мән-жайларға Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 53-бабы 1-бөлігінің 9-тармағында регламенттелген мән-жайлар жатады.

Қылмыстық жауаптылықтан және жазадан босататын негіздердің зандылық шарттарын бұзумен байланысты емес мән-жайларға Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 53-бабында көрсетілген қалған мән-жайлар жатады.

6. Қылмыстық заңмен реттелген және қылмыстық заңмен реттелмеген мән-жайлар.

Қылмыстық заңмен реттелген мән-жайларға Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 53-бабында, 17-бабының 2-бөлігінде көрсетілген мән-жайлар жатады.

Қылмыстық заңмен реттелмеген мән-жайларға Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде көрсетілмеген, бірақ сотпен жаза тағайындау кезінде ескерілуі мүмкін мән-жайлар жатады.

Осылайша, жазаны жеңілдететін жағдайлардың мәні мен маңызын теориялық түрғыдан түсіну, сондай-ақ оларды тәжірибеде қолдану үшін біз жазаны жеңілдететін жағдайлардың жіктелуін ұсындық.

Жазаны жеңілдететін мән-жайларды келесі негіздер бойынша жіктеуге болады:

- 1) объективті және субъективті;
- 2) қылмысқа байланысты, қылмыскердің жеке басына байланысты, қылмыскердің қылмыстан кейінгі қызметіне байланысты;

3) қылмыстық құқық бұзушылықтың қоғамдық қауіптілік дәрежесін елеулі түрде азайтатын мән-жайлар және қылмыстық құқық бұзушылықтың қоғамдық қауіптілігін азайтуға байланысты емес мән-жайлар;

4) кінәлі тұлғаның қызметіне байланысты және кінәлі тұлғаның қызметіне байланысты емес;

5) қылмыстық жауаптылықтан және жазадан босататын және қылмыстық жауаптылық пен жазадан босататын негіздердің заңдылығы шарттарын бұзуға байланысты емес негіздердің заңдылығы шарттарын бұзуға негізделген негіздер;

6) қылмыстық заңмен реттелген және қылмыстық заңмен реттелмеген мән-жайлар.

Бұл ретте аталған жіктеудің шартты болып табылатындығын және жекеленген негіздер бірнеше жіктеу негіздеріне жатқызылуы мүмкін екенін айта кету керек.

Сонымен сұрақты төмендегідей тұжырымдаймыз:

1. «Жеңілдететін мән-жайлар» ұғымы «жазаны жеңілдету» ұғымынан тар . Десе де жазаны жеңілдететін мән-жайлар жазаны жеңілдету қалған (басқа) нысандарын жүзеге асыру барысында ескерілуге жатады.

2. Қолданылу аясына қарайқылмыстық жауаптылықты және жазаны жеңілдететін мән-жайларды тар және кең мағынада түсінеміз. Жеңілдететін мән-жайлар тар мағынада –бұл соттың жазаны қолдану үрдісінде жазаның мөлшерін норманың санкциясы шенберінде, не одан да төмендетуге ықпал ететін мән-жайлар, деп түсінуге болады. Ал кең мағынада жеңілдететін мән-жайлар –жаза қолдану үрдісімен шектелмейді, ол қылмыстық жауаптылық пен жазадан босатқанда қылмыстық іс-әрекеттің қауіптілік дәрежесін немесе қылмыскердің жеке басына қатыстықылмыстық заңнамаға сай қылмыстық жауаптылық пен жазаны дифференциациялау және дараландыру құралы саналады.

3. Жеңілдететін мән-жайлардың тізімін (ҚР ҚК-нің 53-бабына) келесі пункттермен толықтыру қажет: « карт адамдардың қылмыстық құқық бұзушылық жасауы»; «асырауында қария адамдардың болуы (елу сегіз жастағы және ол жастан асқан әйелдер, алпыс үш жастағы және ол жастан асқан еркектер)». Соңғыда, қария адамдардың еңбекке жарамсыз болуы шарт.

4. Қылмыстық жауаптылық пен жазаны жеңілдететін мән-жайлар ҚР ҚК-нің 53-бабымен көрсетілген және онда қарастырылмаған өзге де мән-жайлардан тұрады.

5. Жеңілдететін мән-жайлар мынадай функцияларды атқарады:

- Жазаны қолданғанда сот қылмыстық-құқықтық норманың санкциясы шегінде жазаның бір түрін барынша төмендету, сондай-ақ баламалы санкция болса, онда екі немесе үш жазалардың ең жеңілін тандау есебінен;

- Жазаны қолданудың арнайы ережелерін ескеру;

- Шартты түрде соттағанда ескеру;

- ҚР ҚК-нің 65, 68, 69, 70-баптары бойынша қылмыстық жауаптылықтан босатуда жеңілдететін мән-жайлар ескеріледі;

- ҚР ҚК-нің 72-бабына сай, жазаны өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босатуда ескеру;
- ҚР ҚК-нің 73-бабына сай, жазаның өтелмеген бөлігін неғұрлым жеңіл жаза түрімен ауыстыру не тағайындалған жаза мерзімін қысқартуда ескеру;
- ҚР ҚК-нің 74-бабы бойынша жүкті әйелдердің және жас балалары бар әйелдердің, жас балаларын жалғыз өзі тәрбиелеп отырған еркектердің жазаны өтеуін кейінге қалдырудда ескеру;
- ҚР ҚК-нің 75-бабымен ауруға шалдығуна байланысты жазадан босатуда ескеру;
- ҚР ҚК-нің 76-бабымен ауыр мән-жайлардың тоғысының салдарынан жазадан босату және жазаны өтеуді кейінге қалдырудда ескеру.

6. Жеңілдететін мән-жайлардың тізімінен (ҚР ҚК-нің 53-бабының 1-бөлігінде 11) -бөлімшесінен) «шын ниетпен өкіну» мән-жайын алыштастап, «Қылмыстық жаза тағайындаудың кейбір мәселелері туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2015 жылғы 25 маусымдағы № 4 нормативтік қаулысында, сондай-ақ Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының «Жазаны өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босатудың, жазаның өтелмеген бөлігін жазаның неғұрлым жеңіл түріне ауыстырудың және тағайындалған жаза мерзімін қысқартудың сот практикасы туралы» нормативтік қаулысында: «Сот кінәлінің шын ниетпен өкінетініне көз жеткізу үшін істі қарастырылады қажет етеді. Мысалы, сотталушының ұстанымын анықтау барысында (ҚР ҚПК-нің 365-бабы) және т.б.

Сотталушының шын ниетпен өкінетініне көз жеткізу ҚР ҚПК-мен де қарастырылады қажет етеді. Мысалы, сотталушының ұстанымын анықтау барысында (ҚР ҚПК-нің 365-бабы) және т.б.

7. Сот жазаны қолдану барысында қылмыстық заңнамаға, кінәлінің ішкі сенімі мен құқықтық санасына сүйенуі маңызды.

8. Жазаны жеңілдететін жағдайлардың мәні мен маңызын теориялық түрғыдан түсіну, сондай-ақ оларды тәжірибеде қолдану үшін біз жазаны жеңілдететін жағдайлардың жіктелуін ұсындық. Жазаны жеңілдететін мән-жайларды келесі негіздер бойынша жіктеуге болады: 1) обьективті және субъективті; 2) қылмысқа байланысты, қылмыскердің жеке басына байланысты, қылмыскердің қылмыстан кейінгі қызметіне байланысты; 3) қылмыстық құқық бұзушылықтың қоғамдық қауіптілік дәрежесін елеулі түрде азайтатын мән-жайлар және қылмыстық құқық бұзушылықтың қоғамдық қауіптілігін азайтуға байланысты емес мән-жайлар; 4) кінәлі тұлғаның қызметіне байланысты және кінәлі тұлғаның қызметіне байланысты емес; 5) қылмыстық жауаптылықтан және жазадан босататын және қылмыстық жауаптылық пен жазадан босататын негіздердің заңдылығы шарттарын бұзуға байланысты емес негіздердің заңдылығы шарттарын бұзуға негізделген негіздер; 6) қылмыстық заңмен реттелген және қылмыстық заңмен реттелмеген мән-жайлар.

2.3 Женілдететін мән-жайлардың есебінен қылмыстық жазаны дифференциациялау және дараландыру

Қылмыстық жаза кінәлінің жасаған құқыққа қайшы іс-әрекетіне мемлекеттің атынан сот органы берген қылмыстық құқықтық бағасы. Бұл құқықтық баға кінәліні заң шеңберінде занды мүдделері мен құқықтарының шектелуіне алып келеті рас.

Қылмыскер қоғамдық қатынастарға қолсұға отырып, белгілі бір объектіге «ынғайсыздық» келтірсе, ол мемлекет тарапынан өзінің-әрекетіне сай қылмыстық жаза мөлшерінде тағайындалатын «ынғайсыздықты» күтуі шарт. Кінәлінің қылмыстық құқық бұзушылығы үшін мемлекет атынан тағайындалатын жазаныңмақсаты - кек алу емес, әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіру, сондай-ақ сottalғan адамды түзеу және сottalған адамның да, басқа адамдардың да жаңа қылмыстық құқық бұзушылықтар жасауының алдын алу екендігі қылмыстық заңда айтылған [2]. Десе де әрбір сottalған адам өзінің теріс әрекеті үшін мәжбүрлеу шарасын сезінуі керек те. Кей кезде жеке адамға тағайындалған жазалау шарасы шын мәнінде қылмыскерге азап шегудің элементтерін жоққа шығарады. Мысалы, өлтіруге оқталған әрбір әрекет «жазалана» бермейді. Есі дұрыс емес адамның шыбықпен ұрған әрбір соққыны қабылдамайтыны белгілі, тіпті құлкіге айналдыруы да ғажап емес. Бірақ та оның басқа шараны жаза ретінде қабылдауы әбден мүмкін.

Қылмыстық құқық бұзушылық үшін кінәлінің тек өзін жазалағандай, оған қолданылатын қылмыстық жаза да, қылмыстық-құқықтық ықпал ету шарасы да, жазадан келетін зардап та оның өзінің жеке басына қатысты болуы керек. Бұл - қылмыстық құқықтың басты шарттарының бірі. Мақсатқа сай әділ жаза тағайындалуы үшінқылмыстық жауаптылық пен жаза дифференциацияланған және дараландырылған болуы шарт.Мұндағы, «индивидуализация», яғни «дараландыру» сөздері сөздікте біреуге немесе бір нәрсеге тән жеке қасиеттер, белгілер арқылы анықтау деген мағынаны білдіреді [121].Сәйкесінше, қылмыстық жауаптылықты, жазаны дараландыру ұғымына қатысты пікірлер бірыңғай емес, даулы. Мысалы, И.С. Самошенко мен М.Х. Фарукшиннің пікірінше, жазаны дараландыру - белгілі бір құқық бұзушылықтың жеке ерекшеліктерін және субъектіні ескеруді және осы ерекшеліктерді дәлірек көрсететін шараны тағайындауды қамтиды [122, 156 б.]. З.М. Салиховтың пікірінше, жазаны дараландырудың мәні жасалған қылмыстың қоғамдық қауіптілігінің дәрежесін, кінәлінің жеке қасиеттерін және қылмыстың тікелей сипаттамайтын басқа да жағдайларды ескере отырып, соттың жаза түрлерін, мерзімін немесе мөлшерін анықтау болып табылады [123, 9 б.].

Ал И.И. Карпец еңбегінде, жазаны дараландырудың жаза тағайындаудың басқа қағидаларымен байланысы, қылмыстық құқықтағы жалпы бөлімі ережелеріндегі орны, айыптының жеке басы, жазаны өтеудің жалпы мәселелері туралы сөз қозғап, жазаны дараландыруды тақырыптың тиегі еткен. Жазаны

дараландыру жазалау құралымен сottalғандарды түзетуге және қайта тәрбиелеуге, сондай-ақ сottalғандардың да, басқалардың да жаңа қылмыстарды жасаудың болдырмауға мүмкіндік береді [124, 125 б.]. Бұл анықтамада жазаны дараландыру ғана емес, сонымен қатар жазаның көмегімен қолжеткізуі тиіс мақсаттар айқындалады.

Осы текстес түсінікті еңбегінде И. Ребанен береді. *Жазаны дараландыру*, ол нақты бір жаза тағайындағанда сottың өзінің бойында қалыптасқанқүқықтың санасынақарай кінәлінің қылмыстық іс-әрекетінің сипаты мен қауіптілігіне, тұлғаны сипаттайтын белгілермен байланыстырып жазаны жеңілдететін және ауырлататын мән-жайларды есепке алуы болып табылады.

Сонымен, ғылыми еңбектердеекі түрлі бағытта жазаны дараландыру ұғымына қатысты ой-пікірлер қалыптасқан делінеді, бірі - жауаптылықты жеңілдететін не ауырлататын мән-жайларды қылмыстық іс-әрекеттің сипатына, кінәлінің тұлғасынақақтыстырылса, ал екінші топтағы ғалымдар жаза мақсатына қолжеткізуді басты шарт етіп алуға тырысады (И.И.Карпец, П.А Сарайкин) екен [125, 32 б.]. Соңғы пікірді дамыта отырып, К.А. Камхадзе диссертациялық еңбегінде жазаны дараландыру ұғымын әлеуметтік міндетпен байланыстырса, ал С.Г. Арапиди, жазаны дараландырудың діл жазаны тағайындаудағы сottың қызметі, деп қарайды. Біз де жоғарыда қарастырылған пікірлерді қолдаймыз, себебі жазаны дараландыру ұғымын, оның жаза мақсаттарына қолжеткізудегі орнын, болашақты болжай отырып туындастырып міндеттерді жете түсіну - бүгінгі күннің талабы және құқық қолданушы органдар үшін аса қажет болмақ.

Дифференциациялау ұғымына қатысты айтсақ, ол - айырмашылық, бөлу, бөлшектеу дегенді білдіреді. Алайда, қылмыстық заңнамада жауаптылық пен жазаны дифференциациялау ұғымының мазмұны бұл түсініктен өзгешерек.

Қылмыстық жауаптылықты дифференциациялау біртекtes қылмыстық құқық бұзушылықтардың қоғамға қауіптілігінің дәрежесін анықтаудың шегін анықтауда маңызы зор. Дифференциациялауда қылмыстың қоғамға қауіптілік сипаты мен қылмыскердің жеке басын сипаттайтын қасиеттерді ескере отырып, өзі қылмыстық жауапкершіліктің шектерін, деңгейін, көлемі мен шектерін белгілейді.

Қылмыстық жауаптылықты дифференциациялау процесінде мән-жайларды ескере отырып, жіктеу нәтижесінде жасалған нақты қылмыс үшін құқық қолданушыға қажетті режим, оның түрі мен мөлшерін анықтауға мүмкіндік туындауды, деп көрсетеді Л.Л. Кругликов [109, 6 б.]. Т.А. Лесниевский-Костарева жауапкершілікті дифференциациялауда екі аспектіні – заң шығарушының қызметі мен бұл қызметтің нәтижесін бөліп көрсетеді. Заң шығарушы қылмыстың қоғамға қауіптілігі мен кінәлінің жеке басына қарай түрлі қылмыстық-құқықтық зардаптың туындастынын анықтайты, деп есептейді [126, 52 б.]. А.Ю. Боковня да осы пікірді жақтап жазаны дифференциациялау толығымен қылмыстық жауаптылықты дифференциациялау саласына кіреді, өйткені бұл жауапкершілік мазмұнының бір бөлігі саналады және жазаны дараламас бұрын, алдымен ол заңда дифференциациялануы тиістігін көрсетеді [127.].

С.Г. Арапиди, жазаны дифференциациялауды - қылмыстың сипаты мен қоғамға қауіптілік дәрежесін, саралаушы мән-жайларды және кінәлінің жеке басын сипаттайтын белгілерді ескере отырып, қылмыстық заңда жазаның түрлерін, мерзімдерін немесе мөлшерін (шараларын) бекіту [110], деп түсінеді. Автордың пайымдауыша, *кінәлі адамға қолданылатын ықпал ету шарасының көлемі* қылмыстық заңға сай қылмыстық жауаптылықты дифференциациялаудың көмегімен айқындалады.

Қылмыстық жауаптылықты дифференциациялау - оны дараландырудың негізі, ажырамас бөлігі және қолданыстағы қылмыстық заңнамаға сәйкес жүзеге асырылады. Заң шығарушы заңда қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін кінәлі адамдарға қолданылатын жазаның түрлері мен қылмыстық-құқықтық сипаттағы басқа да шаралар жүйесін құру арқылы қылмыстық дифференциациялауды жүзеге асырады. Осы мақсатта ҚҚ-нің Ерекше бөлімінің баптарында әртүрлі санкциялар көзделсе, ал ҚҚ-нің жалпы бөлімінің баптарында жаза тағайындау және шартты түрде соттау институттарын, шартты түрде мерзімінен бұрын және жазадан босатудың өзге де түрлерін қолдану ережелері айқындалған. С.Г. Арапиди, жазаны дифференциациялау мен дараландыруды субъектісі бойынша ажыратады, яғни, жазаны дифференциациялау - заң шығарушымен белгіленсе, ал жазаны дараландыру – соттың қызметі саналады.

В.Б. Мишкин жазаны жеңілдетуді іске асыру деп соттың белгілі бір адамға жаза тағайындаі отырып, оның жазасын жеңілдететін мән-жайлар бар деп тапқан жағдайда Қылмыстық кодекстегі жазаны жеңілдететін нормаларды қолдануын айтады [128]. Әрі қарай автор қылмыстық жазаны дараландырудың келесі белгілерін бөліп көрсетеді: 1) жазаны тандау; 2) тандауды сот жүзеге асырады; 3) тандау жазаны заңнамалық дараландыруға негізделеді; 4) Қылмыстық кодекстің нормаларында қарастырылған барлық мән-жайларды негізге алып, дараландыруға болатын нұсқаны алу; 5) белгілі бір адамға (адамдарға) қатысты таңдалынады; 6) қылмыстың жасалуы таңдалынады; 7) қылмыстық материалдық және процессуалдық құқықтық қатынастар аясында таңдалынады [129, 21 б.]. Десе де сот жазаны дараландыру барысында қылмыстық-атқару қатынастарымен де байланыста болады.

Сонымен қатар «дараландыру» ұғымының мазмұнын көңейту мақсатында кейбір авторлар оған жазаны дифференциациялау ұғымын қосып қарастырады (П.В.Коробов, Р.Л.Хачатуров) [130, 94 б.]. Алайда, жауаптылық пен жазаны дифференциациялау және дараландыру ұғымдары екі жеке ұғымдар және қылмыстық құқықта жан-жақты қарастыруды қажет етеді. Бұл ұғымдарды бір-біріне қарама-қайшы қоюға тырыспаған жөн.

Сот жасалған қылмыстық іс-әрекет үшін тікелей жауаптылық қаралған ҚҚ-тің Ерекше бөлігіндегі нормамен қаралған жазаның түрі, мөлшері шегінде жаза назарға алынуы тиіс. Бұл оңай шара емес. ҚҚ-тің Ерекше бөлігімен қаралған нормадажекеленген қылмыстық құқық бұзушылықтың жазаларының көпшілігінде жаза біртекtes және бір мөлшерде болып кездеспейді. Қылмыстық норманың санкциясында, әдетте, баламалы жазалар, қосымша жазалардың

нақты түрі, жоғарғы және төменгі шегі, кейде тек жоғары шегі, не тек төменгі мөлшерлері көрсетіледі. Әрбір соңғы аталған жағдайдың іздік себептері бар.

Қылмыстық заң қабылдағаннан кейінkelешектежасалатын ерекет немесе әрекетсіздік үшін жауаптылық тудыруды заң шығарушы кодексте қарастырады. Қылмыстық кодекс қабылданғанда заң шығарушы қылмыстық іс-әрекетті кімдер және қалай, қаншалықты қауіптілік дәрежеде жасайтынын білмейді, себебі Парламенттің накты қылмыстық істерді қарау уәкілеттігі жок. Қылмыстық істі қатысты әрбір дерек, сотқа дейінгі тергеп-тексеру, сот органдарына ғана белгілі болады. Заң шығарушы қылмыстық құқық бұзушылық үшін барлық жағдайда біртекtes, бір мөлшерде жазаларды қарастыра алмағандықтан белгіленетін жазаның бір немесе бірнеше түрлері, олардың жоғары, не төмен шегі шамамен нақтыланады.

Жаза тағайындағандазаңмен белгіленген жазалардың түрі мен көлемі шегінен шықпаудың маңызы зор. Өйткені, заң шығарушының біртекті қылмыстар үшін жаза түрлері мен көлемін көрсетуі құқық қолдану процесінде қыындықтар тудырмайды.

Құқықтық сана мен ішкі сеніміне сүйеніп соттың жаза тағайындауы, бұл оның түсігінде қалыптасқан ҚК-гі нормадағы ережелер (Жалпы және Ерекше бөлімдегі) негізінде кінәліге белгіленген жазаның әр сотталушының істеген қылмыстық іс-әрекетінелайықтыетіп қолдануы айтылады.

Практикаданақты нормамен қаралған екі бірдей қылмыстық іс бойынша кінәлілердің іс-әрекеттері ұқсас болып көрінгенмен, олар өзаражасалу әдісі, қауіптілік дәрежесі, кінәлінің жеке басының қасиеттерімен, іс бойынша жеңілдететін неауырлататын мән-жайлары бойынша ерекшеленеді, сондай-ақ ешбір жағдайда фактілер, фрагменттері дәлме-дәл келе бермейді. Сол сияқты соттарда бірдей етіп үкім тағайындауда жады. Себебі әрбір соттың өз түсігі, өзіне тән құқықтық санасы қалыптасады. Сондықтан заңда көрсетілген жалпы ережелерді, ұқсас болса да әрбір фактіге, қылмыс оқиғасына қатысты кінәліге қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін белгіленетін жазаның шегі нақтыланып, сол қылмыстық іс-әрекетке және кінәлі адамға лайықты жаза қолдану тек құзіретті сотқа жүктелінеді.

Бір қарағанда біртекті болып көрінгенімен, түрмиста әртүрлі болып кездесетін қылмыстық істер үшін заңда көрсетілген жалпы нормаларды істердің өзгешелігіне, қауіптілік дәрежесіне және қылмысты жасаған қылмыскердің жеке басына сай қолдану судьялардың құқықтық санасына, ішкі сеніміне де тәуелді. Сот үкім шығарғанда келесі үш нәрсеге бағынады: заңға, құқықтық санасына және ішкі сеніміне. Әрине, құқықтық сана мен ішкі сенімді соттардың қалауы деп ұғыну қате түсінік. Құқықтық санаға, ішкі сенімге негізделу – бұл соттардың қылмыстық құқықтағы нормаларды қаралып отырған істің барлық өзгешеліктерін ескеріп, дәлме-дәл қолданғанына соттың іштей сенімді болуын білдіреді.

Алайда, іс-тәжірибедегі барлық өмірлік жағдайлар үшін қылмыстық құқықтық нормалар қолдануға келмейтін кездерде сот істі қалай шешпек? Мұндай жағдайда да сот өзінің құқықтық санасына, ішкі түсігіне, сеніміне

сүйеніп, қылмыстық заңнамаға негізделіп шешуі керек. Қылмыстық кодекске сай:

- ҚК-тің Ерекше бөліміндегі норманың санкциясы бірнеше жаза түрлерін қарастырады.
- Аталған жазаның ауыры кінәліге тұра келмегендіктен сот жеңіл жазаны қолдану қажет деп шешсе, ҚК-пен бұл шара құпталады.
- Іс бойынша сottалушыға жаза қолдану қажет емес деп тапса, қылмыстық занда мұндай шешімге рұқсат береді. Соттың құқықтық санасы, ішкі сенімі үйлеспейтін жағдайларда сот қылмыстық істі бойыншажеке адам мен қоғамдық мұдделерді өзара ұштастыра отырып шеше алады, заңмен оған жол беріледі.

Сонымен, *жазаны дараландыру дегеніміз* – қылмыстық жаза мақсаттарына қолжеткізу үшін соттың құқықтық санасы, ішкі сенімі және қылмыстық заңның негізінде жазаны қолданғанда қылмыстық іс-эрекеттің сипаты мен қоғамға қауіптілік дәрежесіне, кінәлінің жеке басымен байланысты жеңілдететін не ауырлататын мән-жайларды есепке алу болып табылады. Ал *жазаны дифференциациялау деп* қылмыстық заңмен қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін кінәлі адамдарға қолданылатын жаза түрлері мен қылмыстық-құқықтық ықпал етудің басқа да шараларының, олардың шектерінің анықталуын айтамыз.

Қолданыстағы Қылмыстық кодексте жазаны жеңілдететін және ауырлататын мән-жайлар қылмыстық занда жауаптылықты анықтау сатысында қылмыстық жауаптылықты дифференциациялау және дараландырудың критерийлері ретінде әрекет етеді. Сонымен бірге, олар кінәлі адамға жаза тағайындау үшін істі сотқа беру сатысында оны қылмыстық жауапкершілікке тарту туралы мәселені шешкендедараландыру критерийін ескереді. Тағы бір варианты, бұл мән-жайлар кінәліге жазаның түрі мен мөлшерін таңдау сатысында жазаны дараландырудың критерийісаналады. Бұл мән-жайларды заң шығарушы ерекше бөлімнің санкциясы шегінде және санкцияның тәменгі шегінен тәмен жаза тағайындаудың арнайы ережелерін реттеуде ескереді. Мән-жайлардың тізімі шартты түрде сottау туралы шешім қабылдаған кезде де назарға алынады.

Байқап отырғанымыздай, жеңілдететін мән-жайлар түрлі мүмкіндіктерге ие. Оларды түрлі негіздер бойынша топтастыра отырып, жеңілдететін мән-жайлардың мазмұнын, мәнін толық түсінеміз, сондай-ақ оның құқық қолдану процесін жеңілдетеді. Осы тұста С.Г. Арападидің жеңілдететін мән-жайларды топтастыру негіздеріне назар аударып көрейік [110, 7 б.].

Жеңілдететін мән-жайлардың қылмыстық жауаптылық пен жазаға тарту мәселелерін шешуге әсер етуіне байланысты:

- 1) жазаны дараландыру кезінде ескерілетін, жалпы сипаты бар жеңілдететін мән-жайлардың тізімі;
- 2) «ерекше» жеңілдететін мән-жайлар белгіленген жоғарғы шектен тәмен жазаны таңдауға немесе іс жүзінде өкінуіне байланысты не жәбірленушімен татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босатуға негіз болады;
- 3) міндетті белгілері ретінде нақты қылмыстардың құрамына кіретін жеңілдететін жағдайлар болып бөлінеді.

Әрине, мұнда соңғы топқа қатысты пікір даулы. Себебі, ҚК-тің 51-бабының 3-бөлігіне сай, егер жеңілдететін мән-жай ҚК-тің тиісті нормасында қылмыстық іс-әрекеттің белгісі ретінде қаралса, жаза тағайындау кезінде қайтадан ескерілмейді [2].

Автор кінәлінің қылмыстық іс-әрекетінің сипаты, қауіптілік дәрежесі және қылмыс аяқталғанға дейінгі және одан кейінгі іс-әрекеттерін бағалап, жеңілдететін мән-жайлардың қолданылу мүмкіндігін төмендегідей топтастырады:

- 1) қылмысқа дейін немесе қылмыс үстінде орын алған;
- 2) қылмыстан кейінгі жеңілдететін мән-жайлар.

Сот жаза тағайындаудың жалпы ережелері негізінде жазаның орындалуы барысында, тіпті, жауаптылық пен жазадан босату мәселесін шешкенде де жазаны жеңілдете алады еken. Ал жауаптылық пен жазаны дифференциациялау, дараландыру процесі ҚК-пен белгіленген жеңілдететін мән-жайлардың есебінен жүргізіледі.

Енді іс-тәжірибеден мысал келтірсек. «Сот ҚР ҚК-нің 366-бабының 4-бөлігінің 2, 3, 4-тармақтары бойынша азамат К., азамат С, азамат З., азамат М., азамат Б., азамат О., азамат З. және Г. азамат А.-ға қатысты үкім шығарады.

Азамат К., азамат Г., азамат М., азамат Б., азамат О., азамат З.-ға қатысты ҚК-нің 53-бабы 1-бөлігінің 4), 6) және 11) - тармақтарындағы жеңілдететін мән-жайларды, ал а Азамат Г. мен азамат А.-ға қатысты ҚК-нің 53-бабы 1-бөлігінің 6) және 11) – тармақтарымен қаралған жеңілдететін мән-жайларды ескереді. Сондай-ақ аталған сотталғандарға қатысты сот ҚК-нің 54-бабы 1-бөлігінің 13) тармағындағы ауырлататын мән-жайда істе кездеседі.

Сонымен бірге, сотталғандардың денсаулықтарының болмауын, өздеріне, жанұяларына жазаның ықпалын, істі ашуға көмектескенін, сотты болмағандарын ерекше мән-жайлар деп тани отырып, ҚК-нің 55-бабының 4-бөлігіне сай, ҚК-тің 366-б. 3-бөлігіндегі ең төменгі шектен төмен жазаны белгілеуге негіз бар, деп есептейді [131].

Сот тәжірибесіндегі қылмыстық іс-бойынша материалдарға баға бере отырып, жазаның өтелуі кезінде жеңілдеть шарасын қолданылууды шешкендекөп жағдайда сот сотталғандардың шын ниетпен өкінетіндігіне назар салатындығын байқаймыз. Мұнан түсінетініміз, сотталғандардың өз іс-әрекеттерінің қате екендігін сезінуі, шын мәнісінде соттың жеңілдететін мән-жайларды қолдануы үшін маңызды болмақ. Демек, шын ниетпен өкінуді жазасын өтеп жүрген адамның жазасын жеңілдетудің басты критерийі ретінде тану қажет.

Сонымен атап ғана սұрақты қелесідей тұжырымдармен қорытындылаймыз:

1. Жазаның ішкі мәнін «азап шектіру» құрмайды. Жаза қылмыстық іс-әрекетті жасаған адамның өзінің жеке басына қатысты қолданылады.
2. Мақсатқа сай әділ жаза тағайындалуы және жазаның орындалуында дифференциациялау және дараландырудың есебінен жаза жеңілдетіледі.
3. Соттың өзінің ішкі сеніміне, қылмыстық занға және құқықтық санасына сүйеніп, жазаны қолдану процесінде жеңілдететін және ауырлататын

мән-жайларды есепке алуын - жазаны дараландыру деп түсінеміз. Бағыты - қылмыстық жаза мақсаттарына қолжеткізу болып табылады. Мұндағы жеңілдететін және ауырлататын мән-жайларкінелінің қылмыстық әрекетінің сипаты мен қоғамға қауіптілік дәрежесіне, кінелінің жеке басына қатысты болады.

4. *Жазаны дифференциялау* - қылмыстық заңмен қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін кінәлі адамдарға қолданылатын жаза түрлері мен қылмыстық-құқықтық ықпал етудің басқа да шараларының, олардың шектерінің анықталуы.

5. Қылмыстық жазаны жеңілдететін мән-жайлар - жазаны дараландыру мен дифференциялау критерий.

3. ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАЗАНЫ ЖЕҢІЛДЕТУДІҚ ЖЕКЕЛЕГЕН НЫСАНДАРЫН ҚОЛДАNUДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН ОНЫ ШЕШУ ЖОЛДАРЫ

3.1 Қылмыстық жазаны жеңілдету нысандарын жүйелеу мәселелері

Соттар жасалған қылмыстық құқық бұзушылықтың түрі мен қоғамға қауіптілік дәрежесін, істің мән-жайын, кінәлінің жеке басын және оның жауаптылығын жеңілдететін немесе ауырлататын жағдайларды ескере отырып, жаза тағайындау кезінде оған жеке тұрғыдан қарау жөнінде заң талаптарын бұлжытпай орындауы тиіс. ҚК-тің 53, 54-баптарында көрсетілген жауаптылықты жеңілдететін және ауырлататын мән-жайлардың толық есепке алынуы жазаның заңды, негізді және әділ болуына тығыз байланысты [132, 25 б.].

Қылмыстық құқық теориясында «жүйелеу» ұғымы келесі қырынан көрінеді: жүйелеуді құру рәсімдері; құрылған жүйелер; жүйелерді пайдалану рәсімдері [133, 233 б.].

Қылмыстық заңнамада жазаларды жеңілдетуден қатаңдатуға қарай жүйелеу ережесі қылмыстық құқықтағы жаза тағайындаудың жалпы ережелеріне сәйкес келеді, яғни бұл қылмыскерді жазалағанда жазалау тәсілдері үнеммен пайдаланылады. Бұл ретте, егер кінәліні қылмыстық құқық бұзушылық үшін көзделген жазаның жеңілдеу түрі жазалаудағы мақсатты қанағаттандыра алмаса, онда жазаның қатаңырақ түрі тағайындалады.

Сонымен қатар, қылмыстық заң жазаны жеңілдетудің *бірнеше нысандарынқарастырады*. Оны жазаны жеңілдету құралдары (әдістері) деп те атайды. Теорияда жазаны жеңілдету құралдарына қатысты пікірлер бірыңғай емес. Мысалы, В.Б. Мишкин жеңілдететін мән-жайларды; процессуалдық келісімде, ерекше мән-жайлар болғанда, алқаби іске қатысқанда, аяқталмаған қылмыстарда жаза белгілеу тәртіппері; шартты тұрде соттау; мерзімінен бұрын босату; жазаны алмастыру; артықшылықты құрам белгілері - жазаны жеңілдету құралдарының элементтеріне жатқызады [128].

Ал В.М. Степашиннің диссертациялық зерттеу жұмысында жоғарыда атаптандардан бөлек жазаны жеңілдетудің келесідей әдістерін бөліп қарайды:

ҚК-тің 10-бабының 1-бөлігі, 12-бабы); 53-бабының 5-бөлігі, 54-бабының 2-бөлігі, 57-бабының 2-бөлігі, 59-бабының 2-бөлігі, 88-бабының 1-бөлігі; 55-бабының 1-бөлігі); ҚК 62, 65-баптар; ҚК-тің 78-бабының 4-бөлігі, 83-бабының 3-бөлігі; б) ҚК-тің 80-бабы; ҚК-тің 81-бабының 3-бөлігі; ҚК-тің 83-бабының 3-бөлігі; д) ҚК 84, 85-баптары; ҚК-нің 58-бабының 3-бөлігі» [134].

Енді жазаны жеңілдету институтының жекеленген элементтеріне тоқталып өтсек.

1. Жауаптылық пен жазаны жеңілдететін мән-жайлар деп – кінәлінің жеке басын және қылмыстық әрекетінің қоғамға қауіптілік дәрежесін назарға алып, жауаптылығы мен жазасын төмендететін әртүрлі факторларды түсінеміз. Жеңілдетілген мән-жайлар норманың санкциясында көрсетілген жаза шегінен де төмен мөлшерді, жеңілдеу жаза түрін белгілеуге, сонымен бірге қылмыстық

жауаптылықтан толықтай босатуға, не шартты соттауға мүмкіндік береді. Жазаны дифференциациялау мен дараландыру жазаны жеңілдететін мән-жайлардың есебінен жүргізіледі.

2. Жазаны жеңілдету нысандары

Заңда көзделгеннен неғұрлым жеңіл жаза тағайындау – бұл жазаны жеңілдетудің бір нысаны (құралы) болып табылады.

2014 жылғы ҚР ҚК-і жеңілдететін мән-жайлар бойынша жаза тағайындау ережелеріне жеке норма арналмайды. Тек 1997 жылғы ҚК-тің 53-бабында бұл мәселе жеңілдететін мән-жайлардың тізімімен қатар қарастырылған болатын.

ҚР ҚК-нің 55-бабының 1-3-бөліктегінде жеңілдететін мән-жайлар бойынша жаза тағайындаудың ережелері қарастырылады. Бұл ережелерді қолдану үшін жеңілдететін мән-жайдың болуы және ауырлататын мән-жайлардың болмауы шарт.

ҚК-тің 79-бабына сай, сот елеулі түрде кеңейтілген өкілеттікке ие. Сотқа заң шығаршы санкцияда көзделген төменгі шектен де төмен жаза тағайындауға өкілеттік береді, сонымен қатар қылмыс санатын неғұрлым жеңіл санатқа өзгерте алады. Ал қылмыс санаттарының өзгеруі елеулі құқықтық салдарға әкеп соқтырады.

Қылмыс санаттарын ҚР ҚК-де көзделгеннен де төмен санатқа өзгерту механизмін енгізу барысында келесі жағдайларды дәлелдеу қажет, ол: кінәлінің жасаған әрекеті формальды болса да, нақты белгілерге ие, яғни ҚР ҚК-де қарастырылған ауырлығы орташа, ауыр немесе аса ауыр қылмыстар деп іс-әрекеттің нақты мән-жайлары, қылмыстық заңмен белгіленгендейқоғамға қауіптілік дәрежесі ауыр емес, яғни жазаны жеңілдететін мән-жайлар сақталып, жазаны ауырлататыны кездеспеуі керек [135].

Сот жазаны жеңілдету туралы мәселені шешкен кезде бағалаушы категорияларды, яғни қоғамдық қауіптілік сипаты және дәрежесі, мән-жайдың ерекшелігін негізге алады, ал үкім шығарарда іс бойынша белгілі болған мән-жайларды ерекшедеп тани отырып, ҚК-тің баптарын қолданғанда кінәлінің жеке басына қатысты мәліметтерді ашып көрсетеді. Қылмыстық кодекске сәйкес, заңмен көзделгеннен төменгі шектен де төмендеу бас бостандығынан айыру мерзімін көрсетіп немесе сараланған норманың санкциясында көзделген неғұрлым жеңіл жаза түрін тағайындау отырып, сот үкімнің негізгі бөлігінде шешімдеріндәледеп, жазаны жеңілдетуге негіз болған ерекше мән-жайларды сипаттауы тиіс.

Шетел тәжірибесінде ерекше және жай жеңілдететін мән-жайларды жазаны жеңілдетудің екі бөлек негізі ретінде қарастыратын жағдайды кездестіруге болады. Мысалы, Белорусь ҚК-де жеңілдететін мән-жайлар бойынша жаза тағайындау (ҚК-тің 69-бабы), ынтымақтастық туралы сотқа дейінгі келісім жасалған жағдайда жаза тағайындау (69-1 бап), белгілі бір қылмыс үшін көзделген жазадан гөрі неғұрлым жеңіл жаза тағайындау (ҚК-тің 70-бабы) [26].

Жазаның жеңілдетілу шарасы жазаның шегіне әсер етеді. Отандық заңнамада қылмыстық жазаның шектерін белгілеудің бірнеше тәсілдері кездеседі. Жазаның мерзімі, мөлшері - сандық түрғыда, режим, жаза

түрлеріне қарайкінәнің көлемі анықталады. Кінәлі адамға ықпал ету құралдарын таңдаудың кеңдігі сот жұмысын елеулі түрде женілдетеді.

Жазаның мерзімі мен мөлшерінің шегі ҚҚ-тің тиісті бабының санкциясындағы жаза түрлерімен жеке анықталады. Бұл жаза шегін абсолютті түрде анықтай алмайды, сондықтан кейбір жағдайларда ол шектерден шығуға болады.

Қылмыстық кодекстің көптеген санкциялары баламалы болып келеді, басқаша айтқанда, жазаның бірнеше түрін таңдау, қолдану мүмкіндігін заң шығарушы ұсынады.

Ерекше мән-жайлар бойынша жаза тағайындаудың мазмұны женілдететін мән-жайлар бойынша жазаны тағайындау жолдарына сәйкес келмейді, соңғы мән-жайдың көмегімен кінәлінің әрекеттері сараланатын ҚҚ-тің ерекше бөлімінің бабының санкциясы шегінде ғана жазаны женілдетеді. Мысалы, ҚҚ-тің Ерекше бөлігінің тиісті бабының санкциясында бас бостандығынан айырудан бөлек женілірек негізгі жаза түрі қарастырылған жағдайда, негізгі женіл жазатағайындалуға жатады.

Сот жекелеген жағдайларда регламентtelген тізіммен шектелмейді. Бұл жазаның барлық түрлеріне қатысты қолданылады. Мұнда, сот жазаның негізгі түрінің мерзіміне немесе мөлшеріне ҚҚ-тің Ерекше бөлігінің тиісті бабында көзделген ең жоғары мерзіміне немесе мөлшеріне қатысты шек қоя алады (қылмыстың санатына қарай 1/2, 2/3, ¾-нен аспайтын) [2]. Аталған тәсілдердің екеуі де кінәлі адамның да, жасалған қылмыстың да қоғамдық қауіптілік дәрежесін де едәуір төмендеді.

Қылмыстық заң көзделген жазадан неғұрлым женіл жаза тағайындаудың келесідей үш жолын белгілеген:

Бірінші тәсіл – сот жазаның осы бапта көзделгеннен неғұрлым женіл түрін тағайындауы мүмкін.

Жазаны төмендетудің *екінші тәсілі* - ҚҚ-тің Ерекше бөлігінің тиісті бабының санкциясында көзделген ең төменгі шектен төмен жаза тағайындау болмақ.

Ал міндетті жаза ретінде көзделген қосымша жаза түрін қолданбау үшінші тәсілді құрайды.

Алғашқы және екінші амалдарда жазаның шегі, не түрі ҚҚ-тің ерекше бөлігінің тиісті бабының санкциясының шегінен төмен, ал үшіншіде – сол баптың санкциясы шегінде белгіленеді. Бұл құқық бұзушыға ықпал етудің факультативтік құралдарының көмегімен қылмыстық жауаптылықты күшайтпеуге де болады. Сот негізгі жазамен шектеле отырып, жауаптылықты женілдетеді. Бірақ та «ҚҚ-нің 55-бабын қолдану арқылы сот белгілеген жазаның мөлшері жазаның осы түрі үшін заңмен белгіленген шектен кез келген жағдайда төмен болмауға тиіс» [76].

Іс-тәжірибе материалдарынан ерекше мән-жайлардың есебінен женілдететін жаза тағайындауға мысал келтіріп кетсек.

«Алматы қаласы Бостандық аудандық соты сотталушылар М.М. Калиевтың ҚҚ-нің 28-бабының 5-бөл., 189-бабының 3-бөл., 1,2,3-тармақшымен, ал Г.У. Сержановтың ҚҚ-нің 28-бабының 5-бөл., 189-

бабының 3-бөл. 1,3-тармақшасымен, ал F.M. Ағайдарды - ҚР ҚК-нің 28-бабының 5-бөл., 189-бабының 3-бөл. 1-тармақшасымен айыпты деп танып, қылмыстық жауаптылықта тартады.

Сот жаза тағайындағанда төмендегідей жауапкершілік пен жазаны жеңілдететін мән-жайлар ескерілген. Сотталушы М.М. Қалиековке жазаның түрі мен мөлшерін айқындау кезінде сот жеңілдететін мән-жайлар ретінде ҚК-нің 53-бабына сай, жасаған ісіне шын ниетпен өкінуі және кінәсін толық мойындауын, оның бұрын сottалмауын, асырауында жұбайы мен төрт баласының болуын, олардың біреуі кәмелетке толмаған, келтірілген материалдық залалды толық өтеуін, ҚК-нің 54-бабымен қарастырылған қылмыстық жауаптылық пен жазаны ауырлататын мән-жайлардың болмауын ескерген. Исті қарау барысында келесі фактілер тіркелінген: тұлғаның ұсталған сәттен бастап шынайы түсініктер беруі; қылмыстық істі ашуға көмектесуі; қылмыстық іс-әрекетten келген шығындардың өз бастауыменен орнын толтыруы. Қылмысқа дейінгі және кейінгі тұлғаның жеке басын сипаттайтын оң мінез-құлқы ешқандай да қауіп, үлкен зардаптар тудырмайтының дәлелі болады. Сот жоғарыда айтылған дәлелді деректерді, ҚК-нің 55-б. 4-бөлігінескеріп, ҚК-тің 189-б. 3-б.1, 2, 3-т. санкциясында қарастырылған негізгі жазаның неғұрлым жеңіл түрін белгілеген.

Сотталушы Г.У. Сержановқа сот жазаның түрі мен мөлшерін айқындау кезінде ҚК-нің 53-бабына сәйкес, қылмыстық жазаны жеңілдететін мән-жай ретінде шын жүректен өкінуін және кінәсін мойындауын, оның бұрын сottалығының болмауын, оның асырауында әйелі мен алты баласының болуын, олардың үшеуі кәмелетке толмағандар екенін, келтірілген материалдық залалды толық өтеуін, қылмыстық жауаптылық пен жазаны ауырлататын мән-жайлардың болмауын, ал сотталушы F.M. Ағайдарға қатысты - сот жазаның түрі мен мөлшерін анықтау кезінде ҚК-нің 53-бабымен қарастырылған жеңілдететін мән-жайлар ескерілген.

Жоғарыдағыларды ескеріп, М.М. Қалиековтің іс-әрекеті ҚР ҚК-нің 189-бабының 3-бөлігі 1,2,3-тармағымен сараланып, пробациялық бақылау жәнемемлекеттік қызметте қызмет атқару құқығынан өмір бойына айыра отырып, үш жылға б.б.а. жазасы тағайындалады.

Г.У. Сержановтың іс-әрекеті ҚР ҚК-нің 28-бабының 5-бөлігі, 189-бабының 3-бөлігі 1, 3-тарт. сараланып, пробациялық бақылау және үш жылға б.б.ш. жазасы белгіленеді.

F.M. Ағайдартың іс-әрекеті ҚР ҚК-нің 28-бабының 5-бөлігі, 189-бабының 3-бөлігі 1-тарт. квалификацияланып, пробациялық бақылау және үш жылға б.б.ш. жазасы тағайындалады» [136].

Байқағанымыздай, сот үкімде М.М. Қалиековке қатысты ҚК-нің 55-бабының 4-бөлігіндегі ерекше мән-жайлардың есебінен, ал Г.У. Сержанов пен F.M. Ағайдарға (ҚК-тің 53-бабы) жеңілдететін мән-жайлардың есебінен жазаның шегі төмендетілген.

Ауырлық дәрежесіне сәйкес қылмыстың қандай тұрлериңе ҚР ҚК-тің бабының ережелерін қолдануғаболатындығы да ерекше маңызды мәселе. Біз қылмыстың ауырлығы заңда көзделгеннен неғұрлым жеңіл жаза тағайындау

мүмкіндігін анықтағанда бірден-бір өлшем болып табылмайды деп ойлаймыз. Ауыр немесе аса ауыр қылмыс жасау ерекше мән-жайлары болған ретте өзінен өзі кінәліге ең тәменгі шектен тәмен жаза тағайындауға кедергі бола алмайды. Керісінше, жауаптылықты жеңілдетудің бұл шарасын ауыр және аса ауыр қылмыстарға қатысты жиі қолдануға болады, өйткені, бұл жағдайларда жазалардың баламалық өрісі кішігірім немесе орташа ауырлықтағы әрекеттерге қарағанда әлдеқайда тар.

Қылмыстық құқықтық санкциялардың шегінен шыға отырып, жауаптылықты жеңілдету үшін іс-әрекеттің қоғамға қауіптілік дәрежесінен басқа қоғамға қауіптіліктің сипатының да маңызы бар. Сондықтан да заңда және Жоғарғы Соттың нормативтік қаулысындағы түсіндірмелерде қылмыстық жауаптылықты барынша жеңілдету мүмкіндігін анықтаудың бағалау критерийі ретінде қоғамға қауіптілік сипатын қосымша атап өтіледі.

Заң шығарушы ҚР ҚК-нің 55-бабында осы қылмыс үшін көзделгеннен неғұрлым жеңіл жаза тағайындау негіздерін бекіте отырып, ерекше мән-жайлардың бар екенін көрсетеді. Заң олардың мазмұнын ашпайды, бұл сот практикасында қындықтар тудырады.

Шын мәнісінде заңда көзделгеннен неғұрлым жеңіл жаза қолдану институтын соттардың іс-тәжірибеде жиі қолданып келеді. Айталық, соңғы жылдардың сот статистикасынан азаматтардың жекеленген топарына, нақтырақ айтсақ, кәмелетке толмағандарға, әйелдерге, оның ішінде балалары бар әйелдерге, әскерийлерге, зейнет жасындағы адамдарға, мүгедектерге, өмір сұру күралдарынан айырылған адамдарға және тағы басқаларғажаза тағайындағанда барынша кешірімділік танытылатыны байқалады. Аталған жағдай арнайы зерттеуді, сондай-ақ осыған байланысты Қазақстан Республикасы Жоғары сотына соттардың жаза тағайындауы тәжірибесін зерделеп, оның шынайы негізін қайта қарағаны дұрыс еді.

ҚР ҚК-нің 53-бабында неғұрлым жеңіл жаза тағайындау үшін негіз болып табылатын ерекше мән-жайларға заңда көзделген жәнекөзделмеген жеңілдететін мән-жайларды жатқызыған. Бұл заң шығарушының ең тәменгі шектен тәмен жаза тағайындауға ықпал ететін жағдайлар мен белгілерді түгел қамти алмайтындығының айқын көрінісі. Оның үстіне сот практикасын талдай отырып, ерекше жағдайлардың кең ауқымды болатындығына көз жеткіземіз. Әрбір қылмыстық істіңдеңдік ерекшеліктері бар және сот қылмыстық-құқықтық ықпал ету шараларын тағайындау кезінде оларды бағалауға міндетті.

ҚР Қылмыстық кодексінің 17-бабына сай, «есінің дұрыстығы жокқа шығарылмайтын психиканың бұзылуын сот жаза тағайындау кезінде жеңілдететін мән-жай ретінде» [2] есепке алады. Бұл фактор жазаны жеңілдетеді. «Егер ұйымдастырушының немесе айдал салушының осы баптың үшінші бөлігінде көрсетілген әрекеттері қылмыстық құқық бұзушылықты болдырмауға әкеп соқпаса, ҚР ҚК-нің 26-бабының 4-бөлігіне орай, онда олардың қолданған шараларын сот жаза тағайындау кезінде жеңілдететін мән-жайлар деп тануы мүмкін» [2]. Айтылған бұл екі жағдай ҚК-тің 53-бабында тізбекке кірмеген, бірақ қылмыстық заңмен арнайы көрсетілген басқа жеңілдететін мән-жайлар бола алады.

Өткен тарауларда айтылып кеткендей, жеңілдететін жағдайлардың тізімі толық емес, яғни іс жүзінде кез-келген жағдайда әрбір істен кем дегенде бірдей немесе жеңілдететін жағдайлардың жиынтығын анықтауға болады. Мысалы, жасы, соттылықтың болмауы, жұмыс пен отбасының болуы, тұрғылықты жері бойынша жағымды мінездеме және т.б., олар мазмұны бойынша белсенді өкінуді білдірмейді, тек қылмыс жасағанға дейін кінәлінің жеке басын сипаттайды. Мұндай жағдайда белсенді өкінуі бар кез келген жағдайды жеңілдететінмән-жайларға жатқызуға болады ма? деген көзқарастың негізділігін талқылау қажет сияқты.

Істегі ерекше мән-жайлардың мазмұны жауаптылық пен жазаны жеңілдететін мән-жайлардан ерекшеленеді. Бір автордың пайымдауынша, олар ерекше сипатқа ие және қылмыстың қоғамдық қауіптілік дәрежесін едәуір төмендетеді. Истің ерекше мән-жайлары әрбір нақты қолсұғушылықта жеке бағаланады. Сондықтан оларды нақты тізім түрінде заңнамалық тұрғыдан бекіту орынсыз, өйткені әрбір жекеленген нақты жағдайға қатысты, істің барлық жағдайларын бағалай отырып, сот ішкі сенімі негізінде ерекше мән-жайларды белгілеуі керек [137].

Мысалы, Белорусь ҚК-де ерекше мән-жайларды төмендегіше нақтылауғатырысады. Анағұрлым жеңіл жаза тағайындау үшін ҚК-тің 63-б. 1-б. 1,3,4-т. белгіленген жеңілдететін мән-жайлардың ең болмағанда біреуі болуы тиіс, деп ҚК-тің 70-бабында айтылады [26].

Осы бапты қолдану үшін негізгі шарт – ҚК-тің 64-бабында аталған ауырлататын мән-жайлар болмауы тиіс; осы баптың 1-бөлігінде көзделген ережелер ауырлататын мән-жайлар болған кезде, қасақана адаммен өлтірумен ұштасатын аса ауыр қылмыс жасаған адамға қатысты қолданылмайды [26].

Ал отандық қылмыстық заңнамада, тек іс-әрекеттің қоғамға қауіптілік дәрежесін едәуір төмендететін ерекше мән-жайлар анықталған ретте, сондай-ақ сыйайлас қатысуши топтың жасаған іс-әрекеттерін ашуға белсене жәрдемдескен кезде ғана [2] заңда көзделгеннен неғұрлым жеңіл жаза тағайындау мүмкін болады, делінеді.

Сондай-ақ, ерекше мән-жайлардың болуы, ауыр, не аса ауыр санаттағы қылмыстар үшін жазаны жеңілдетуден босатпайды.

Бұл жағдай Украина қылмыстық заңнамасында да кездеседі.

Украин сот тәжірибесінен келесідей мысал келтіре кетсек. Қорғаушы соттың сотталушыға ерекше жеңілдететін мән-жайларды қолдануын сұрап, аппеляциялық тәртіппен шағым келтіреді. Алайда, сот бірінші сатыда істің мән-жайлары толық қарастырылған, дәлелдемелер негізді, деп істі аппеляциялық тәртіппен қайта қараудан бас тартады. Мысалы, КПК-ке сүйенсек, «істі аппеляциялық тәртіппен қарайтын сот үкімнің, қаулының заңдылығын, негізділігін, әділдігін тек шағымға немесе прокурордың өтінішхатына қатысты бөлігін және шағымға немесе прокурордың өтінішхаты бойынша сотталғандарға қатысты ғана тексереді [16].

Ісбайынша тіркелгенбір жеңілдететін мән-жайерекше сипатты құрмағандықтан заңда көзделгеннен неғұрлым жеңіл жаза тағайындауға негіз жоқ деп шешеді. Ал, шағым берушілер іс бойынша сотталушының ауруға

шалдыққанын және екі кәмелетке толмаған балаларының болуын жеңілдететін мән-жай ретінде ескеру қажет екендігін алға тартқан. Апелляциялық соттың судьялар алқасы қылмыстық әрекеттің 10 эпизодтан тұратынын, оның ұзақтығын ескеріп, сондай-ақ қылмысты ауыр деп [138] есептеп, Украина Қылмыстық кодексінің 69-бабының ережелерін қолдана отырып, жазаны жеңілдетуге негіз жоқ деп шешеді.

Тұрғылықты жерінен алынған сотталушыға берілген мінездемеге сай, сотталуши қамауға алынғанға дейін кәмелетке толмаған екі балаларының асымен әпкесімен бірге тұрғаны анықталады. Осылайша, апелляциялық сатыдағы соттар сотталғандардың жазаны жеңілдетуді сұраған шағымдары негізінде істі қарайды. Байқағанымыздай, сот апелляциялық шағымда көрсетілген кейбір дәлелдемелерді шындыққа жана спайды және заң талаптарына сәйкес келмейді, деп таныған [138].

Ал Ресей заңнамасында жағдай өзгеше. Мысалы, ресейлік ғылыми еңбектеавторлар қылмыс үшін көзделгеннен неғұрлым жеңіл жаза тағайындалмайтын жағдайларды бөліп қарайды:

- кәмелетке толмағандардың жыныстық тиіспеушілігіне қарсы қылмыстарға;
- террористік әрекетке және экстремистік бағыттағы қылмыстарға;
- жазаны өтеу кезеңінде немесе шартты түрде соттау, жазаны өтеуден шартты түрде ұзақ мерзімді босату, жазаны өтеуді кейінге қалдыру және нашақорлықпен ауыратын науқастардың жазасын өтеуін кейінге қалдыру кезінде қылмыс жасаған сотталғандарға;
- РФ ҚК-нің 63-бабы 1-бөлігінің «а» және «в» тармақтарында көзделген мән-жайларды қоспағанда, ауырлататын мән-жайлар [139, 7-9 бб.] болған кезде.

Алайда, мұндай талаптарды заңнамаға енгізу құқық қолдануға қосымша шектеулер енгізеді.

Қылмыстық заңнамаға сай (ҚР ҚК-нің 55-бабының 4-бөлігі), «белгілі бір қылмыстық құқық бұзушылық үшін көзделген жазадан гөрі неғұрлым жеңіл жаза тағайындаудың келесі шарттары қаралады»:

- іс-әрекеттің мақсаттары мен себептеріне, кінәлі адамның рөліне, оның қылмыстық құқық бұзушылық жасау кезіндегі немесе одан кейінгі мінездемеліктерге байланысты *ерекше мән-жайлар*,
- іс-әрекеттің қоғамға қауіптілігі дәрежесін едәуір азайтатын *басқа да мән-жайлар* болған кезде,
- сол сияқты топтық қылмыстық құқық бұзушылыққа қатысушы топтың жасаған іс-әрекеттерін ашуға белсене *жәрдемдескен кезде*» [2].

Десек те, бұл мәтіндегі алғашқы екеуі сол бір нәрсені, яғни ерекше мән-жайлардың болу қажеттігін білдіріп тұр. Себебі «Қылмыстық жаза тағайындаудың кейбір мәселелері туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының нормативтік қаулысында, «жеңілдететін жекелеген мән-жайлар да, осындаидан мән-жайлардың жиынтығы да және жасалған әрекеттің қоғамға қауіптілік дәрежесінің төмен екенін және сотталушының он әлеуметтік-адамгершілік бейнесін айғақтайтын жасалған іс-әрекетке, сотталушының жеке басына қатысты өзге де мән-жайлар, ерекше мән-жайлар деп танылуы

мүмкін[76]», деп келтіреді. Мұнан түсінетініміз, жеңілдететін мән-жайларды (ҚР ҚК-нің 53-бабының 2-бөлігі) заңмен көзделгенжәне заңмен көзделмеген мән-жайлар (яғни, өзге де мән-жайлар) құрайды. Оның үстіне, заңмен көзделмеген мән-жай ерекше мән-жайлар ретінде танылуы үшін заңмен көзделген мән-жайлар сияқты іс-әрекеттің қоғамға қауіптілік дәрежесінің төмен екенін және сottалушының оң әлеуметтік-адамгершілік бейнесін айғақтайтында қасиетке ие болуы керек.

Жазаны жеңілдететудің кез-келген нысаны үшін, әрине, белгілі бір қылмыстық құқық бұзушылық үшін көзделген жазадан гөрі неғұрлым жеңіл жаза тағайындағанда да шын жүректен өкінуді негізгі шарт етіп қойған дұрыс болар еді. Себебі, белсенді өкіну тән кезкелген жағдайды жеңілдететін мән-жайлар (ерекше мән-жайлар) қатарына жатқызу жаза мақсаттарына қолжеткізе бермейді. Мысалы, сот практикасында бір қылмыстық істің жазалау бөлігінде - белсенді өкініш білдіріп, кінәсін мойындалап, залалды өтеген сottалушының жағдайы, кейде келесі бір басқа қылмыстық істердегі - белсенді өкіну көрсетілмеген, бірақ қылмыс жасалғанға дейін кінәлінің жеке басы «әдеттегі» жеңілдететін мән-жайлармен сипатталған сottалушының жағдайына тең келіп жатқанын көзіктіруге болады.

Сонымен, жоғарыдағыларды ескеріп, ҚК-тің 55-бабының 4-бөлігінде: «Іс-әрекеттің қоғамға қауіптілік дәрежесін едәуір азайтатын және іс-әрекеттің мақсаттары мен себептеріне, кінәлі адамның рөліне, оның қылмыстық құқық бұзушылық жасау кезіндегі немесе одан кейінгі мінез-құлқына байланысты ерекше мән-жайлар болған кезде, ...», деп көрсеткен орынды болар еді.

Сонымен қатар, ҚР ҚК-нің 55-бабының 6-бөлінде: «Осы баптың екінші немесе үшінші бөліктерінде көрсетілген мән-жайлар болған кезде, жаза осы Кодекстің Ерекше бөлігінің тиісті бабында көзделген төменгі шектен төмен тағайындалуы мүмкін» екендігі айтылады.

Жоғарыда аталған нормативтік қаулыға сәйкес, «ҚК-нің 55-бабының екінші және үшінші бөліктері жазаны жеңілдететін дербес негіздер болып табылады және оларды бір уақытта қолдануға жол берілмейді. Жазаны тағайындау кезінде осы құқық нормаларының жарыспалылығы кезінде, ҚК-нің 55-бабының үшінші бөлігі қолданылады. Мұндай жағдайда ҚК-нің 55-бабы екінші бөлігінің қағидалары ескерілмейді» [76].

Алайда, ҚК-тің 55-бабында берілген көзделген жазадан гөрі неғұрлым жеңіл жаза тағайындаудың үш амалының тек біреуінің, яғни *ең төменгі шектен төмен жаза тағайындаудың шарттары нақтыланған*. Бұл амалда жазаны жеңілдету сандық көрсеткіштермен бейнеледі.

ҚР ҚК-нің 55-бабының 4-бөлігіндегі шарттар көзделген жазадан гөрі неғұрлым жеңіл жаза тағайындаудың үш амалына ортақ. Бұл нормада тек жазаның осы бапта көзделгеннен неғұрлым жеңіл түрін тағайындаған кезде санкциядағы көрсетілген жазаны қай жаза алмастыратыны, оның шарттары да айтылмайды. Мұнда сөз, бұл алмастырылатын жаза санкциядағы емес, Жалпы бөлімдегі 40-баппен тізілген жазалар жөнінде болмақ.

Сондай-ақ, міндетті жаза ретінде көзделген қосымша жаза түрін қолданбаудың мазмұны түсінікті болғанымен де, оны қолданудың шарттарын

заң шығаруши нақтыламайды. Бұл сұрақ та зерделеуді қажет етеді.

Сонымен, жай жеңілдететін мән-жайлар мен «ерекше мән-жайлар» ұғымдарының мәні мен жаза тағайындау ережелерінің айырмашылықтарын ескеріп, «көзделген жазадан гөрі неғұрлым жеңіл жаза тағайындау» мен «жеңілдететін мән-жайлар бойынша жеңіл жаза тағайындауды» жазаны жеңілдетудің дара нысандары болғандықтан, оларды екі бөлек нормамен қарастыруды жөн санаймыз.

Енді жазаның жеңілдетудің бір нысаны қатарындағы аяқталмаған қылмыс жасау мен сыйбайлас қатысу жағдайының ерекшеліктеріне қысқаша тоталайық.

Қылмыстық құқық теориясында аяқталмаған қылмыстарға қылмысқа даярлық пен оқталу жатқызылады. Қылмыстық нормамен белгіленген іс-әрекеттер, не қылмыстық зардабы туындағандықтан аталған екі жағдайдың қоғамға қауіптілік сипаты төмен бағаланады.

Мұндай қылмыстық істерді қарау барысында қылмыстық іс-әрекеттің не себепті аяғына жетпей қалғандығы уәкілетті органмен міндетті түрде анықталуға жатады. Бұл аяқталмаған қылмыс сатысын нақтылау үшін маңызды. Қылмыс жасаудағы ниеттің іске асусы жүзеге аспай қалғаннан қауіптірек. Мұндайда қылмыстық аяқталмауына кедергі болған мән-жайды есепке алынады. Кінәлінің қылмыстық іс-әрекетті аяқтау мүмкіндігінің болмағандығына қарамастан жеңілдеу жаза тағайындалады. Қылмысқа дайындыққа қарағанда оқталудың қауіптілігі жоғары екендігін ескерсек, белгіленетін жазаның төмен болмайтындығы анық. Сәйкесінше, қылмыстық заңнамамен аяқталмаған қылмыстар үшін өлім жазасы мен өмір бойы б.б.а. жазаларын тағайындауға жол берілмейді [2].

Әрбір сыйбайлас қатысушының жеке басына қатысты жауаптылық пен жазаны жеңілдететін, не ауырлататын мән-жайларды сот жаза тағайындау барысында ескереді.

Қылмыстық заңнамада жазаны жеңілдему институтын кәмелетке толмағандарга қатысты қолданатын нормалар бар.

2014 жылғы ҚР ҚК-де кәмелетке толмағандарға қылмыстық жауаптылық жаза тағайындау, белгілеудің ерекшеліктері қарастырылған. Кәмелетке толмағандарға қылмыстық жауапкершілік алдыңғы заңнамадағыдай жеке б-бөліммен көзделген.

Кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыс мәселесі біздің қоғамның өзекті күрделі мәселелерінің бірі. Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамасында кәмелетке толмағандар үшін қандай да бір арнайы жаза көзделмеген. Алайда оларға тағайындалуы мүмкін жазалардың түрлері шектеулі. М.М. Бабаев, кәмелетке толмағандардың қылмыстық жауаптылығы мәселесін талдай отырып, жасөспірімдердің жауаптылық режимін құрайтын нормалар бірдей жағдайларда кәмелетке толмағандардың ересек қылмыскерлерге қарағанда айтарлықтай жауаптылықтарының жеңілдейтінін атап өткен [140,17 б.].

Мұны қылмыстық жауаптылыққа тартылатын жас қаралған, қылмыстық жауаптылық 14 жастан басталатын қылмыстардың тізімі берілген

нормалардан(ҚР ҚК-нің 15-бабы), тәрбиелік ықпалы бар мәжбүрлеу шараларын қолдана отырып жазадан босатудың шарттарынайқындастын ережелерден (ҚР ҚК-нің 84,85-баптары), кәмелетке толмағанның қылмыс жасауын жеңілдететін мән-жай ретінде танитын (ҚК-тің 53-бабы) және кәмелетке толмағандардың жазаны өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босатылуынан (ҚК-тің 86-бабы) және т.б. ықпал етуден де көруге болады [2]. Барлық осы фактілер заң шығарушының кәмелетке толмағандардың қылмыстық құқық бұзушылықтарын бағалауының ерекшелігін көрсетеді, бұл белгілі бір кәмелетке толмаған құқық бұзушыларға жазаны қолдануға әсер етеді. Сот жазаны орындаушы органға кәмелетке толмаған сottalған адаммен қарым-қатынас кезінде оның жеке басының белгілі бір ерекшеліктерін есепке алу туралы нұсқау бере алады.

Кәмелетке толмағандардың қылмыстық құқық бұзушылықтарының қылмыстық-құқықтық алдын алудың негізгі шарасы ретінде шартты түрде бас бостандығынан айыру түріндегі жаза әруақытта қылмыстық жазаның мақсаттарына, ең алдымен сottalған адамды түзеуге және жаңа қылмыстар жасаудың алдын алуға мүмкіндік бермейді. Бұл балама жазаны, сондай-ақ бас бостандығынан айырумен байланысты емес жазалардың жаңа түрлерін іздеуді талап етеді.

Бұл ізденістердің бағыты ретінде медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын, мәжбүрлеп тәрбиелеушараларын дамытуды, сондай-ақ жаңа институт- коррекциялық мәжбүрлеп тәрбиелеу шараларын құруды тану керек. Құқық бұзушы кәмелетке толмағандар арасында психикаларының бұзылуы мен әлеуметтік бейімделудің кең таралуы- мұндай тұжырымның негізі болады [141, 189 б.].

Жазаны жеңілдету заңмен рұқсат етілген шекте жаза түріне, не мерзіміне, не өтелу жағдайына қатысты сottalушының құқықтық жағдайын жақсартады, яғни оның пайдасына онтайлы өзгерістер болады.

Қылмыстық жазадан босату

ҚК-тің Қылмыстық жауаптылық пен жазадан босату жөніндегі тарауда қарастырылған келесі нормалар да жазаны жеңілдету нысанын құрайды: ҚК-тің 73,74,76-баптары. Бұл жазаны орындау процесіндегі сотпен жазаны ауыстыру не мерзімін қысқарту, жазаны өтеуді кейінге қалдыру түріндегі жеңілдететін шаралар жазадан босату ұғымын қамтымайды. Сондықтан да аталған нормаларды (ҚК-тің 73,74,76-баптарын) заң шығарушы қылмыстық жауаптылық және жазадан босатуды қамтымағанымен де ҚК-тің 5-бөлімінде орналастырған жөн болмак. Ал ҚК-тің 72-бабындағы жазаны өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босату, ҚК-тің 76-бабындағы ауыр мән-жайлардың тоғысуы салдарынан жазадан босату – жазаны жеңілдету шаралары қылмыстық жазадан босату институтының элементі саналады.

Сол сияқты, жазаның өтелмеген бөлігін неғұрлым жеңіл жаза түрімен ауыстыру (73-бап), жүкті әйелдердің және жас балалары бар әйелдердің, жас балаларын жалғыз өзі тәрбиелеп отырған еркектердің жазаны өтеуін кейінге қалдыру (74-бап), ауыр мән-жайлардың тоғысуы салдарынан жазаны өтеуді кейінге қалдыру (76-бап) сынды жағдайларды (ҚК-тің 5-бөліміндегі) қылмыстық жауаптылық пен жазаны босату институтына жатқызумен келісу

қын. Себебі аталған жағдайларда сottалған тұлға қылмыстық жазадан босатылып жатқан жоқ, керісінше жазаның өтелуі жалғасын тауып жатады.

Тағы назар аударатын жай, сот қылмыстық іс-әрекеттің қауіптілігін және сottалған тұлғаның жеке басын ескере отырып, жазаны өтеуді жеңілдету мүмкіндіктерін ҚҚ-тің 73,74,76-баптарға сай белгілеу болып табылады. Аталған нормалар жеңілдетуді қамтиды. Бұл мәселе мысалы, Эстония Республикасының ҚҚ-де басқаша қаралады. Онда жазаны қолдану жазаны тағайындау және жазаны ауыстыру шараларын да қарастыратындығын байқаймыз. Бұл Пенитенциарлық кодектің 4-тарауында (Жазаны қолдану): 1 бөлім. Жазаны қолдану негіздері; 2 бөлім. Тұрмеге қамауды немесе қамаққа алуды пайдалы жұмыстарға ауыстыру; 2-1 бөлім. Тұрмеге қамауды электрондық қадағалауға немесе емдеу арқылы ауыстыру. 3 бөлім. Ақшалай өндіріп алуды, айыппұлды және мүліктік жазаны ауыстыру, мәселелері қаралады [32]. Мұнда Эстония Республикасы қылмыстық заңнамасы, ерекше (ерекше) жеңілдететін мән-жайлар болған кезде ерекше бөлім бабының санкциясында белгіленген жазаны ауыстыруға болатын жазаның нақты тұрлерін, кейде мөлшерін нақтылауға ұмтылады. Сонымен қатар, ҚХР, Эстония Республикасы заң шығарушысы жазаны жеңілдету әдістеріне жеке қылмыстық норманы арнап, іс-тәжірибеде жазаны қолданғанда дараландыру және дифференцияциялау ережелерінің сақталуын қамтамасыз ете түседі десек болады.

Жазаның орындалу процесіндегі сотпен жазаны ауыстыру не мерзімін қысқарту, жазаны өтеуді кейінге қалдыру шараларының мазмұны қылмыстық жауаптылық пен жазадан босатуды қамтымайды.

Сонымен қатар, «Жаза тағайындау» тарауындағы мерзімдерді есептеу және есепке алу, қосу (ҚҚ-тің 61-62-баптары), жеңілдететін және ауырлататын мән-жайларға қатысты нормаларды жазаны орындау процесінде қолданады.

Бұл соңғы екі жағдайың шешімін табудың жолы ретінде өткен тарауда айтылғандай, ҚР ҚҚ-тің «Жаза тағайындау» 4-бөлімінің мазмұнын кеңейте отырып, «Жазаны қолдану» деп атаған ретте «Қылмыстық жауаптылықтан және жазадан босату» 5-бөлімінде орналасқан 73,74,76-баптарды алдыңғы бөлімге орналастырған жөн деп есептейміз.

Қылмыстық заңнаманы жетілдіру мақсатында Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіне ұсыныстар әзірленді. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 53-бабына:

- 1-бөлігінің 4-тармағы мынадай редакцияда жазылсын: «кінәлінің асырауында жас балалардың болуы»;
- 1-бөлігінің 11-1-тармағына мынадай редакция қосылсын: «қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адамның есінің дұрыстығын жоққа шығармайтын психикасының бұзылуы»;
- 1-бөлігінің 11-2-тармағы мынадай редакцияда жазылсын: «сыбайлас қатысушының қылмыстық құқық бұзушылықты сыйбайласып жасаған кезде қылмыстық құқық бұзушылықты болғызбауға бағытталған әрекеттері».

Қазақстан Республикасы ҚҚ-нің 53-бабының 1-бөлігінің 4-тармағына сәйкес қылмыстық жауаптылық пен жазаны жеңілдететін мән-жайларға «кінәліде жас балалардың болуы» жатады. Бұл мән-жайды Қазақстан

Республикасы ҚК-нің 53-бабында байлайша баяндаған орынды: «кінәлінің асырауында жас балалардың болуы». Бұл шын мәнінде асырауында жас балалары бар кінәлілерге ғана жазаны жеңілдетуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, «Қылмыстық жаза тағайындаудың кейбір мәселелері туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2015 жылғы 25 маусымдағы №4 нормативтік қаулысының 4-тармағына сәйкес жас балалардың болуы, егер жас балалар сottалушының асырауында болмаса немесе ол ата-ана құқықтарынан айырылса, ҚК-нің 53-бабы бірінші бөлігінің 4-тармағына сәйкес кінәлі адамның қылмыстық жауаптылығы мен жазасын жеңілдететін мән-жай деп таныла алмайды.

Сондай-ақ, Қазақстан Республикасы ҚК-нің 17-бабының 2-бөлігіне сәйкес есінің дұрыстығын жоққа шығармайтын психикасының бұзылуын сот жаза тағайындау кезінде жеңілдететін мән-жай ретінде ескереді. Алайда, бұл мән-жай қылмыстық жауаптылық пен жазаны жеңілдететін мән-жайларды реттейтін Қазақстан Республикасы ҚК-нің 53-бабында қарастырылмаған. Осыған байланысты қылмыстық заңнаманы жетілдіру мақсатында Қазақстан Республикасы ҚК-нің 53-бабының 1-бөлігі мынадай редакциядағы 11-1-тармақпен толықтырылсын: «қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адамның есінің дұрыстығын жоққа шығармайтын психикасының бұзылуы».

Бұдан басқа, ұлттық қылмыстық заңнаманы жетілдіру мақсатында 11-2-тармақтың 1-бөлігіне мынадай редакцияны қосу ұсынылады: «сыбайлас қатысушының қылмыстық құқық бұзушылықты бірлесіп жасаған кезде қылмыстық құқық бұзушылықты болғызбауға бағытталған іс-әрекеттері». Бұл шара, біздің пікірімізше, қатысып жасалатын қылмыстық құқық бұзушылықтардың алдын алудағы қылмыстық заңының және құқық қолдану тәжірибесінің тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді. Қылмыстық жауаптылық пен жазаны жеңілдететін осы мән-жай қылмысқа қатысушыға қылмыстық құқық бұзушылықтың алдын алуға бағытталған іс-әрекеттерді көбірек жасауға мүмкіндік береді. Оның үстіне, егер ұйымдастырушы және/немесе айдал салушы қылмыстық құқық бұзушылықты болғызбау жөнінде шаралар қолданса, айдал салушы мен ұйымдастырушыға қатысты сот Қазақстан Республикасы ҚК-нің 26-бабының 4-бөлігінің негізінде жазаны жеңілдетуі мүмкін. Біздің ойымызша, бұл ережені қылмыстық жауапкершілік пен жазаны жеңілдететін жағдай ретінде тек айдал салушы мен ұйымдастырушыға қатысты шектемей, адамдардың кең тобына қолданған жөн.

Сонымен, атап ғана сұрақты қорытындылай келе төмендегідей тұжырымдарға келеміз:

1. Жазаны жеңілдету – жазаны қолдану, қылмыстық жазадан босату барысында сottалған адамның түзелуіне және оның отбасының немесе оның асырауындағы адамдардың тіршілік жағдайына жазаның ықпалын ескеріп, дифференциациялау және дараландыру арқылы қолжеткізілетін ҚК-те белгіленген тәртіппен жазалау әлеуетін төмендете болып табылады.

2. Жеңілдететін мән-жайлар – бұл жазаны жеңілдету институтының негізгі элементі. Жазаны жеңілдетудің барлық нысандарында жеңілдететін мән-

жайлардың есебінен қылмыстық жазаны дифференциациялау және дараландыру жүргізіледі.

3. Жазаны жеңілдету нысандарын мыналар құрайды: жазаны жеңілдететін мән-жайлардың есебінен жеңілдету; қылмыстық заңнаманың Ерекше бөлігіндегі артықшылықты нормалардың көмегімен; ҚК-тің 55, 56, 57, 63, 72, 73, 74, 76-баптары.

4. Зерттеу жұмысының 2.1 сұрағында қарастырылған «жазаны қолдану» ұғымына берілген түсінікті ескеріп, ҚР ҚК-тің «Жаза тағайындау» 4-бөлімін «Жазаны қолдану» деп алмастыруды жөн санаймыз. Жаза мәселесінің тек сот үкім шығарғандағандаға емес, орындалу сатысында да қайта көтерілетінін, сондай-ақ ҚК-тің 73, 74, 76-баптарының мазмұнының «босату» ұғымын ашпайтындығын ескеріп, 4-бөлімге ауыстырған дұрыс болады. Аталған нормалар «Қылмыстық жауаптылықтан және жазадан босату» бөлімінде тұр. Тек ҚК-тің 76-бабындағы - ауыр мән-жайлардың тоғысусы салдарынан жазадан босату ҚК-тің 5-бөлімінде қалады.

5. ҚР ҚК-нің 55-бабының 4-бөлігіндегі шарттар ең төменгі шектен төмен жаза тағайындауга; санкцияда көзделгеннен жазаның неғұрлым жеңіл түрін тағайындауға және міндетті жаза ретінде көзделген қосымша жаза түрін қолданбауға ортақ екендігін ескерсек, заң шығарушы көзделген жазадан гөрі неғұрлым жеңіл жаза тағайындау жолдарының тек алғашқысының шарттарын нормамен нақтыладап беріп, соңғы екеуін ашпайды.

5. Сонымен, жай жеңілдететін мән-жайлар мен «ерекше мән-жайлар» ұғымдарының мәні мен жаза тағайындау ережелерінің айырмашылықтарын ескеріп, «көзделген жазадан гөрі неғұрлым жеңіл жаза тағайындау» мен «жеңілдететін мән-жайлар бойынша жеңіл жаза тағайындауды» жазаны жеңілдетудің дара нысандары болғандықтан, оларды екі бөлек нормамен қарастыруды жөн санаймыз.

55-1. Жеңілдететін мән-жайлар бойынша жеңіл жаза тағайындау

«Егер осы Кодекстің Ерекше бөлігінің адам кінәлі деп танылған бабында немесе бабының бір бөлігінде бас бостандығынан айырудан гөрі онша қатаң емес жазаның негізгі түрі көзделсе, адамды:

1) онша ауыр емес немесе ауырлығы орташа қылмыс жасағаны үшін сottaу кезінде, қылмыспен келтірілген мұліктік залалды адам өз еркімен өтеген, моральдық және өзге зиянды қалпына келтірген жағдайда;

2) осы Кодекстің 218, 248 және 249-баптарында көзделгендерді қоспағанда, экономикалық қызмет саласында қылмыс жасағаны үшін сottaу кезінде, қылмыспен келтірілген мұліктік залалды адам өз еркімен өтеген жағдайда, бас бостандығынан айыру тағайындалмайды.

2. Жасалған қылмыс белгісі ретінде көзделмеген жеңілдететін мән-жай болған және ауырлататын мән-жайлар болмаған кезде, жазаның негізгі түрінің мерзімін немесе мөлшерін осы Кодекстің Ерекше бөлігінің тиісті бабында көзделген ең жоғары мерзімнің немесе мөлшердің:

1) онша ауыр емес немесе ауырлығы орташа қылмыс жасаған кезде – жартысынан;

2) ауыр қылмыс жасаған кезде – үштен екісінен;

3) аса ауыр қылмыс жасаған кезде төрттен үшінен асыруға болмайды.

3. Жеделдетілген сотқа дейінгі тергеп-тексеру істері бойынша, сондай-ақ процестік келісімнің барлық шарттары орындалған істер бойынша жасалған қылмыстық құқық бұзушылық үшін жазаның негізгі түрінің мерзімін немесе мөлшерін осы Кодекстің Ерекше бөлімінің тиісті бабында көзделген ең жоғары мерзімнің немесе мөлшердің жартысынан асыруға болмайды. Айыптау үкімі бұйрықты іс жүргізу тәртібімен шығарылған істер бойынша айыппұл қылмыстық теріс қылық жасалған кезде – айлық есептік көрсеткіштің оннан жиырмаға дейінгі, онша ауыр емес қылмыс жасалған кезде айлық есептік көрсеткіштің елуден екі жүзге дейінгі мөлшерінде тағайындалады.

4. Қылмыстық заңнаманы жетілдіру мақсатында Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіне ұсыныстар әзірленді. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 53-бабына:

- 1-бөлігінің 4-тармағы мынадай редакцияда жазылсын: «кінәлінің асырауында жас балалардың болуы»;

- 1-бөлігінің 11-1-тармағына мынадай редакция қосылсын: «қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адамның есінің дұрыстығын жоққа шығармайтын психикасының бұзылуы»;

- 1-бөлігінің 11-2-тармағы мынадай редакцияда жазылсын: "сыбайлас қатысуышының қылмыстық құқық бұзушылықты сыйайласып жасаған кезде қылмыстық құқық бұзушылықты болғызбаға бағытталған әрекеттері".

5. Қылмысқа дайындалғаны немесе оқталғаны үшін жаза тағайындалған жағдайларда, осы баптың екінші және үшінші бөліктерінде көрсетілген шектер осы Кодекстің 56-бабының ережелері ескеріле отырып айқындалады.

55-бап. Белгілі бір қылмыстық құқық бұзушылық үшін көзделген жазадан жағдайларда, осы баптың екінші және үшінші бөліктерінде көрсетілген шектер осы Кодекстің 56-бабының ережелері ескеріле отырып айқындалады.

1. *Ерекше мән-жайлар болған кезде*, сол сияқты топтық қылмыстық құқық бұзушылыққа қатысуши топтың жасаған іс-әрекеттерін ашуға белсене жәрдемдескен кезде, осы Кодекстің Ерекше бөлігінің тиісті бабында көзделген ең тәменгі шектен тәмен жаза тағайындалуы мүмкін не сottың жазаның осы бапта көзделгеннен неғұрлым жеңіл түрін тағайындауы не міндettі жаза ретінде көзделген қосымша жаза түрін қолданбауы мүмкін.

2. *Iс-әрекеттің мақсаттары мен себептеріне, кінәлі адамның рөліне, оның қылмыстық құқық бұзушылық жасау кезіндегі немесе одан кейінгі мінездемескен көзделгеннен неғұрлым жеңіл түрін тағайындалуы мүмкін не міндettі жаза ретінде көзделген қосымша жаза түрін қолданбауы мүмкін.*

3. Осы Кодекстің 55-1 - бабының екінші немесе үшінші бөліктерінде көрсетілгендермән-жайлар болған кезде, жазаосы Кодекстің Ерекше бөлігінің тиісті бабында көзделген тәменгі шектен тәмен жаза тағайындалуы мүмкін».

3.2 Кінәлі адамның жеке басы туралы мәліметтерді ескеріп жазаны жеңілдету

Қазақстан Республикасының және өзге де елдердің Қылмыстық кодексі соттардың қылмыстық құқықтық ықпал ету шараларын тағайындау кезінде кінәлінің жеке басын сипаттайтын мәліметтерге, яғни кінәлінің заңды, әлеуметтік, психологиялық және физиологиялық ерекшеліктеріне мән беруін міндеттейді. Кінәлінің жеке басына тән қасиеттерді ескеру сотталған адамның түзелуіне зор ықпал ете отырып, жазаның заңдылығының, негізділігінің, әділдігінің, орындылығының кепіліне айналады. Себебі, кінәләнің жеке басын ескермestен, қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адамға тиімді әсер ету, оның қасиеттерін дұрыс бағытта өзгерту, түзету мүмкін болмайды. Ал қылмыстық заңнаманың жетілдіру үшін аталған жағдай қажетті алғышарты болмақ. Осы бағытта ҚР ҚК-де тағайындалатын жазаның сотталған адамға, оның отбасы өміріне ықпалы жайлы және жасы мен психологиялық ерекшеліктерін ескеріп, кәмелетке толмағандарға жаза тағайындау туралы ережелер орын алған. Сонымен қатар, бұл ережелер «Балалардың құқықтары туралы» БҰҰ-ның Концепциясы, «Кәмелетке толмағандарға қатысты сот төрелігін іске асыруға қатысты БҰҰ-ның төменгі стандарт ережелері» сынды халықаралық актілерде де кездеседі.

Кінәлінің жеке басын сипаттайтын мәліметтер қылмыстық құқықтағы орны, мәні бойынша ажыратылады. Санкцияны құрастыру үшін норманың құрамын сипаттайтын кінәлінің жасы, ақыл-есі, мәртебесі, соттылығы туралықұқықтық белгілер негізге алынады. Кей жағдайда кінәлінің тұлғасына тән қасиеттер саралауға емес, жазаға әсер етеді.

«Жеке тұлға», «тұлғаның жеке басы» ұғымдары бір мағыналы, оларменсол кінәлігегана тән, оны ерекшеліктендіріп тұратын қасиеттердің жиынтығы құрайды. Қылмыстық іс-әрекетті жасаған тұлға ұғымы бірнеше қылмыстық-құқықтық ғылымдармен реттелінген. Мысалы, криминология ғылымында - қылмыскердің жеке басы, қылмыстық құқықта – субъект, қылмыстық кодексте - кінәлі адамның жеке басы, ал қылмыстық процесте – құдікті, айыпталушы, сотталушы, қылмыстық атқару кодексінде – сотталғандар деген терминдер қолданылады.

Қылмыскердің жеке тұлғасы көп қырлы және өте қыын түсінік, ол жан-жақты және ұдайы зерттеуді талап етеді. Қылмыскер тұлғасымен толық танысу үшін қылмыс субъектісінің қылмыстық құқықтық белгілерімен шектелу жеткіліксіз [142, 81-82 бб.]. Қылмыскердің жеке басы ұғымы криминология курсында және монографиялық еңбектерде тереңірек қарастырылады [143, 27-41]. Егер жылдар бойында жүргізілген зерттеу жұмыстарының нәтижесіне жүгінсек, криминологтар қылмыскерге тән мынадай жалпы қасиеттерді бөліп қарайды: 1) қажеттілік пен мұдделердің шектеулі жиынтығы (саны мен сапасы жағынан); 2) түрлі қажеттіліктер арасындағы тепе-тендіктің сақталынбауы, табиғи қажеттіліктің қанағаттандырылып кетуі; 3) бұрманланған қажеттіліктерді, қыңырлықтың кең етек алуы; 4) қажеттілікті қанағаттандырудың моральға жат

және заңға қайшы әдістерінің қанағаттандырылуы; 5) өзінің дұрыс емес екенін біле тұра, өзгелердің сөздеріне құлақ аспай, өз дегеніне жету; 6) «екі жақты мораль» - теріс сөздер айтып біреуді сөгу, өзінің істерінде соны қайталау [144, 58 б.].

Авторлардың көпшілігі «кінәлінің жеке басы» ұғымының мазмұнын ашқан кезде оның қылмыстық-құқықтық сипатына мән бермейді, не қылмыстық құқық бұзушылық субъектісі ұғымын ашу үшін қолданады. Шын мәніндегі қылмыскердің жеке басының сипаттамасықатал қылмыстық құқықтық ережелерге негізделіп, қылмыс субъектісі болып табылатын тұлға қатысты қолданылады. Сондықтан да қарастырылып отырған категория, деп есептейді С.Х.Жадбаев, қылмыс жасалғаннан түзелгенген дейінгі (сотпен танылған) уақытша шектеуге ие. Жазасын өтеп болған соң адам қылмыскер емес, себебі сотпен белгіленген жаза мерзімі аяқталды. Шын мәніндегі оның түзелуі, яғни дұрыс өмір салтын сұруі жазасын өтеп болғаннан кейін барып туындауы да, туындауы дамумкін [145, 39-40 бб.]. Мұндай жағдайда қылмыкердің жеке басы жөнінде емес, қоғамға қауіп төндіретін тұлға туралы айтқан дұрыс.

Тұлғаға берілетін қылмыстық құқықтық сипаттама қылмыстық құқықтық категорияларға негізделеді. Қылмыстық құқық бұзушылықтың түрі, ауырлығы, қылмысқа сыйайлас қатысу, жалпы және арнағы рецидив, кінәлінің түзелу деңгейі сияқты қасиеттер қылмыскер тұлғасын өздігінше қалыптастырады.

Криминология ғылымында қылмыс субъектісінің жеке басының негізгі құрылымдық элементтері анықталған. Бұл құрылым тұтастай алғанда қылмыскердің ерекшеліктерін сипаттайтын әлеуметтік-демографиялық, әлеуметтік-рухани, әлеуметтік-рөлдік, әлеуметтік-психологиялық, әлеуметтік-құқықтық қасиеттерін құрайды [146, 106 б.]. Былайша айтқанда, «кінәлінің тұлғасы – ол адамның психологиялық және биологиялық ерекшеліктерін сипаттайтын, адамның қоғамдағы мәнін түсіндіретін жинақтаушы ұғым».

Жоғарыда аталған анықтамаларда авторлар, кінәлінің тұлғасы ұғымын сот жаза тағайындау кезінде ескеретін оған тән қасиеттердің көмегімен түсіндіруге тырысады. Алайда осы тұста, жазаны қолданғанда жазаны жеңілдету іс-әрекеті тек сот үкімімен жаза тағайындау ғана емес, жазаны өтеу барысында да туындастынын ескерген ұмытпаған дұрыс. Сәйкесінше, *кінәлі тұлғасы* қылмыстық құқықтық маңызға ие, заңды, әлеуметтік, психологиялық және физиологиялық қасиеттермен мінезделеді. Ол қылмысқа дейінгі, қылмыс үстіндегі және кейінгі мінез-құлық ерекшеліктерінің жиынтығынан тұрады. Алайда, кінәлі тұлғасын сипаттайтын қасиеттер жазаны қолдану барысында қылмыстық заңнамадағы ережелерге сай ескеріледі. Ең бастысы, жазаның сотталған адамның әлеуметтік ресоциализациялануына мүмкіндік беруі маңызды.

Енді кінәлі тұлғасын сипаттайтын жекеленген қасиеттердің жеңілдетілген жаза белгілеудегі ерекшеліктеріне тоқталып кетсек.

Заңмен белгіленген қылмыстық жауаптылық жасқа толуы, бұл қылмыстық құқықтық белгі. Кәмелетке толмағандар мен жасөспірімдердің жеке басының дамуындағы осы ерекшеліктерді ескере отырып, заң шығарушы қылмыстық жауаптылыққа тартудың жас өлшемдерін белгілеген. Кәмелетке

толмағандармен қылмыстық іс-әрекеттердің жасалуы жазаны жеңілдететін мәнжайдың бірі (ҚК-тің 53-бабы) болып табылады. Мұндай жағдайда сот іс бойынша дәлелді-дерекетерге сүйеніп, ҚК-тің 81-б. 1-б. қарастырылған жаза түрлерін пайдаланылады. Жазаны жеңілдететін мән-жай қылмыстық іс-әрекеттің сипаты мен қоғамдық қауіптілігіне сай болуды қажет етеді. Бұл жөнінде Е. Қайыржанов: Жазаны қылмыскер өзінің жеке әрекетінің тиісті нәтижесі ретінде түсінуі керек. Тек сottалушы ғана емес, процеске қатысушылардың барлығы да сottалушыға лайықты жаза белгілегендігін түсінуі тиіс. Шамадан тыс жеңіл жаза қылмыскердің өзін, тіпті оның серіктерін де жазаланбағандай сездіртеді, себебі бұл оларды қайта қылмыс жасаудан тежемейді. Ал шектен тыс қatalдық, керісінше, реніш және ызасын тудыртады, әділетсіздік танытады, заңдылыққа сенбеушілік қалыптасып, сottалушының түзелуіне ықпал етпейтіндігін көрсетеді [147, 213 б.].

Сот жаза тағайындағанда тұлғаның кәмелеттік жасқа толмауын формальды белгі деп қарамайды. Кәмелетке толмағандардың жас категориясына және типіне қатысты сұрақты шешкенде сот әрдайым дифференциалды қарауға тырысады [148, 134 б.]. Бұл санаттағы тұлғаларға жаза тағайындаудың басты ерекшелігі қылмыстық заңының тәрбиелік функциясымен ұштасып жатуымен тығыз байланысты.

Заң әдебиеттерінде кәмелетке толмағандардың қылмыстық құқық бұзушылық жасауын есепке алу әртүрлі шешіледі. Кейде тіпті аталған мәнжайды әркез жеңілдететін мән-жай ретінде ескеру керек па деген сұрақ туындаиды. Оны ауыр қылмыстарға қатысты қарағанда басқа мән-жайлармен қатар жиынтық ретінде қарағанда ғана жеңілдететін мән-жай деп тану жайлы ұсыныстар да кездеседі. ҚК-тің 82-бабының 2-бөлігінде, кәмелетке толмаған жас жеңілдететін мән-жай ретінде басқа да жеңілдететін және ауырлататын мән-жайлармен жиынтықта ескеріледі, деп арнайы көрсетілген [2]. Қандай жағдайда болмасын жеңілдететін және ауырлататын мән-жайлар жасалған іс-әрекеттің қоғамға қауіптілігіне және кінәлінің қауіптілік деңгейіне бірге ықпал етпей қоймайды, сондықтан да сот оны жаза тағайындау кезінде ескеруі тиіс. Алайда, мұнда кінәлінің қауіптілігі оның қоғамға қауіпті іс-әрекетімен, онан келген зардаптармен сипатталатындығын естен шығармаған дұрыс, себебі олар кінәлінің қауіптілік көрсеткіштері саналады.

Кәмелетке толмағандардың қылмыстық құқық бұзушылық жасауын жеңілдететін мән-жай ретінде қай кезде ескерілмейді дегенге келсек, онда іс-әрекеттің сипаты мен қоғамға қауіптілігі іс-материалында айқын сипатталуытыіс. Сот үкімде кінәлінің қылмыстық іс-әрекетті жасау барысында өзінің қылмыстық жауаптылығының төмен болатындығын көрінеу сезініп және басқа сыйбайлас қатысшылардың қатысуын жеңілдету үшін қауіпті істерге барғанын баянdap көрсетуі қажет болады. Сонымен қатар, кінәлі адамның жеке басына қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтарды кекшілдікпен, қызғаныш, не жеке дұшпандық қатынастармен жасағандығын нақтылап өткен дұрыс [149, 157 б.].

Қылмыстық жауаптылыққа жататын адамдардың жасын белгілеген қылмыстық норманың 2-бөлігінде заң шығарушы бір-бірімен тығыз

байланысты екі жағдайға назар аударатынын Н.Г. Иванов бөліп көрсетеді. *Біріншіден*, жас жағдайларын психофизиологиялық бағалау жағдайында 14 жастан 15 жасқа шыққан адамның қозу процесі тежелу процесінен басып түседі. Мұндай адамдар көбінесе жеке адамға қарсы қылмыстарды жасайды.

Қылмыскердің жеке басының құқықтық мәртебесін сипаттайтын *екінші жағдай* - оның соттылығы. Қылмыстық құқықта соттылық деп адамның бұрын қылмыс жасағаны үшін сотталғанын ресми куәландырылған фактіні түсіндіреді [150, 15 б.].

Ал психофизиологиялық мәліметтерді адамның денсаулық жағдайы (физикалық және психикалық), қылмысты мас қалпында жасауы, мінез-құлқы ерекшеліктері мен темперамент құрайды. Аталған деректер жаза тағайындау кезінде есепке алуды қажет етеді.

Қылмыскердің жеке басына тән ұстанымдармен оның мінез-құлқы анықталады. Оған қылмыскердің мұддесі, қажеттілігі, дүниетанымы, жалпы даму деңгейі, ниет-мақсаты мен міндеттерікіреді.

Кездейсоқ жағдайларға қатысты алсақ, онда кінәлі ауыр жағдайлардың, жанашарлықпен, не физикалық немесе психикалық мәжбүрлеу салдарынан қылмыстық іс-әрекетті алғаш рет жасайды. Егер де оқиға кездейсоқ эпизодтан тұрып, алдынала ойластырылмаған болса, онда қылмыскердің қоғамға қарсы ұстанымы болмайды. Бұған мына жағдай мысал бола алады. Үш баланың анасы, 46 жасар азаматша Крапивина тігін ательєсінде әйелдерге киім тігумен айналысады. Бірде ол тапсырыс берушінің сөмкесін тастап шығып кеткенін байқап, оның жоқтығын пайдаланып, сөмкесінен 300000 теңге ақшаны жымқырып қалады. Сотқа дейінгі тергеп-тексеру органына берген жауаптарында 46 жасар, білімі орташа, бұрын сотталмаған азаматша Крапивина үш баланы асырап отырғандығын, ақшаның жетіспейтіндігін, қылмыстық әрекетке материалдық қындықтардың әсерінен барғанын айтқан [151, 44 б.]. Крапивинаның жас балаларының болуы, отбасында материалдық ауыр жағдайлар жеңілдететін мән-жайлар ретінде ескеріледі.

Ал енді нәсілдік, ұлтшылдық, діни өшпенделік немесе араздық, кек алу, қылмысты жасыру немесе оны жасау жолын жеңілдету және өзге мақсатпен қылмыс жасау керісінше, қылмыскер тұлғасының қоғамға қарсы ұстанымын дәлелдейді. Сондықтан заң шығарушы бірінші топтағы мән-жайларды жеңілдететін, ал екіншісін - жазаны ауырлататын мән-жайлар деп таниды.

Кінәлі тұлғасын сипаттайтын қасиеттерді сипаттағанда оның қылмысқа дейінгі және кейінгі адамның жүріс-тұрысы есепке алынады. Мысалы, кінәлінің еліктегіш қасиеті топпен жасалған қылмыс үшін жаза тағайындау кезінде ескерілуі мүмкін. Осылайша, психофизиологиялық мәліметтерді ескере отырып, кінәліге әділ жаза тағайындалады. Яғни, жаза тағайындау кезінде кінәлінің жеке басын есепке алу - бұл қылмыс жасағанға дейін, одан кейінгі кінәлінің психобиологиялық, әлеуметтік ерекшеліктерін анықтау және бағалау болып танылады [152, 299 б.].

Іс-тәжірибеде жеке тұлғаның физиологиялық олқылықтары мен психикасындағы кемшіліктерді ұғыну барысында қындықтардың жиі орын алатыны бар. ҚР ҚК 17-бабының 2-бөлігіне сай, адамның есі дұрыстығын жоққа

шығармайтын, адамның психикасындағы қайшылықтардың туындауы сот тәжірибесінде жазаны жеңілдететін шара ретінде қабылданып, тұлғаға медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шарасын белгілеуге негіз болады» [2].

Сот практикасында кінәлінің психикалық жағдайына қатысты проблеманегізіндеіс бойынша сот-психиатриялық сараптама жүргізу қажет болған кезде сирек кездеседі. Сонымен бірге ол қылмысты жасауға себеп болған сыртқы себептерді, тұлғаның қалыптасуына ықпал еткен жағдайларды анықтау қыындықтар тудырған кезде тұлғаға жазаны белгілеу үшінкерек болып жатады. Бұл туралы С.Л. Рубинштейн психикалық құбылыстар органикалық тұрғыдан адамның тұтас өміріне тәуелді, сонымен байланысты, өйткені психикалық құбылыстар мен процестернегізгі өмірлік функция қызметтерін реттеуге бағытталатынын қарастырады [153, 311-312 бб.]. Демек, қылмыскердің іс-әрекетіндегі кезкелген қыындықтарды оның өмірлік жолынан іздеу керек болады.

Жоғарыда аталғандармен қатар, соттар жазаны тағайындау кезінде, мысалы, *кінәсін мойындан келу, мүліктік залалды ерікті түрде өтеу не қылмыстық құқық бұзушылықтарды ашу дағы ерекше белсененді ролін* және т.б. мәліметтерді ескеруі қажет. Осы тұста кінәлінің мүлікті зиянды өтеумүмкіндігінің жазаны қолдану кезіндегі ықпалын қарастырып өтсек.

Сотталғанды шартты түрде мерзімінен бұрын босату барысында кінәлінің қылмысымен келтірілген залалды өтеуі ескерілуге жатады. ҚР ҚК-нің 72-бабына сай, оның өзге де талаптары бар, нақтырақ атап өтсек:

- «сот сотталушының түзелуі үшін тағайындалатын жазаны толық өтеуі қажет емес деп таниды;

- бас бостандығын шектеу немесе бас бостандығынан айыру жазаларын өтеп жатқан сотталушының заңмен белгіленген жаза мерзімін іс жүзінде өтеуі (мөлшері ҚК-тің 72-бабының 2-бөлігімен белгіленген);

- Қылмыстық-атқару жүйесі мекемесі әкімшілігінің талаптарын орындауы;

- сотталған адамның түзелгенін айғақтайтын мән-жайлардың болуы (тәрбиелік сипаттағы іс-шараларға және мекеменің қоғамдық өміріне қатысуы, көтермелебулар, туған-туыстарымен және сотталған адамдармен қарым-қатынасты сақтауы, оқуға көзқарасының оң бағыты, сотталған адамның түзелгенін айғақтайтын басқа да мән-жайлардың болуы);

- қылмыстық әрекеттен туындаған залалды өтеуі, ол жазаны өтеудің белгіленген тәртібін әдейін бұзбауы;

- адам өліміне әкеп соқпаған және аса ауыр қылмыстың жасалуымен үштаспаған террористік немесе экстремистік қылмыстары үшін тағайындалған бас бостандығынан айыруды өтеп жатқан адам ҚК-пен көрсетілген мерзімдерді іс жүзінде өтегеннен кейін террористік немесе экстремистік қылмыстарды болдырмауға, ашуға немесе тергеп-тексеруге, террористік немесе экстремистік топтардың қатысуышыларын әшкереleуге белсененді түрде көмектесуі;

- жүкті әйелдер, жас балалары бар әйелдер, жас балаларын жалғыз өзі тәрбиелеп отырған еркектер, елу сегіз жастағы және ол жастан асқанәйелдер, алпыс үш жастағы және ол жастан асқан еркектер, бірінші немесе

екінші топтағы мүгедектер үшін өтелуі тиіс жазаның мөлшері жалпыдан өзгеше, ҚҚ-тің 72-бабының 4-бөлігімен белгіленген» [2].

Сот тәжірибесінде сottалғандардың жәбірленушілерге қарызын өтеместен өздеріне қатысты шартты түрде мерзімінен бұрын босатуды қолдану туралы өтінішхатпен сотқа жүгінетін кездері орын алғып жатады. Мысалы, істе сottалушы айналасындағылармен оңды қарым-қатынасты, жазаны орындау мекемесінің ішкі ережесін сақтаған, бірақ шығындардың орнын толық өтеуге мүмкіндігі болмайды. Сот өтінішті қарап, сottалған К.-ның шартты түрде мерзімінен бұрын босату туралы өтінішхатын қанағаттандырмайды.

Сottалған тұлға қаулыға аппеляциялық тәртіппен шағым келтіреді. Сот алқасы сottалғанның жоғарыда аталған қасиетін, шығынды өтемеуінің объективті себебінің, жаңа жұмыстыбылғанын, екі жас баласының бірінің мүгедектігін ескеріп, өтінішхатты қанағаттандыру туралы жаңа қаулы шығарылады» [154].

Бұл жағдай Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының «Жазаны өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босатудың, жазаның өтелмеген бөлігін жазаның неғұрлым жеңіл түріне ауыстырудың және тағайындалған жаза мерзімін қысқартудың сот практикасы туралы» нормативтік қаулысының 10-тармағына сай шешімін табады [54].

Кінәлінің қылмыстық істі ашудағы белсенді іс-әрекеті, кінәсін мойындаусынды жеке басты сипаттайтын мәліметтерді жазаны жеңілдету үшін сottтың қолдануы фактісінен сот тәжірибесінен мысал келтірсек.

«СотКР ҚК 190-баптың 4-бөлігінің 2-тарт, 28-б. 4-б., 367-баптың 3-бөлігінің 1, 2-тарт. азамат К. Нұргасымов, К.М. Қожабековқа қатысты үкім шығарады.

Сottалушылар іс бойынша кінәні мойындау туралы процестік келісімге келіп, онда тағайындалатын жазаға қатысты жағдайлар қаралады: қылмыстық іс-әрекетті алғаш жасауды, жас балаларының болуын, шығынның орнын өздерінің толтыруын, шын жүректен өкіну, істі ашуға, сыйбайластарды әшкерелеуге белсенді көмектесудіқылмыстық жауаптылығы мен жазасын жеңілдететін мән-жайлар ретінде тану.

Сот жоғарыда аталған мән-жайлардың негізінде ҚР ҚК-нің 50-бабына сәйкес, бас бостандығын шектеу, мемлекеттік қызметте қызмет атқару құқығынан өмір бойына айыруды тағайындейды» [155].

Сот материалында ҚР ҚК-нің 53-бабының 4), 6), 11)-тармақтарында қаралған мән-жайларды сottалушылардың жеке басын сипаттайтын мәліметтер деп сот ескерген.

Сот практикасындағы құқыққолдану мәселесін жеңілдетуге қатыстығылыми еңбектерде келесідей пікірді кездестіруге болады. Мысалы, О.В. Чунталова диссертациялық еңбегінде, Ресей мен ТМД-ның басқа елдерінің ҚК-де жаза тағайындаудың негізгі шарттарын формальды түрде қарастыруға тырысады. Заң шығарушы жаза тағайындағанда мән-жайларды тізеді (Мысалы, Молдова ҚК-нің 75-бабының 1-б., Украина Қылмыстық кодексінің 65-б. 1-б.). Сәйкесінше, ҚҚ-те жазаны жеңілдететін және ауырлататын жағдайларға

қатысты кінәлінің жеке басын сипаттайтын мән-жайлардың тізімі берілген жеке норма керек деп есептеп, оның жобасын төмендегідей ұсынады:

«Кінәлінің жеке басын сипаттайтын мән-жайлар (601-бап)

Жазаны белгілегендеге сот қылмыс субъектісінің жас мөлшерін, қылмысқа дейінгі, үстінде және кейінгі жағдайын, жәбірленушімен татуласуын, шығынның орнын толтыру жағдайын, кінәлінің жағымды мінез-құлқының ондалуына оку, еңбектің ықпалының болуын, қылмыстың себебін, қылмыстан кейінгі жағдайларды ескереді. Заңмен қарастырылмаған мән-жайлар да ескерілуі мүмкін болады» [156, 10-11 бб.].

Келесі авторлар болса, ҚР ҚК-нің 53-бабында көрсетілген қажетті қорғану, аса қажеттілік шегінен шығудан басқалардың барлығынкінәлінің жеке басын сипаттайтын қасиеттерді жазаны жеңілдететін мән-жайларға кіргізген.

Ал Қазақстан Республикасы Жоғарғы Соты өзінің «Қылмыстық жаза тағайындаудың кейір мәселелері туралы» қауалысының 3-бөлігінде сottалуышының жеке басына қатысты мәліметтердің қатарына сottалуышының денсаулығын, еңбекке қабілеттілігін, еңбекке, білімге көзқарасын, сottылығы және отбасының және оның асырауындағы адамдардың тұрмыс жағдайы туралы мәліметтерді жатқызады [76]. Алайда, бұл мәселе объективті түрде қаралуы үшін ҚР Жоғары Сотымен қарастырылған кінәлінің жеке басына қатысты мәліметтердің қатары кінәлінің қылмыстық құқықбұзушылықты жасағанға дейінгі, жасаған кездегі және кейінгі мінез-құлқындағы, жүрістүрьысындағы ерекшеліктермен толықтырылғаны жөн болар еді.

Демек, жазаны жеңілдешту үшін ескерілетін кінәлінің жеке басына тән мәліметтердің негізінде қылмыстық заңнамамен белгіленген жеңілдететін мән-жайлар жатады. Сотқа дейінгі тергеп-тексеру барысында, не жазаны орындаушы органменанықталған қылмыстық іс-әрекетті жасаған тұлғаның жеке басына тән мәліметтердің арасынан сот ҚК-тің 53-бабындағы норманың мазмұнымен сай келетін мәліметтерді іріктіп, жазаны жеңілдетеді.

Сонымен аталған мәселені қорытындылай отырып, төмендегідей тұжырымдарға тоқталамыз:

1. *Кінәлінің жеке басы* – ҚК-гі ережелердің негізінде кінәліге сотпен жазаны қолдану барысында ескерілетін, оның түзелу мүмкіндігін куәландыратын, қылмыстық іс-әрекет жасалғанға дейін, жасау үстінде, сондай-ақ онан кейін қылмыстық құқықтық маңызы бар, занды, әлеуметтік, психологиялық және физиологиялық қасиеттерінің жиынтығы.

2. Сот қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адамға жазаны ҚК-тің 52-бабымен қарастырылған жаза тағайындаудың жалпы ережелеріне сай, осы нормада келтірілген кезектілікпен қолданғанда іс бойынша анықталған кінәлінің жеке басын сипаттайтын мәліметтерді ескеруі тиіс.

3. *Жазаны қолданудың шарттарына мыналар жатады:*

- ҚК-тің жалпы бөлімінің тиісті ережелеріне сай келуі;
- ҚК-тің ерекше бөліміндегі баптың шегіне сай келуі;
- Ис-әрекеттің қоғамға қауіптілігінің сипаты мен дәрежесін, кінәлінің жеке басын (қылмыстық құқық бұзушылықты жасағанға дейінгі, жасау

кезіндегі және кейінгі жүріс-тұрыстарын қоса), жауаптылыққа және жазаға ықпал ететін мән-жайлардың есепке алынуы.

Нәтижесінде, аталған шарттарды сақтай отырып сот белгілейтін жаза сотталушиның түзелуіне және оның отбасына немесе оның асырауындағы адамдардың өмір сүру жағдайына оң ықпал ететіндей әділ жаза болуы тиіс.

4. *Кінәлінің жеке басына тән қасиеттер ретінде ескерілуі тиіс:*

- кінәлінің жеке мәліметтеріаты-жөні, туған жері, азаматтығы және ұлты, жасы; тұрғылықты жері, білімі, жұмыс орны, денсаулығы, отбасының және оның асырауындағы адамдардың тұрмыс жағдайы.

- сотталушиның қылмыстық құқық бұзушылық жасағанға дейінгі мінездемесі: психологиялық ерекшелігі; жұмыс орнының мінездемесі; отбасы жағдайы, оның құрамы, балалары, олармен қарым-қатынасы; көршілерімен қарым-қатынасы, бос уақытын өткізуі; бұрын әкімшілік, қылмыстық жауапқа тартылуы, соттылығы.

- сотталушиның қылмыстық құқық бұзушылықты жасаған кездегі мінездемесі: психологиялық ерекшелігі; өз әрекетіне беретін бағасы; жәбірленушімен байланысы; сыйайлас қатысуышылық жағдайындағы жасаған іс-әрекеті.

- қылмыс жасағаннан кейінгі мінездемесі: сотқа дейінгі тергеп-тексеруказеңдегі, сот мәжілісіндегі сотталушиның психологиялық ерекшелігі; өз әрекетіне беретін бағасы; жәбірленушімен ара-қатынасы; қылмыстық іс-әрекетпен келтірілген шығынға қатысты іс-әрекеті; сотқа дейінгі тергеу органдарымен қатынасы.

5. Жазаны жеңілдету кезінде сот кінәлінің жеке басына тән қасиеттердің ішінен мазмұны ҚР ҚҚ-нің 53-бабындағы жеңілдететін мән-жайларды қамтитын мәліметтер ескеріледі.

3.3 Қылмыстық іс әрекеттің қоғамға қауіптілік сипаты мен дәрежесіне байланысты жазаны жеңілдету

Қылмыстық әрекеттің қоғамға қауіптілік сипаты кінәліні қылмыстық жауаптылыққа тарту, жаза тағайындау кезінде ескереді. Ал қолданыстағы қылмыстың заңда «қылмыстық құқық бұзушылықтың қоғамға қауіптілік сипаты мен дәрежесі» ұғымдары нақтыланбағандықтан дақылмыстық құқық теориясында көзқарастар түрлі бағытта қалыптасты. Солардың бірінде, «Қылмыстық кодекстің Ерекше бөліміндегі қылмыстардың орналасуы қылмыстың сипатына байланысты» делінген. Ал келесі пікірде, «қылмыстың сипаты дегеніміз қылмыстық заңының Ерекше бөлігінің бір бабымен сараланатын қылмыс құрамына тән ортақ белгілер» болып түсіндіріледі. Дәл осындағы мазмұнда болмағанмен, мағыналас тұжырым А.Д. Соловьев, Я.М. Брайнин, М.П. Карпушин, В.И. Курляндский, Г.С.Гаверов еңбектерінде де айтылған [157, 86 б.]. Бұл авторлар бір тектес қылмыстар ортақ сипатқа тән екендігін айтады. Бірақ тatalқыланып отырған ұғым мұнданым кең мағынаға ие. Заң шығарушы қылмыстық-құқықтық нормалардың санкцияларындағы жаза мөлшерін белгілегенде қылмыстық құқық бұзушылықтың сипатына назар

аударады. Бұл заң әдебиетінде баяғыдан қалыптасқан тұжырым. Ол туралы айта берудің қажеті шамалы.

В.Г. Татарников болса, қылмыстың сипаты дегеніміз – бір бапта немесе оның бір бөлігінде көрсетілген қылмысқа тән ерекшеліктер десе [158, 23 б.], ал келесі бір еңбекте әр қылмыстық құқық бұзушылық өзіне ғана тән ерекшеліктермен (қоғамға қауіптілікті сипаттайтын сапалық және сандық қасиеттер) сипатталады. Сапалық қасиет – қылмыстық құқық бұзушылықтың қоғамға қауіптілігінің сипаты, ал сандық қасиет – оның қоғамға қауіптілігінің мөлшері [101, 38 б.] делінеді.

Қылмыстық құқық бұзушылықтың сапалық қасиеті, яғни оның сипаты заң әдебиеттерінде, сот тәжірибесінде кейде «қылмыстың ауырлығы» деген ұғыммен алмастырылады. Осы жайлы Г.А. Кригердің, қылмыстардың сипаты қылмыстардың ауырлығымен байланыстырылады, ал бұл онша ауыр емес, орташа, ауыр және аса ауыр қылмыстар деп бөлуден туындайды деген пікірі бар [159, 18 б.]. Л.В. Иногамовой-Хегай, А.И. Рарога, А.И. Чучаева болса керісінше: Қоғамға қауіптілік дәрежесі тағайындалған жазаның ауырлығын анықтайды, қылмыстық-құқықтық норманың санкциясында көрініс табады деген [160, 55 б.]. Бұл ретте, кез келген іс-әрекетті тиісті ауырлықтағы қылмыс деп тану оны жасау сатысын, қылмыс жасаған адамның жас шамасын, сондай-ақ оның қылмысқа сыйбайлас қатысу нысанынескермеу дегенді білдіреді.

Проф. Н.Ф. Кузнецова, барлық қылмыстардың сипаты мен қоғамға қауіптілік дәрежесі бар, ал қылмыстың қоғамға қауіптілігі тарихи өзгермелі категория екендігін атап өтеді. Ол қоғамдық қауіптіліктің сипаты, оның сапасы, дәрежесі, қоғам үшін қылмыстың қауіптілік мөлшері арқылы анықталады. Қылмыстың қоғамға қауіптілігінің сипаты - бұл қылмыстың ерекшелігін, қоғамға қауіптілігінің сапасын білдіреді (әрбір жеке және бүкіл қылмыс тобы). Себебі іс-бойынша ақиқатқа жету үшін әрбір нақты жағдайлар қылмыстың қоғамға қауіптілігінің сипатымен қолжеткізуін есте ұстаған жөн. Сонымен, қоғамға қауіптілік дәрежесі – қылмыстың материалдық белгілерінің сандық жағы, ал қылмыстың қоғамдық қауіптілік сипаты категориясы бағалау сипатына ие, оны сот әрбір нақты жағдайды анықтайды деп есептейді [161, 434-444 бб.].

Н.Ф.Кузнецова мен И.М. Тяжкова келесі бір еңбектерінде қоғамға қауіптілік сипаты қол сұғу объектісімен (қылмыспен қосылған қоғамдық қатынастар санаты) қылмыстық нәтижесімен (физикалық, экономикалық, ұйымдастыруышылық және т.б.), кінә нысанымен (қасақана немесе абайсызда) және қылмыстың жасалу тәсілімен (зорлық-зомбылық немесе зорлық-зомбылықсыз, «ізгілік» немесе ерекше қатығез және т. б.) айқындалады, ал қоғамдық қауіптілік дәрежесі - бұл әлеуметтік қауіптің сандық сипаттамасы. Бұл келтірілген немесе ықтимал залалдың мөлшеріне, адамның кінәсінің ауырлығына, оның себептері мен мақсаттарына моральдық баға беруге, қол сұғудың нақты әдісінің жоғары немесе төмен қауіптілігіне байланысты деп көрсеткен [162, 153-154 бб.]. Е. Қайыржанов қылмыстың қоғамға қауіптілік сипаты ең алдыменен қосылғатын объектімен анықталатынын, ол оның сапасын ашатынын, ал қауіптіліктің сандық жағы объектіге келтірілгензияның

көлемімен, сондай-ақ қылмыстың басқа да мән-жайларымен (кіненің нысаны, қылмыстың жасалу жағдайы мен сатысы, сыйбайлас қатысу) анықталатындығын атап өтеді [147, 211 б.].

Бұл көзқарастарды О.А. Михаль де қолдайды, ол заң шығарушы қоғамдық зияндыштың сипаты мен дәрежесін анықтағанда құқық қолданушы сілтеген қарапайым жолмен жүруі керек сияқты деп, сұрақтың жауабын Жоғары Сот қаулысындағы ережелердің мазмұнынан іздейді [163, 23 б.]. Ресей Федерациясы Жоғарғы Соты Пленумының 1999 жылғы 11 маусымдағы №40 «Соттардың қылмыстық жаза тағайындау практикасы туралы» қаулысына сәйкес, қылмыстың қоғамға қауіптілік сипатыспен анықталатын қол сұғу объектісіне және кінә нысандарына байланысты, ал қоғамдық зияндыштық дәрежесі қылмыс жасалған әрекеттің мән-жайларымен (мысалы, жүзеге асырылу дәрежесімен, зиянның мөлшерімен немесе туындаған салдардың ауырлығымен, қылмысқасыбайлас қатысқан кездегі сотталушының рөлі) [164, 5 б.] анықталадыдеген түрғыдан қарау қажет.

Ал 2015 жылғы қаулыда, қылмыстың қоғамға қауіптілік сипаты қылмыстық заңмен анықталады және сот анықтаған қылмыс құрамының белгілеріне байланысты болады. Қылмыстың қоғамға қауіптілік сипатын ескере отырып, соттар, ең алдымен, әрекеттің қылмыстық заңмен қорғалатын әлеуметтік құндылықтарға және оларға келтірілген зиянға бағытталғанын есте үстаяу керек.

Қылмыстың қоғамға қауіптілік дәрежесін сот жасалған әрекеттің нақты мән-жайларына, яғни, зардаптың сипаты мен мөлшеріне, қылмыстың жасау әдіс-амалына, сотталушының қылмысқа сыйбайлас қатысудағы рөліне, қасақаналық (тікелей немесе жанама) не абайсыздықтың (немкүрайдылық немесе менмендік) түріне қарай анықтайды. Жазаны жеңілдететін немесе ауырлататын жағдайлар (Ресей Федерациясының Қылмыстық кодексінің 61 және 63-баптары) (мысалы, ауыр өмірлік жағдайларға байланысты немесе жанашырылған себебінен қылмыс жасау, қылмыс жасаудағы ерекше белсенді рөл) қылмыстың қауіптілігіне ықпал етеді [165, 412-413 бб.].

1999 жылғы жоғарыда аталған қаулының үлгісіне сай, қылмыстың қоғамға қауіптілігі қылмыстың объектісі мен кіненің нысанында көрініс табады, деп есептейді О.А. Михаль. Оның себебін төмендегідей түсіндіреді: Біріншіден, заңға сәйкес, ол саралаушы белгілермен анықталады, екіншіден, қоғамға зияндыштық дәрежесі баптың санкциясы шегінде белгіленеді және қылмыстық ниеттің жүзеге асырылу дәрежесімен, зиянның мөлшерімен немесе келтірілген салдардың ауырлығымен, сотталушының сыйбайлас қатысудағы рөлімен, қылмыстың орнымен, уақытымен, әдісімен және басқа да белгілермен анықталады.

Сәйкесінше Л.Л. Кругликов та «сипат» және «дәрежені» - іс-әрекеттердің қоғамға қауіптілігіне тиісінше сапалық және сандық баға беретін көрсеткіштер ретіндегі тарифи [166, 412-413 бб.].

Тиісті ойларды ортағасырлық заңгерлердің еңбектерінен көргуте болады. Мысалы, ағылшын ғалымы Иеремия Бентам, қылмыстық құқықтағы классикалық бағыттың жақтаушысы, өзінің әйгілі «Ләzzat пен қайғы-қасірет

kestesінде»: Қылмыс неғұрлым ауыр болса, оны ескерту мүмкіндігі болу үшін жаза соғұрлым қатал болуы керек, деп жазады [167, 28 б.].

Ал В.П. Малков, керісінше, қылмыстың қоғамға қауіптілігі сипатын сот та, алдын ала тергеу органдары да жүзеге асырмайды, ол заң шығарушыға тән деген [168, 141-145 б.]. Бұл ойды Е.В. Благова жалғастырып, жаза тағайындау кезінде қылмыстың қоғамға қауіптілік сипатын ескеру мүмкін емес, қылмыстық кодексте соттың қылмыстың қоғамға қауіптілік дәрежесін есепке алу жеткілікті, деп пайымдайды [169, 11-19 бб.].

Сонымен қатар қылмыстық-құқықтық әдебиеттерде, заң шығарушы баптыңсанкциясын құрастыру кезінде жазаның мөлшерін ескеретіндіктен де, жазаны жеке даралау кезінде соттың қылмыстың сипатын қайтадан есепке алудының қажеті жоқ деген пікір бар [170, 124 б.]. Онда, заң шығарушы жазаның мөлшерін анықтағанда тек қылмыстың сипатын жәнеөзге де жағдайларды ескереді. Оларға сотталушының жеке басы, жауптылықты жеңілдететін және ауырлататын, өзге де жағдайлар жатады [101, 38б.].

Жоғарыларды ескере отырып, іс-әрекеттің қоғамға қауіптілік сипатын қылмыстық құқық бұзушылық объектісі түрғысынан түсіну керек деп есептейміз, бірақ та ол қылмыстық құқық бұзушылық құрамының басқа белгілерімен тығыз байланыста қаралады.

Қылмыстық құқық бұзушылықтың қауіптілік дәрежесі нәтижемен (зардап), кінәнің нысанымен, қылмыстың жасалу сатысымен, сыйбайлас қатысумен, орны, уақытымен және басқа да мәліметтермен сипатталады.

Әрекеттің қоғамға қауіптілік дәрежесін алдымен нақ сол қылмыс құрамы белгілерімен тікелей байланысты және басқа да мән-жайлармен анықталады. Жасалған әрбір қылмыстық құқық бұзушылықта тиісті құрамының белгілері әрқалай көрініс табуы мүмкін. Мұндай жағдайларда құрамының жекелеген белгілері қаншалықты көрініс тапқанын тап басыпанықтау соттың міндеті болып табылады.

Іс-әрекеттің қоғамға қауіптілік сипаты мен дәрежесі нақты қылмыстық құрамды сипаттайтын белгілер шегінде және басқа да мән-жайларменайқындалатын өзара байланысты, бірін-бірі толықтырады. Олар жаза түрі мен мөлшерін анықтауға ықпал етеді. Оған іс-тәжірибедегі келесі мысал дәлел болмақ.

«Алматы қаласы Наурызбай аудандық соты сотталушы Б.К.Оспановы ҚР ҚК-нің 189-бабының 4-бөлігінің 2-тармағымен айыптау ісін қарап шығып, дәлелдемелердің негізінде Б.К. Оспанова өзіне ірі мөлшерде сеніп тапсырылған бөтеннің мүлкін иемдену, яғни жымқыру деп табады. Оның әрекетін ҚР ҚК-нің 189-бабының 4-бөлігі 2-тармағымен дұрыс сараланған, деп есептейді.

Сот жаза тағайындағанда жауптылық пен жазаны жеңілдететін мән-жайлар ретінде сотталушының кінәсін толық мойындағанын, ісіне өкінетінін, материалдық шығынды толық көлемде ерікті түрде өтегенін, зейнеткерлік жасқа жеткенін ескереді. Ис бойынша ауырлататын мән-жайлар жоқ.

ҚР ҚК-нің 55-бабының 3-бөлігінің талаптарын сақтай отырып, сот шартты түрде бас бостандығынан айыру түріндегі жазаны тағайындау арқылы сотталушыны түзетуге болады деген шешімге келеді.

ҚР ҚК-нің 63-бабын қолданып жаза тағайындағанда ҚК-нің 68-бабының 2-бөлігі негізінде сот істі тоқтатуды сұраған жәбірленуші өкілінің пікірін ескереді. Сонымен қатар сот жәбірленушінің бұзылған құқықтарын қалпына келтіруі мен әлеуметтік әділеттілікті, шын жүректен өкінуді, жасалған қылмыс нәтижесінде қандай да бір салдардың болмауын, сottалушының өз еркімен зиянның орнын толтыруын назарға алады.

Сот кінәлінің жасаған әрекетінің сипаты мен қоғамдық қауіптілік дәрежесін ескере отырып, ҚР ҚК 50-б.2-т. сәйкес, сottалушыға белгілі бір қызметті, лауазымды атқару құқығынан айыру түріндегі қосымша жазаны 1 жылдан 10 жылға дейінгі мерзімге [2] тағайындау қажет деп табады. Соттың мұндай жазаны қабылдауына «Қылмыстық жаза тағайындаудың кейбір мәселелері туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының қаулысындағы: «22. Лауазымы бойынша міндеттерін атқаруына немесе белгілі бір қызметпен айналысуына байланысты қылмыс жасаған әрбір жағдайда, ҚК-нің 50 бабына сәйкес, «сот жасаған қылмыстың сипатын ескеріп, сottалушының белгілі лауазымдарды атқару немесе нақтылы қызметпен айналысу құқығынан айыру туралы мәселені шешуге міндетті. Үкімнің қарар бөлімінде лауазымдар немесе қызметтің түрі нақты көрсетілуге тиіс»[76] деп қарастырылған талап себеп болып табылады».

Байқағанымыздай, Жоғары Соттың қаулысының мазмұны қылмыстық құқық бұзушылықтың сипатын қылмыстық қолсұғылатын игілік, қоғамдық қатынас, яғни (atalған жағдайда) объект құрайтындығын нақтылап түр. Қарастырылып отырған мысалда, материалдық жауапты лауазымдарды атқару тұлға өзінің қызметін пайдаланып сол қызмет түріне де қылмыстық қол сұғып отырғандықтан атальған қосымша жаза түрін соттың белгілеуін қаулы міндеттейді.

Жоғарыда атальған нормативтік қаулыда іс-әрекеттің қоғамға қауіптілік сипаты мен дәрежесі ұғымы жоғарыда айтып кеткендей, нақтыланбағанымен де қаулының мәтіннен норма шығарушы бұл ұғымның нені сілтеп отырғанын түсінуге болады. Онда: қылмыстың қайталануы, қылмыстың іс-әрекеттердің жасалу кезектілігі, сottалушының оған қатысу деңгейі, қылмыстық мақсатқа сай іс-әрекеттің маңызы, туындаған не туындауы мүмкін шығынның сипаты мен мөлшеріне әсері, ауырлататын және женілдететін мән-жайлардың кездесуі, женілдеу қылмыстық жаза белгілеудің негізі [76].

Қылмыстың зардабы іс-әрекеттің қауіптілігін анықтау үшін толығыменанықталуы тиіс. Мұнда, кінәлінің қылмыстың зарбаптарын болдырмауға тырысып-бағуы қылмыстық жауаптылықты және жазаны женілдететін мән-жай ретінде ескеріледі.

Субъектінің қылмысының субъективтік жағын сипаттайтын кінә, оның түрлері қауіптілік дәрежесін анықтауға қаралған етеді. Мысалы, абайсызда адамға қаза кетірудің қауіптілік дәрежесі қасақаналықпен адамға қаза келтіру әрекетінен төмен болатын сияқты. Қылмыстық іс-әрекеттің факультативті белгісі саналатын оң сипаттағы ниет пен мақсат қылмыстық жауаптылықты және жазаны женілдетеді. Көп жағдайда ниет пен мақсат қылмыстың саралаушы белгісін құрайды. Кінәнің нысаны тек жаза тағайындау ғана емес, жазаны орындау процесінде ескерілуі керек, деп есептейді Р.Т. Нұртаев [171, 135 б.].

Қылмыстық құқық бұзушылықты жасау жағдайы да іс-әрекеттің қауіптілік дәрежесіне ықпал етеді. Саралаушы белгіні қоспағанда, мас күйінде қылмыстық іс-әрекетке бару қылмыстық құқық бұзушылықтың дәрежесін ауырлатпаса, женілдетпейді. Немесе егер отбасындағы материалдық жағдайдың қыындығы, отбасы мүшелерінің ауыр халде жатуы қылмыстық іс-әрекетке баруға итермелесе, бұл жағдайда сottың жазаны женілдетуіне оныңөзінің адамгершілік сынды қасиеті түрткі болады.

Келесі жағдай – қылмыстық құқық бұзушылықтың уақыты мен орны. Басқа мән-жайлар сияқты қылмыс уақыты мен орны барлық кезде қылмыстың қауіптілік сипатын не қылмыскердің жеке басын, не екеуін де бірге сипаттайтын дейді Г.А. Кригер. Қылмыстық құқық бұзушылықтың уақыты мен орнының мәнісін тек жауаптылықты женілдететін не ауырлататын мән-жайлар арқылы ғана ескерумен шектелмей, қылмыстың қауіптілік деңгейін қарау кезінде де еске алуды сот үрдісінде күшету қажетті шараға айналып отырғандай.Бұл қылмыстық құқық бұзушылықтың жасалу орнын заңды тұрғыда толыққанды, мазмұнды түсінуге зор мүмкіндік берер еді.

Қылмыстың қауіптілік дәрежесі аталған кінә, ниет немесе қылмыстық құқық бұзушылық жасалған орын сынды факторлармен шектелмейді, оған әдіс, сыйайлас қатысу, зардап және басқа институттар ықпал етеді.

Қылмыстық іс-әрекетке сыйайлас қатысудың қоғамға қауіптілік сипатымен дәрежесі қылмыстық-құқықтық норма санкциясының мазмұнның тікелей анықтайтын және де сыйайлас қатысушылардың жауаптылығын күшеттеді немесе женілдетеді. Осылан байланысты, бірлесіп қылмыс жасаған адамның іс-әрекетінің қоғамға қауіптілігі сол, ол ең алдымен қоғамдық қатынастарға зиян келтіретін немесе қауіп төндіретін нақты субъекттің әрекетінің қауіптілігі ретінде талданады. Сыйайласып қатысудың қоғамдық қауіптілігісінде сыйайлас қатысушылардың бірлесіп қылмыстық нәтижеге (зардапқа) жетудегі өзара байланысында (өзара іс-қимылы) болып отыр.

Қылмыстық іс-әрекетті жоққа шығаратын жағдайларды қоспағанда күштеу немесе психикалық мәжбүрлеу жағдайындағанда жазаны женілдететін мән-жай деп қарастарылуы мүмкін.

Қылмыстық құқық теориясында, әдетте, жазаны есептеудің қосу, сіңіру әдістері белгі. Бірақ та кінәліге белгіленетін жазаның репрессивтілігін төмендеткен ретте ғана жазаны женілдету туралы айтуда болатынын ескерсек, онда жазаны женілдетіп есептеу сіңіру әдісімен қолжеткізіледі.

Жоғарыда аталған қаулыда көрсетілген талапқа сай, жазаны сіңіру амалдарын қолданғанда сottтар қылмыстық құқық бұзушылықтардың сипатын, оның қоғамға қауіптілік дәрежесі мен мән-жайларын, кінәлі адамның жеке басына қатысты мәліметтерді, сондай-ақ жазаны белгілеуге әсер ететін басқа да фактілерді әрбір нақтылы жағдайда ескерулері тиіс болады.

Іс-әрекеттің қоғамға қауіптілік сипаты мен дәрежесіне байланысты жазаны қалай женілдетеді деген саянға тоқталсақ. Қылмыстық құқық бұзушылық құрамының белгілері мен жаза белгілегендеге ескерілетін басқа да мән-жайлар іс-әрекеттің қоғамға қауіптілік сипаты мен дәрежесін анықтай алады. Сәйкесінше, қылмыстық іс-әрекетке сыйайлас қатысуды, аяқталмаған қылмыстарды, қылмыстардың жиынтығын жасауды жауаптылық пен жазаны

женілдететін немесе ауырлататын *өзге де мән-жайлардың* сотпен ескерілетінінғалым Е.І. Қайыржанов айтып кетеді [95, 186 б.].

Аталған жағдайға байланысты жазаны женілдету үшін сот алдымен жаза тағайындау барысында ескерілуі тиіс іс-әрекеттің қоғамға қауіптілік сипаты мен дәрежесін сипаттайтын жалпы барлық жағдайларды анықтап алады. Келесі кезеңде жазаны женілдету үшін сот аталған жағдайлардың ішінен жазаның әлеуметтік әлеуетін женілдететіндерін (ҚК-тегі женілдететін мән-жайлармен мазмұндас жағдайларды) іріктейді. Ушінші кезекте ҚК-тің Ерекше бөліміндегі нақты норманың санкциясында белгіленген жаза түрі мен шегін ҚК-тің Жалпы бөліміндегі ережелерге (жазаны женілдететін) сай төмендетеді.

Ал жазасын өтеп жүрген сотталған адамның жазасын жеңілдему үрдісі кішкене өзгешелеу. Сөз, қылмыстық жазадан, не жауаптылықтан босату, не шартты түрде мерзімінен бұрын босату, не жазаның өтелмеген бөлігін неғұрлым жеңіл жаза түрімен ауыстыру не тағайындалған жаза мерзімін қысқарту, жазаны өтеуін кейінге қалдыру жайында болады. «Жазаны өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босатудың, жазаның өтелмеген бөлігін жазаның неғұрлым жеңіл түріне ауыстырудың және тағайындалған жаза мерзімін қысқартудың сот практикасы туралы» ҚР Жоғары Сотының қаулысының З-бөлігінде, жазасын өтеп жүрген адамның жеке басына тән қасиеттердің ескеруге жататындығы айтылады.

ҚК-тің 72-бабының 8-бөлігінде жекеленген қылмыс түрлеріне қатысты шартты түрде мерзімінен бұрын босату қолданылмайтын жағдайлар қаралған.

Сонымен, сот жаза тағайындағанда сандық және сапалық көрсеткіштерге ерекше мән береді.

Қоғамның басқа мүшелерін қылмыстық заңды бұзудан ұстап тұру үшін жаза жеткілікті қатаң болуы шарт. Ауыр қылмыстар жасағаны үшін кінәлі деп танылған адамдарға қатаң репрессивті ықпал ету қамтамасыз етілуі керек. Сонымен қатар бір мезгілде ауырлығы төмен, әсіресе, абайсызда жасалған қылмыстар үшін кінәлі деп танылған адамдарға жазаның неғұрлым жеңіл түрлерін мүмкіндігінше қолдануғажатады [172, 78 б.]. Ал жазаның кінәліге жеткіліктілігінің өлшемі іс-әрекеттің қоғамға қауіптілігінің сипаты мен дәрежесі болып саналмақ. Сондықтан да кінәліге қылмыстық заң талаптарын сақтай отырып әділ жаза тағайындау, қылмыстық құқық бұзушылықтың алдын алуға бір қадам болса да жақыннатары анық.

Аталған бөлімшедегі ұрақты төмендегідей тұжырымдармен нақтылаймыз:

1. Женілдетілген жазаны қолданғанда сот кінәлінің жеке басымен қатар іс-әрекеттің қоғамға қауіптілік сипаты мен дәрежесі де ескерілуі тиіс.

2. Ис-әрекеттің қоғамға қауіптілік сипатын қылмыстық құқық бұзушылық объектісі тұрғысынан түсіну керек деп есептейміз, бірақ ол қылмыстық құқық бұзушылық құрамының басқа белгілерімен тығыз байланыста.

3. Қылмыстық құқық бұзушылықтың қауіптілік дәрежесі нәтижемен (зардап), кінәнің нысанымен, қылмыстың жасалу сатысымен, сыйбайлас қатысумен, орны, уақытымен, қылмыстың қайталауы және оның түрлері, сотталушының қылмыстық іс-әрекеттің жасалуына қатысу дәрежесі, қылмыстық мақсатқа қолжету үшін оның іс-әрекеттерінің маңызы және

келтірілген немесе келтірілуі мүмкін зиянның сипаты мен мөлшеріне ықпалы, қылмыстық құқық бұзушылықтар жиынтығының болуы және өзге дедеректермен сипатталады.

4. Кінәліге жазаны тағайындау және жазасын өтеп жүрген сотталғандарға іс-әрекеттің қоғамға қауіптілік сипаты мен дәрежесіне байланысты жазаны жеңілдешу үрдісі бірыңғай іске асырылмайды.

Қылмыстық іс-әрекеттерінің қоғамға қауіптілік сипаты мен дәрежесіне байланысты жеңілдетілген жаза *тағайындаудың* кезекті тәртібі мынадай: *Bірінші кезекте*, сот жаза тағайындағанда ескерілуі тиіс іс-әрекеттердің қоғамға қауіптілік сипаты мен дәрежесін сипаттайтын барлық жағдайларды анықталады. *Екінші кезекте*, сот жазаны жеңілдешу үшін жазаның әлеуметтік әлеуетін жеңілдететін мән-жайлардың ріктеп алады. *Үшінші кезекте*, сот іс-әрекеттердің қоғамға қауіптілік сипаты мен дәрежесін сипаттайтын жеңілдететін жағдайлар мен ҚК-тің Ерекше бөліміндегі нақты норманың санкциясында белгіленген жаза түрі мен шегін негізге ала отырып, ҚК-тің Жалпы бөліміндегі жазаны жеңілдететін ережелерді сақтай отырып жазаныесептеп, белгілейді.

5. Қылмыстық іс-әрекеттерінің қоғамға қауіптілік сипаты мен дәрежесіне байланысты жазаны жеңілдешу жекеленген қылмыс түрлеріне қатысты шектеулермен анықталады, яғни бұл қылмыстардан басқалары үшін қолданылуға жатады.

Жазасын өтеп жүрген сотталғандарға соттың жазаны жеңілдешу шараларының кезектілігі:

1) Қаралып отырған қылмыстық іс бойынша ҚР ҚК-нің 72,73,74,76-баптарында қарастырылған шартты түрде мерзімінен бұрын босату, не жазаның өтелмеген бөлігін неғұрлым жеңіл жаза түрімен ауыстыру не тағайындалған жаза мерзімін қысқарту, жазаны өтеуін кейінге қалдырушаасын қолдануға болатындығын, не болмайтындығын анықтау. Олардың тізімі аталған баптарда қарастырылған;

2) ҚР ҚК-нің 72,73,74,76-баптарында қарастырылған арнайы шарттардың сақталғандығы тексеріледі;

3) жазасын өтеп жүрген кездегі сотталған адамның жеке басын сипаттайтын мәліметтер ескеріледі;

4) ҚК-пен қарастырылған ережеге сай, жазаны есепке алу, есептеу жүзеге асырылады.

6. Сот іс-әрекеттің қоғамға қауіптілік сипаты мен дәрежесіне байланысты жазаны жеңілдеткенде жасалынған қылмыстық іс-әрекет сараланған қылмыстық нормадағы қылмыстық құқық бұзушылық құрамын сипаттайтын белгілер мен басқа да жағдайлардың қатарынан кінәлінің жазасының әлеуметтік әлеуетін жеңілдететін (мазмұны ҚР ҚК-нің 53-бабындағы жеңілдететін мән-жайларды қамтитын) мәліметтерді ескереді. Ал бұл өз кезегінде шартты түрде мерзімінен бұрын босату, не жазаның өтелмеген бөлігін неғұрлым жеңіл жаза түрімен ауыстыру не тағайындалған жаза мерзімін қысқарту, жазаны өтеуін кейінге қалдыру қолданылатын ҚР ҚК-нің 72,73,74,76-баптарында қарастырылған қылмыстардың тізімімен анықталады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Диссертациялық зерттеу жұмысындағы қарастырылған мәселе бойынша төмендегідей жалпы қорытындылар жасаймыз.

Барлық қылмыстық заңнамаларда жаза тағайындау мәселесіне қатысты үлкен өзгеріс кездеспейді. ТМД елдерінің ҚҚ-де «Жаза тағайындау» деп аталағын жеке тарау бар және жеңілдету шаралары қарастырылады, жеңілдететін мән-жайлардың тізбесі бар, бірақ та бұл мән-жайлардың мәтіні, саны, орналасу кезектілігі әркелкі; Кодекстің Ерекше бөлігіндегі баптың санкциясында белгіленген ең төменгі шегінен төмен негізгі жазаны тағайындау; Кодекстің Ерекше бөлігі бабының санкциясында көрсетілмеген негізгі жазадан басқа ең жеңіл жазаны белгілеу сынды жазаны жеңілдетуді жүзеге асыру құралдары орын алған. Тек Грузия ҚҚ-інде тек жауаптылық пен жазаны ауырлататын мән-жайлардың тізімі бар. ТМД елдерінің тәжірибесін ескеріп, отандық ҚҚ-ін жауаптылық пен жазаны жеңілдететін мән-жайлардың қатарында «жасы келген адамның қылмыстық іс-әрекетті жасауын» қараша жөн.

Жазаны жеңілдету мен жаза тағайындау институттары бір-бірімен тығыз байланысты, себебі жазаны жеңілдету институты жаза тағайындаудың жалпы және арнайы ережелерінің көмегімен жүзеге асырылады.

Қылмыстық жаза тағайындау институтынан қылмыстық жаза қолдану институты ұғымы кең. Жазаны қолдану – жазаны тағайындау және жазаны орындау кезеңдерін қамтиды.

Жазаны қолдану – бұл кінәлі деп танылған адамды мемлекеттің соттауы, сондай-ақ сотталған адамның және басқа адамдардың жаңа қылмыстық құқық бұзушылықтар жасауының алдын алуға ықпал ету құралы болып табылады.

Ал қылмыстық жазаны қолдану институты – бұл жазадан босату мәселесін шешкенге дейін сотпен жазаны тағайындау және орындау процесінде қылмыстық ережелер ескерілетін қылмыстық-құқықтық институттың түрі.

Әділ жазаға қолжеткізу үшін қылмыстық қағидаттардың маңыздылығы ерекше. Бұл қағидаттар ҚР-ның ҚҚ-мен де, өзге актілермен де бекітілмегендіктен, «Қылмыстық жаза тағайындаудың кейбір мәселелері туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2015 жылғы 25 маусымдағы №4 нормативтік қаулысында қылмыстық қағидаларды нақтыладап өту қажет деп есептейміз. Мұнда қылмыстық қағидаттар деп қылмыстық заңды қолданудың фундаментін түсінеміз. Осы қаулыда келесі қылмыстық қағидаттарды қарастырған жөн:

- заңдылық қағидаты;
- азаматтардың заң мен сот алдындағы тенденциялық қағидаты;
- кінәлілік қағидаты;
- жазаны дараландыру және дифференциациялау қағидаты;
- әділеттілік қағидаты;
- ізгіліктілік қағидаты;

- қылмыстық құғын-сұргін шараларын үнемдеу қағидаты;
- жауапкершілік пен жазаның сөзсіз туындауы қағидаты.

Бұл қағидалар соттың әділ жаза тағайындауына ықпал ете алады.

Сот тәжірибесінде құқық нормаларын қолданғанда бірыңғай түсінікті қалыптастыру, аталған қаулының қазақ және орыс тілдеріндегі мәтіндердегі сәйкесіздікті жою үшін жоғарыда аталған қаулыда кездесетін «жаза тағайындауды жалпы қағидаттары» ұғымын «жаза тағайындаудың жалпы ережелері» деп алмастырған жөн. Сәйкесінше ҚҚ-тің 60, 64, 69, 72, 74, 86-баптарындағы кездесетін «жаза тағайындау қағидалары» тіркесін «жаза тағайындау ережелері» деп ауыстыру ұсынылады. Мұндағы жаза тағайындаудың жалпы ережелері деп заң шығарушымен белгіленген қылмыстық істер бойынша жаза тағайындаудың жалпы тәртіп ережелерін түсінеміз.

Жазаны жеңілдетумен байланысты қылмыстық-процестік және қылмыстық атқару нормалары жазаны жеңілдету институтының жүйесіне (қылмыстық-құқықтық материалдық нормаларды) кірмейді, себебі мұндай қылмыстық-процестік және қылмыстық атқару нормаларын іс-тәжірибеде қолдану өз салаларының мақсат-міндеттерін қамтамасыз етеді, яғни қылмыстық-құқықтық сипатқа ие емес.

Шетел тәжірибесі мен ғылыми ізденістері негізінде жазаны жеңілдету ережелерін екі топқа бөлуге болады: заң бойынша, яғни заң шығарушы айқындаған жазаны жеңілдету (КР ҚҚ-нің 56, 57, 58, 29, 60, 63, 73, 74, 76-баптарымен) және сотқа берілген уәкілдегі сай жазаны жеңілдету (КР ҚҚ-нің 53, 55-баптарымен).

Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының «Жазаны өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босатудың, жазаның өтелмелеген бөлігін жазаның неғұрлым жеңіл түріне ауыстырудың және тағайындалған жаза мерзімін қысқартудың сот практикасы туралы» нормативтік қаулысының 1-1.-тармағына: «Сотталғандардың түзелуі, басқа қылмыстық құқық бұзушылықтарды алдын алу сынды жаза мақсаттарына қолжеткізуі қамтамасыз ету үшін жазаны өтеу кезінде сотталғандардың шын өкінгеніне соттар назар аударуы міндетті. Мұнда сот сотталғандардың шын ниетпен өкінетініне көз жеткізу үшін істі қарау кезіндегі сөздерінің жүріс-тұрыстарына қаншалықты сәйкес келетінін тексерулері керек» деген *толықтыру енгізген жөн деп есептейміз*. Бұл жағдай «Қылмыстық жаза тағайындаудың кейбір мәселелері туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2015 жылғы 25 маусымдағы № 4 нормативтік қаулысында орын алғаны жөн. Сонымен қатар, соңғы нормативтік қаулыны келесі мәтінмен толықтырылғаны дұрыс деп есептейміз: «Сот жазаны қолдану барысында қылмыстық заңнамаға, ішкі сенімі мен құқықтық санасына сүйенуі тиіс».

Жазаны жеңілдету институты ұғымыжаза тағайындаумен шектелмейді, оның сотталушы жазасын өтеп жүріп жазасын ауыстыруын, өзгертуін, кейінге қалдыруын қамтиды. Мысалы, іс-тәжірибеде ҚҚ-тің 73, 74, 76-баптарды қолдану үрдісінде жазаны жеңілдететін мән-жайлар ескеріледі. Қылмыстық

жазадан босату шарасын қолданған кезде сottалған адам жазасын өтеуден шеттетіліп, жағдайы жеңілдейді.

Жазаны жеңілдету – жазаны қолдану барысында жазаның сottалған адамның түзелуіне және оның отбасының немесе оның асырауындағы адамдардың тіршілік жағдайына ықпалын ескеріп, дифференциациялау және дараландыру арқылы қолжеткізілетін Қылмыстық Кодексте белгіленген тәртіппен жазалау әлеуетін төмендету болып табылады.

Жазаны жеңілдету нысандары келесі нормаларда қарастырылған: ҚР ҚК-нің 53, 55, 56, 57, 58, 63, 73, 74, 76-баптарымен, қылмыстық заңнаманың Ерекше бөлігіндегі артықшылықты нормалардың көмегімен; ҚК-тің 6-бөлімімен.

Соттың қараша бойынша жазаны жеңілдеткенде ҚК-тің 53, 55-баптарындағы ережелер ескеріледі. Жазаны жеңілдету жүйесінің элементтері ретінде жазаны жеңілдететін мән-жайлар, жазаны жеңілдету нысандары (құралдары), жеңілдету шектері танылады.

Қолданылу аясына орай жеңілдететін мән-жайларды тар және кең мағынада түсінеміз. Тар мағынада жеңілдететін мән-жайлар - бұл жазаны қолданғанда қылмыстық құқық бұзушылықтың қоғамға қауіптілік дәрежесіне немесе қылмыстық құқық бұзушылықты жасаған адамға қатысты Қылмыстық кодекстің санкциясы шеңберінде, не заң рұқсат етілген мөлшерде оның шегінен шыға отырып, қылмыстық-құқықтық салдарды сот жеңілдететін жағдайлар. Ал кең мағынада жеңілдететін мән-жайлар – бұл жазаны қолданғанда, қылмыстық жауаптылық пен жазадан босатқанда қылмыстық заңнамаға сай қылмыстық құқық бұзушылықтың қоғамға қауіптілік дәрежесіне немесе оны жасаған адамға қатыстықылмыстық жауаптылық пен жазаны дифференциациялау, дараландыру құралы саналады.

Қылмыстық жауаптылық пен жазаны жеңілдететін мән-жайлардың қатарын (ҚР ҚК-нің 53-бабына) келесі тармақпен толықтырған жөн: «қарт адамдардың қылмыстық құқық бұзушылық жасауы»; «асырауында еңбекке жарамсыз қария адамдардың болуы (елу сегіз жастағы және ол жастан асқан әйелдер, алпыс үш жастағы және ол жастан асқан еркектер)».

Жеңілдететін мән-жайлар мынадай функцияларды атқаруы тиіс:

- Жазаны қолданғанда сот қылмыстық-құқықтық норманың санкциясы шегінде жазаның бір түрін барынша төмендету, сондай-ақ баламалы санкция болса, онда екі немесе үш жазалардың ең жеңілін таңдау есебінен төмендету;
- Жазаны қолданудың арнайы ережелерін ескеру;
- Шартты түрде соттағанда жеңілдететін мән-жайлар ескеріледі;
- қылмыстық жауаптылықтан босатқанда (ҚР ҚК-нің 65, 68, 69, 70-бб.) жеңілдететін мән-жайлар ескеріледі;
- жазаны өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босатқанда ескеріледі (ҚР ҚК-нің 72-б.);
- жазаның өтелмеген бөлігін неғұрлым жеңіл жаза түрімен ауыстыру не тағайындалған жаза мерзімін қысқартқанда ескеріледі (ҚР ҚК-нің 73-б.);
- жүкті әйелдердің және жас балалары бар әйелдердің, жас балаларын жалғыз өзі тәрбиелеп отырган еркектердің жазаны өтеуін кейінге қалдырғанда

ескеріледі (ҚР ҚК-нің 74-б.);

- ауруға шалдығуна байланысты жазадан босатуда ескеріледі (ҚР ҚК-нің 75-б.);

- ауыр мән-жайлардың тоғысусы салдарынан жазадан босату және жазаны өтеуді кейінге қалдырганда ескеріледі (ҚР ҚК-нің 76-б.). Жаза қылмыстық іс-әрекетті жасаған адамның өзінің жеке басына қатысты қолданылады.

Жазаны жеңілдететін жағдайлардың мәні мен маңызын теориялық түрғыдан түсіну, сондай-ақ оларды тәжірибеде қолдану үшін біз жазаны жеңілдететін жағдайлардың жіктелуін ұсындық. Жазаны жеңілдететін мән-жайларды келесі негіздер бойынша жіктеуге болады: 1) обьективті және субъективті; 2) қылмысқа байланысты, қылмыскердің жеке басына байланысты, қылмыскердің қылмыстан кейінгі қызметіне байланысты; 3) қылмыстық құқық бұзушылықтың қоғамдық қауіптілік дәрежесін елеулі түрде азайтатын мән-жайлар және қылмыстық құқық бұзушылықтың қоғамдық қауіптілігін азайтуға байланысты емес мән-жайлар; 4) кінәлі тұлғаның қызметіне байланысты және кінәлі тұлғаның қызметіне байланысты емес; 5) қылмыстық жауаптылықтан және жазадан босататын және қылмыстық жауаптылық пен жазадан босататын негіздердің заңдылығы шарттарын бұзуға байланысты емес негіздердің заңдылығы шарттарын бұзуға негізделген негіздер; 6) қылмыстық заңмен реттелген және қылмыстық заңмен реттелмеген мән-жайлар.

Қылмыстық заңнаманы жетілдіру мақсатында Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіне ұсыныстар өзірленді.

1) Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 53-бабына:

- 1-бөлігінің 4-тармағы мынадай редакцияда жазылсын: «кінәлінің асырауында жас балалардың болуы»;

- 1-бөлігінің 11-1-тармағына мынадай редакция қосылсын: «қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адамның есінің дұрыстығын жоққа шығармайтын психикасының бұзылуы»;

- 1-бөлігінің 11-2-тармағы мынадай редакцияда жазылсын: «сыбайлас қатысуышының қылмыстық құқық бұзушылықты сыйбайласып жасаған кезде қылмыстық құқық бұзушылықты болғызбауға бағытталған әрекеттері».

2) «жеңілдететін мән-жайлар кезінде неғұрлым жеңіл жаза тағайындау» деген 55-1-бап қосылсын.

Жазаны дараландыру - бұл қылмыстық жаза мақсаттарына қолжеткізу үшін сottың қылмыстық заңға, құқықтық санаға мен ішкі сенімге сүйеніп, жазаны тағайындау, орындау, яғни жазаны қолдану барысында жеңілдететін және ауырлататын мән-жайларды ескеруі болып саналады.

Заң шығарушының қылмыстық құқық бұзушылықтың сипаты мен қоғамға қауіптілік дәрежесін, кінәлінің жеке басын ескеріп, жазаның шектерін анықтауын – жазаны дифференциациялау деп түсінеміз.

Қылмыстық жауаптылықты дифференциациялау және жазаны дараландыру үғымдары екі жеке үғымдар және бір-бірін толықтырады. Қылмыстық жауаптылықты дифференциациялау және жазаны

дараландыру процестері ҚК-пен белгіленген жеңілдететін мән-жайлардың есебінен жүргізіледі.

«Белгілі бір қылмыстық құқық бұзушылық үшін көзделген жазадан гөрі неғұрлым жеңіл жаза тағайындау» деп аталғанатын ҚР ҚК-нің 55-бабының мазмұны жеңілдететін мән-жайлар бойынша жаза тағайындау ережелерін қамтитынын, сондай-ақ олардың әрқайсысының жазаны жеңілдетудің дара нысандары екенін ескеріп, бір нормамен қамтылған жаза тағайындау ережелерін екі нормаға бөліпқарастыруды жөн көреміз. Яғни, «Жеңілдететін мән-жайлар бойынша жеңіл жаза тағайындау» (ҚР ҚК-нің 55-1-бабы) және «Белгілі бір қылмыстық құқық бұзушылық үшін көзделген жазадан гөрі неғұрлым жеңіл жаза тағайындау» (55-бап).

Сот ҚК-тің 52-бабымен қарастырылған жаза тағайындаудың жалпы ережелеріне сай, кінәлігеосы нормада келтірілген кезектілікпен жазаны қолданғанда іс бойынша анықталған кінәлінің жеке басын сипаттайтын жайларды ескереді.

Кінәлінің жеке басы - Қылмыстық кодекспен қарастырылған ережелердің негізінде сотпен кінәліге жазаны қолдану барысында ескерілетін, оның түзелу мүмкіндігін күэландыратын, қылмыстық іс-әрекетті жасағанға дейінгі, жасау үстінде, сондай-ақ онан кейінгі, қылмыстық құқықтық маңызы бар, заңды, әлеуметтік, психологиялық және физиологиялық қасиеттердің жиынтығын айтамыз.

Кінәлінің жеке басына тән қасиеттерге:

- кінәлінің жеке мәліметтері: аты-жөні, туған жері, азаматтығы және ұлты, жасы; тұрғылықты жері, білімі, жұмыс орны, денсаулығы, отбасының жәнеоның асырауындағы адамдардың тұрмыс жағдайы.

- сотталушиның қылмыстық құқық бұзушылық жасағанға дейінгі мінездемесі: психологиялық ерекшелігі; жұмыс орнының мінездемесі; отбасы жағдайы, оның құрамы, балалары, олармен қарым-қатынасы; көршілерімен қарым-қатынасы, бос уақытын өткізуі; бұрын әкімшілік, қылмыстық жауапқа тартылуы, соттылығы.

- сотталушиның қылмыстық құқық бұзушылықты жасаған кездегі мінездемесі: психологиялық ерекшелігі, өз әрекетіне беретін бағасы, жәбірленушімен байланысы, сыйайлас қатысушылық жағдайындағы жасаған іс-әрекеті.

- қылмысты жасап болғаннан кейінгі мінездемесі: сотқа дейінгі тергеп-тексері кезіндегі, сот мәжілісіндегі сотталушиның психологиялық ерекшелігі, өз әрекетіне беретін бағасы, жәбірленушімен ара-қатынасы, қылмыстық іс-әрекетпен келтірілген шығынға қатысты іс-әрекеті, сотқа дейінгі тергеу органдарымен қатынасы жатады.

Сот жазаны тағайындау, өзгерту, алмастыру, кейінге қалдыру мәселесін шешкенде келесі шарттарды сақтайды:

- ҚҚ-тің ерекше бөліміндегі тиісті баптың санкция шегіне назар аударады;

- ҚҚ-тің жалпы бөлімінің тиісті ережелерін нақтылайды;

- Іс-әрекеттің қоғамға қауіптілігінің сипаты мен дәрежесін, кінәлінің тұлғасын, жауптылыққа және жазаға әсер ететін өзге де мән-жайларды есепке алады.

Әділ белгіленетін және қылмыстық атқару заңнамасындағы талаптар сақталына отырып, орындалған жаза сottalushыға шын мәнісінде әсер ете алады. Бұл сottalған адамның оң мінезінің қалыптасуы мен оның отбасына, асырауындағыларға деген қамқорлығының көрінісі бола алады. Жазаны қолданғанда кінәлі тұлғасына тән қасиеттердің ішінен мазмұны ҚР ҚК-нің 53-бабындағы женілдететін мән-жайларды қамтитын мәліметтер ескеріледі.

Женілдетілген жазаны қолданғанда сот кінәлінің жеке басымен қатар іс-әрекеттің қоғамға қауіптілік сипаты мен дәрежесі де ескерілуге жатады.

Іс-әрекеттің қоғамға қауіптілік сипатын қылмыстық құқық бұзушылық объектісі анықтайды, бірақ та ол қылмыстық құқық бұзушылық құрамының басқа белгілерімен тығыз байланыста қаралады.

Қылмыстық құқық бұзушылықтың қауіптілік дәрежесі кінәнің нысанымен, қылмыстың сатысымен, сыйбайлас қатысумен, орны, уақытымен, қылмыстың қайталануы және оның түрлері, қылмыстық құқық бұзушылықтың мақсатына жету үшін оның іс-әрекеттерінің маңызы және келтірілген немесе келтірлуі мүмкін зиянның сипаты мен мөлшеріне ықпалы, қылмыстық құқық бұзушылықтар жиынтығының болуы және басқа да мәліметтермен сипатталады.

Іс-әрекетінің қоғамға қауіптілік сипаты мен дәрежесіне байланысты жазасын өтеп жүрген, не жаза тағайындалатын кінәліге жазаны женілдету үрдісі бірынғай жүзеге асырылмайды.

Женілдетілген жаза тағайындаудың кезекті тәртібі:

1) сот жаза тағайындау барысында ескерілуі тиіс іс-әрекеттердің қоғамға қауіптілік сипаты мен дәрежесін сипаттайтын (объекті, кінә, ниет, қылмыстық құқық бұзушылықтың жасалу жағдайы, қылмыстың сатысы, сыйбайлас қатысу, орын, уақыт, зардап және т.б.) барлық жағдайлар анықтайды.

2) сот жазаны женілдету үшін аталған жағдайлардың ішінен жазаның әлеуметтік әлеуетін женілдететіндерін іріктейді.

3) сол іс-әрекеттердің қоғамға қауіптілік сипаты мен дәрежесін сипаттайтын женілдететін мәліметтерді, ҚК-тің Ерекше бөліміндегі нақты норманың санкциясында белгіленген жаза түрі мен шегін негізге ала отырып, ҚК-тің Жалпы бөліміндегі жазаны женілдететін ережелерге сай жазаны есептеп, белгілейді.

Қылмыстық заң жазаны женілдетуге болатын қылмыс түрлерін бөліп көрсетеді, бұл жасалынған іс-әрекеттің қоғамға қауіптілік сипаты мен дәрежесін сипаттайтын көрсеткіш болып табылады.

Жазаны орындау барысында сottalғандардың жазасын женілдетудің кезектілігі:

1) Қаралып отырған қылмыстық іс бойынша ҚР ҚК-нің 73,74,76-баптарында қарастырылған шартты түрде мерзімінен бұрын босату, не жазаның өтелмеген бөлігін неғұрлым женіл жаза түрімен ауыстыру не тағайындалған жаза мерзімін қысқарту, жазаны өтеуін кейінге қалдыру шарасын қолдануға

болатындығын, не болмайтындығын анықтау. Олардың тізімі аталған баптарда қарастырылған;

2) ҚР ҚК-нің 72, 73, 74, 76-баптарында қарастырылған арнайы шарттардың сақталуын тексереді;

3) жазасын өтеп жүрген сottалған адамның жеке басын сипаттайтын мәліметтерді ескереді;

4) ҚК-пен қарастырылған ережеге сай, жазаны есепке алу, есептеу жүзеге асырылады.

Сот іс-әрекеттің қоғамға қауіптілік сипаты мен дәрежесіне байланысты жазаны жеңілдеткенде жасалынған қылмыстық іс-әрекет сараланған қылмыстық нормадағы қылмыстық құқық бұзушылық құрамын сипаттайтын белгілер мен басқа да жағдайлардың қатарынан кінәлінің жазасының әлеуметтік әлеуетін жеңілдететін (мазмұны ҚР ҚК-нің 53-бабындағы жеңілдететін мән-жайларды қамтитын) мәліметтер қаралады. Ал бұл өз кезегінде шартты түрде мерзімінен бұрын босату, не жазаның өтелмеген бөлігін неғұрлым жеңіл жаза түрімен ауыстыру не тағайындалған жаза мерзімін қысқарту, жазаны өтеуін кейінге қалдыру қолданылатын ҚР ҚК-нің 73,74,76-баптарында қарастырылған қылмыстардың тізімімен анықталады.

Жазаны жеңілдетудің арнайы ережелерін қолданудың тиімділігі мәселелерін шешу кезінде максималды жазаны азайту мөлшеріне емес, Қылмыстық кодектің Ерекше бөлігінің баптарының санкцияларының сәйкестігі мен келісімділігін қамтамасыз етуге назар аудару керек. Занды жетілдірудің бұл бағыты әр санкциядағы жазаның жеке түрі үшін жазаның төменгі шегін, негізгі және саралаушы құрамдардағы санкцияларды, сондай-ақ ауырлығы әртүрлі санаттағы қылмыстар үшін санкцияларды кеңінен белгілеуді қамтуы.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылғы 30 тамыз (23.03.2019 ж. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен). // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000>
2. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі №226-V ҚРЗ (16.12.2020 ж. берілген өзгерістер мен толықтырулармен) // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226>.
3. Текст из сборника законов царя Хаммурапи. Преамбула/ Хрестоматия по истории древнего Востока.- М.,1980.-С.152//http://ancient.gerodot.ru/topics/text/12_shumer/text_shumer02.htm/ Дата обращения: 24.08.2021.
4. Ким. Е.У., Панова А.С. Тенденции развития уголовного законодательства Республики Корея// <http://www.ifes-ras.ru/publications/online/2278-kim-eu-panova-as-tendenczii-razvitiya-ugolovnogo-zakonodatelstva-respubliki-koreya>/Дата обращения: 12.03.2018.
5. Тәуке ханның «Жеті Жарғысы» <https://infourok.ru/doklad-na-temi-tauke-hanni-zheti-zharisi-3740557.html> /Жүгінген күн: 13.11.2021.
6. Жаза туралы тусінік оның белгілері және мақсаты. Қылмыстық құқықтағы жаза тағайындау // <https://stud.kz/referat/show/21474/> Жүгінген күн: 20.10.2021.
7. Жазалау және оның мақсаты// <https://stud.kz/referat/show/79693>/Жүгінген күн: 13.11.2021.
8. Закон СССР «Об утверждении основ уголовного законодательства Союза ССР И Союзных Республик». 25.12.1958 // Ведомости Верхов. Совета СССР. 1958.-№1.- С.6.
9. Уголовный Кодекс Казахской ССР от 22 июля 1959 г. (с изменениями и дополнениями) Утратил силу в соответствии с Законом РК № 168-1 от 16.07.97//https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1004273#pos=3;-102.
10. «Шартты тұрде соттауды қолдану жөніндегі сот практикасы туралы» КСРО Жоғарғы Соты Пленумының 1961 жылғы 4 наурыздағы №1 қаулысы (26.04.1984 жылғы ред.)// <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ESU&n=6198#08364363451892554>.
11. КСРО Жоғарғы Соты Пленумының «Үкімді орындауды кейінге қалдыруды қолдану жөніндегі сот практикасы туралы» 1985 жылғы 21 маусымдағы №8 қаулысы//<http://base.garant.ru/1305185/>
12. Қазақстан Республикасының 1997 жылғы 16 шілдедегі №167 Кодексі. Күші жойылды - Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V Кодексімен //<http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K970000167>
13. Основы законодательства СССР от 02.07.1991 г. № 2281-I //<http://kremlin.ru/acts/bank/17/page/2/> Дата обращения: 21.12.2020.
14. Ермұхамбетов И.Б. Наказание и его предназначение в борьбе с преступностью// <https://articlekz.com/article/28246>/Дата обращения: 15.08.2021.

15. Концепция правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020 года, утвержденная Указом Президента Республики Казахстан от 24 августа 2009 года №858.

16. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі 2014 жылғы 4 шілдедегі № 231-V ҚРЗ (16.12.2020 ж. өзгерістер мен толықтырулармен) //<http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000231>.

17. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару кодексі Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 5 шілдедегі № 234-V ҚРЗ (19.12.2020 жылғы өзгерістер мен толықтырулармен) //<http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000234>.

18. Мәсәлімқызы М. Қылмыстық жазаны жеңілдету институтының қазіргі таңдағы заци қалыптасуы// «Қазақстанның ғылымы мен өмірі» Халықаралық ғылыми-көпшілік журналы.-№6 (52), 2017. 162-165бб.

19. Модельный уголовный кодекс Рекомендательный законодательный акт для Содружества Независимых Государств (с изменениями на 16 ноября 2006 года)//<http://docs.cntd.ru/document/901781490>.

20. Уголовный кодекс РФ от 13.06.1996 №63-ФЗ в последней редакции, действующей с 11.08.2020 // <http://logos-pravo.ru/ugolovnyy-kodeks-rf-uk-rf> (по состоянию на 04.11.2020 г.).

21. Уголовно-исполнительный кодекс Российской Федерации от 08.01.1997 N 1-ФЗ (ред. от 23.11.2020, с изм. от 28.12.2020)//http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_12940/.

22. Комментарий к Уголовно-исполнительному кодексу Российской Федерации (постатейный) //<http://docs.cntd.ru/document/420367025>/Дата обращения: 07.01.2021.

23. Уголовный кодекс Грузии от 22 июля 1999 года № 2287-вс (по состоянию на 3.09.2020 N7099)//<https://matsne.gov.ge/ru/document/view/16426?publication=229>

24. Уголовный Кодекс Республики Таджикистан от 21 мая 1998 года, № 574 // [http://ncz.tj/content/уголовный кодекс Республики Таджикистан](http://ncz.tj/content/уголовный%20кодекс%20Республики%20Таджикистан).

25. Уголовный кодекс Азербайджанской Республики (утвержен Законом Азербайджанской Республики от 30 декабря 1999 года № 787-IQ)(с изменениями и дополнениями по состоянию на 06.10.2020 г.) //https://online.zakon.kz/document/?doc_id=30420353.

26. Уголовный Кодекс Республики Беларусь УК РБ 275-3 от 9.07.1999 г.//https://kodeksy-by.com/ugolovnyj_kodeks_rb/63.htm

27. Уголовный кодекс Туркменистана от 12 июня 1997 года № 222-I(с изменениями и дополнениями по состоянию на 22.08.2020 г.)//https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31295286#pos=419;-53

28. Уголовный кодекс Кыргызской Республики от 2 февраля 2017 года № 19 (с изменениями и дополнениями по состоянию на 31.12.2020 г.)//https://online.zakon.kz/document/?doc_id=34350840

29. Уголовный кодекс Украины от 5 апреля 2001года №2341-III(с изменениями от 03.09.2020 года) // <https://meget.kiev.ua/kodeks/ugolovniy-kodeks/>.

30. Уголовный закон Латвии, принятый Сеймом 17 июня 1998 года и обнародованный Президентом государства 8 июля 1998 года (С изменениями, внесенными по состоянию на 18 мая 2000 года)//http://www.pravo.lv/likumi/07_uz.html

31. Уголовный кодекс Республики Узбекистан (утвержден Законом Республики Узбекистан от 22сентября 1994 года № 2012-XII) (с изменениями и дополнениями по состоянию на 03.12.2020 г.)//https://online.zakon.kz/document/?doc_id=30421110#pos=471;-44

32. Пенитенциарный кодекс Эстонии (Принят 06.06.2001 RT I 2001, 61, 364, вступил в силу 01.09.2002)//<https://www.juristaitab.ee/sites/www.juristaitab.ee/files/elfinder/ru-seadused//penitenziarny%20kodex%2031.05.2021.pdf>.

33. Кодекс Кыргызской Республики о проступках от 1 февраля 2017 года №18. (в редакции законов КыргызскойРеспублики от 15.01.2020 г. №6, 28.02.2020 г.).

34. Додонов В.Н. Сравнительное уголовное право. Общая часть / под общ. ред. С.П. Щербы. - М.: Юрлитинформ, 2009. //<https://sci.house/sravnitelnoe-pravovedenie-kniga-scibook/smyagchayuschie-obstoyatelstva-31941.html> (дата обращения: 13.01.2021).

35. Необходимость погашать кредиты суд оценил как смягчающее обстоятельство//https://zib.com.ua/ru/146296-neobhodimost_pogashat_krediti_sud_ocenil_kak_smyagchayuschee.html/Международное право/ 09.01.2021.

36. Обстоятельства, смягчающие уголовное наказание//https://ru.wikipedia.org/wiki/обстоятельства,_смягчающие_уголовное_наказание/ Дата обращения: 11.01.2021.

37. Уголовный кодекс Австрии / [Пер. и предисл.: Серебренникова А.В.].- М.: Зерцало, 2001//<https://search.rsl.ru/ru/record/01000737755>/Дата обращения: 15.08.2021.

38. Criminal Code of the Republic of Albania//<https://www.twirpx.com/file/1030611>/Отредактирован 24.01.13 16:44.

39. UST AWA z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny //<http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20180001600/U/D20181600Lj.pdf>/Дата обращения: 15.08.2021.

40. Ле Van Kam, Нгуен Тхи Лан. Уголовное законодательство Вьетнама после третьей кодификации: некоторые новые главные особенности норм общей части //Вестник СПБГУ. Право. 2017. -Т. 8. Вып. 4.- С. 452-458//<https://doi.org/10.21638/11701/spbu14.2017.407>.

41. Тураш Ш.К., Апенов С.М. Бас бостандығынан айыру жазасына балама шаралар – қылмыстық құқықтың өзекті мәселелерінің бірі (articlekz.com/kk/article/17268 //Жүгінген күн: 24.08.2021.

42. Роджерс Р. Исследование новых видов наказания в исправительной системе США. – В кн. Криминологические исследования в мире. -М., 1995 – С.141-143.

43. Новый Уголовный кодекс Франции.-М.:Изд-во «Юридический колледж МГУ», -

[booksite.ru/localtxt/hre/sto/mat/iay/gos/prav/zar/str/20.htm.](http://booksite.ru/localtxt/hre/sto/mat/iay/gos/prav/zar/str/20.htm;); Уголовный кодекс Франции (по состоянию на 6 декабря 2019 г.). Первая часть. Книга первая //<https://constitutions.ru/?p=25017>/Дата обращения: 15.08.2021.

44. Уголовно-процессуальный кодекс Франции, 1958 г.//<https://constitutionallaw.ru/?p=910>/ опубликовано 12 мая. Обновлено 13 ноября 2019 г.

45. Крылова Н.Е. Новый уголовный кодекс Франции: Основные черты. Автореферат дис... на соиск. уч. степ. канд. юрид. наук //URL: http://law.edu.ru/book/book.asp?bookID=50627#_ftnref2; <http://avkrasn.ru/article-2886.html>/Дата обращения: 13.01.2021.

46. УК Франции, 1992 г. Книга четвертая полицейские нарушения и наказания//<https://www.booksite.ru/localtxt/hre/sto/mat/iay/gos/prav/zar/str/20.htm>/Дата обращения: 20.10.2021.

47. Уголовный кодекс Швеции от 1962 года. Вступил в силу 1 января 1965 года (по состоянию на 6 декабря 2019 года) //<https://constitutions.ru/?p=25020>/Дата обращения: 15.08.2021.

48. Уголовный кодекс Дании от 1930 года (вступил в силу 1 января 1933 г.) с изменениями и дополнениями/ Научное редактирование и предисловие С.С. Беляева, канд. юрид. наук (МГУ им М В Ломоносова) Перевод с датского и английского канд. Юрид. наук С.С. Беляева, А.Н. Рычевой-СПб.: Издательство«Юридический центр Пресс», 2001. - 230 с.//https://www.studmed.ru/view/ugolovnyy-kodeks-danii_5f17f45608f.html?page=2./Дата обращения: 15.08.2021.

49. Уголовный кодекс Республики Болгария / Науч. ред. канд. юрид. наук, проф А.И. Лукашова Перевод с болгарского Д.В. Милушева, А.И. Лукашова, вступ. статья И.И. Айдарова – СПб: Издательство «Юридический центр Пресс», 2001 // <https://www.twirpx.com/file/238711/grant>/Дата обращения: 15.08.2021.

50. Уголовный кодекс Республики Польша/Науч. ред. канд. юрид. наук, доц. А.И.Лукашов, докт.юрид. наук, проф. Н.Ф. Кузнецова; вступ. статьяканд. юрид. наук, доц. А.И. Лукашова, канд. юрид.наук, проф. Э.А. Саркисовой; перевод с польского Д.А.Барилович - СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2001//<https://docplayer.ru/64114990-Ugolovnyy-kodeks-respublik-i-polsha.html>./Дата обращения: 15.08.2021.

51. Уголовный кодекс Китайской Народной/ Под ред. докт. юрид. наук, проф А.И. Коробеева, перев. с китайского Д.В. Вичикова. -СПб.: Издательство: «Юридический центр Пресс», 2001 // file:///C:/Users/User/Downloads/ugolovnyi_kodeks_kitaiskoi_narodnoi_respublik_i-polsha.pdf/Дата обращения: 15.08.2021.

52. Уголовный кодекс Японии.-СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2002. - СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2002. - 226с.; //https://www.studmed.ru/ugolovnyy-kodeks-yaponii_9c6db600f87.html//Дата обращения: 20.10.2021.

53. Мясников А.А. Понятие и общая характеристика института смягчения наказания //Научно-практический журнал «Общество и право».- 2010.- №4 (31).-С.181-184.

54. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының «Жазаны өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босатудың, жазаның өтелмеген бөлігін жазаның неғұрлым жеңіл түріне ауыстырудың және тағайындалған жаза мерзімін қысқартудың сот практикасы туралы» 2015 жылғы 2 қазандығы № 6 Нормативтік қаулысы //https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33291078 (11.12.2020 ж. өзгерістер мен толықтырулармен).

55. Баландюк В.Н., Марцев А.И., Мишкин В.Б. Институт смягчения наказания и основные средства его реализации в российском уголовном праве//Научный вестник Омской академии МВД России. – № 2(45). – 2012. – С. 25-29.

56. Мясников А.А. Институт смягчения наказания: проблемы законодательной регламентации и правоприменения (по материалам судебной практики Ставропольского края). Дисс... на соиск.уч.степ. к.ю.н.- Краснодар, 2011.-199 б. // <https://www.dissercat.com/content/institut-smyagcheniya-nakazaniya-problemy-zakonodatelnoi-reglamentatsii-i-pravoprimeneniya/> Дата обращения: 04.09.2021.

57. Тасаков В.С. Основания смягчения уголовного наказания: вопросы теории и практики: Дисс. на соиск. уч. степ. канд. юрид. наук.-Чебоксары, 2018.-190 с.

58. Плешаков А.М. Применение более мягкого наказания, чем предусмотрено законом. - М., 1982. -С. 5-10 бб.

59. Словарь по уголовному праву: словарь / Г.Н. Борзенков [и др]; Отв. ред. А.В. Наумов. - М.: БЕК, 1997. - 683 с.

60. Бурганов Р.С. Влияние принципов назначения наказания на формирование, закрепление в законе и применение общих начал назначения наказания // Вестник ТИСБИ. 2006.- № 3. -С. 14-19.

61. Мингалимова М.Ф. Назначение наказания с учетом смягчающих обстоятельств: Дисс... на соиск. учен. степ.канд. юрид.наук.-М., 2019.-254 с.

62. Общая теория государства и права. Академический курс в 2-х томах /под ред. проф. М.Н. Марченко.-Том 2. Теория права. – М.: Издательство «Зерцало», 1998. - 656 с.

63. Заключительный отчет по итогам фундаментального и прикладного научного исследования на 2016-2017 годы по теме: «Проблемы совершенствования законодательства об административных правонарушениях и уголовного законодательства Республики Казахстан (пути устранения нестыковок, пробелов и других недостатков)» // http://www.zqai.kz/sites/default/files/fipni-2017_zakl.otchyot_3_yanv._na_izdanie.pdf /Дата обращения: 15.08.2021.

64. Куаналиева Г.А., Сәулен Н., Рахимова Г.Н. Қылмыстық құқық қағидаттарын заңнамалық реттеудің кейбір мәселелері// Qazaqstan Respýblikasy Zańnama jáne ququqtuq aqparat institýtupuý JARSHYSY gylymi-ququqtuq jýrnal. - №2 (60) 2020.- 100-108 бб.

65. Каиржанов Е.И. Уголовное право Республики Казахстан (общая часть): Учебник для высших учебных заведений.-Алматы: Арда, 2006.-248 с.

66. Борчашвили И.Ш. Комментарий к Уголовному Кодексу Республики

Казахстан// [https://zakon.uchet.kz/rus/docs/T970000167_\(Документы по состоянию на: 28.01.2021\).](https://zakon.uchet.kz/rus/docs/T970000167_(Документы по состоянию на: 28.01.2021).)

67. Уголовный кодекс РФ. Актуальная редакция с Комментариями по состоянию на 25.01.2021 // <http://ukodeksrf.ru/ch-1/rzd-1/gl-1/>Дата обращения: 15.08.2021.

68. Акимжанов Т.К. О принуждении и поощрении в уголовном законодательстве Республики Казахстан // Вестник университета Туран.– 2016.- №1 (69).- С.270-271.

69. Анашкин Г.З. Гуманизм советского уголовного права// Советское государство и право. – М., 1963.- №8.- С.42-47.

70. Бурнов В. ВС обязал учитывать смягчающие обстоятельства в приговоре. Сюжет: Практика верховного суда РФ. Теги: Разбой, Убийство, Верховный суд РФ, Москва, Россия//http://rapsinews.ru/judicial_news/20200904/306232169.html / Дата обращения: 04.09.2020.

71. Нуртаев Р.Т. Актуальные проблемы соблюдения принципов уголовного права //Вестник Института законодательства РК.- №1 (46), 2017.- С.128-135.

72. Принципы и цели юридической ответственности//<https://studme.org/33269/pravo/obektivnost/>Дата обращения: 15.08.2021.

73. Беккария Ч. О преступлениях и наказаниях / пер. с ит. Ю.М. Юмашева. М.: Международные отношения, 2000.- 240 с.

74. Рогов И.И., Балтабаев К.Ж. Уголовное право Республики Казахстан. Общая часть. – Алматы: ТОО «Издательство«Норма-К», 2011. - 352 с.

75. Дулатбеков Н.О. Қылмыстық жаза тағайындау (теория және практика мәселелері): монография. - Астана: Фолиант, 2002. - 446 б.

76. Қылмыстық жаза тағайындаудың кейбір мәселелері туралы Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2015 жылғы 25 маусымдағы №4 нормативтік қаулысы//<http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P150000004S/links>.

77. Непомнящая Т.В., Степашин В.М. Проблемы назначения наказания. - М.: изд-во «Форум», 2012. -544 с.

78. Малков В. Применение общих начал назначения наказания // Советская юстиция, 1986. -№ 14. -С. 10-17.

79. Горелик И.И. Наказание и его назначение. –Минск: Беларусь, 1978. – 94 с.

80. Татарников В.Г. Понятие общих начал назначения наказания и их содержание // Проблемы совершенствования борьбы с преступностью. - Иркутск, 1985.-С. 41-47.

81. Ожегов С.И. Словарь русского языка. - Москва: Рус. яз., 1982. - 736 с.

82. Заң терминдері мен ұғымдарының қазақша-орысша, орысша-қазақша сөздігі = Казахско-русский, русско-казахский словарь юридических терминов и понятий [Мәтін]: 17000 жүйк термин / Сәбікенов, Салахиден, Сәбікенова, Гаухар; [жалпы ред. басқ. С. Сәбікенов] - Алматы: Жеті жарғы, 2007 . - 688 б.

83. Бабаев М., Пудовочкин Ю. Уголовное наказание: проблемы теоретического понимания и уголовно-политическое значение //Уголовное право. – 2017. – №4. – С.13-18.

84. Нұрхан А.С. Жаза тағайындаудың жалпы негіздері және қылмыстық теріс қылыштар үшін жаза тағайындаудың өзіндік ерекшеліктері // Хабаршы. Заң сериясы. -№1 (85), 2018.-223-230 бб.

85. Егоров В.С. Курс лекций по Общей части уголовного права России. – М.: 2002.

86. Хомич В.М. Совершенствование уголовной ответственности невозможно без оптимизации системы видов наказания// http://lawinstitute.bsu.by/upload/image/Biblio/chomich_1/chomich_4.pdf/Дата обращения: 15.08.2021.

87. Лейкина Н.С. Личность преступника и уголовная ответственность. - Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1968. – 128 с.

88. Мәсәлімқызы М. Қазақстан Республикасындағы қылмыстық жазаны жеңілдетудің мәселелері, қағидалары, олардың қылмыстық заңнамада және тәжірибедегі саяси негіздері // Journal of Advanced Research Law and Economics.- № 1 (31) 2018. 147-152 бб.

89. Бижанова А.Р. Жазаны орындау және өтеу ұғымы жөнінде //Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті Хабаршысы. «Юриспруденция» сериясы.-№4 (54), 2018. – 42-48 бб.

90. Елюбаев М.С. Понятие реализации целей уголовного наказания// <https://articlekz.com/article/9991> /Дата обращения: 13.02.2021.

91. Уголовный кодекс Эстонской Республикиhttps://www.legislationline.org/download/id/6462/file/Estonia_CC_as_of_2002_ru.pdf//Дата обращения: 15.08.2021.

92. БурновВ. ВС обязал учитывать смягчающие обстоятельства в приговоре. Сюжет: Практика верховного суда РФ. Теги: Разбой, Убийство, Верховный суд РФ, Москва, Россия //http://rapsinews.ru/judicial_news/20200904/306232169.html / Дата обращения: 04.09.2020.

93. Абыбаев А.Н. Уголовное право Республики Казахстан 2004 г. /под редакцией: Профессора, заслуженного деятеля Казахстана А.Н. Абыбаева. Профессора Г.И. Баймурзина. – Алматы, 239с.//<https://knigogid.ru/books/1856489-ugolovnoe-pravo-respubliki-kazakhstan-obschaya-chast/toread/page-202>

94. Арсентьева Ю.В. О природе института освобождения от уголовной ответственности // Российский следователь. – №1, 2006. – С.13-19.//<https://perviydoc.ru/v13137/?download=file>

95. Қайыржанов Е. Қазақстан Республикасының «Қылмыстық» құқығы (жалпы бөлім): авторлық дәрістер.- Алматы: Қазақ университеті, 2012.-212 б.

96. Возняк О.А. Освобождение от уголовной ответственности в связи с изменением обстановки – Автореф... на дисс. на соискание ученой степени к.ю.н. – Астана, 2008 г. -30 с.

97. Мәсәлімқызы М. Қылмыстық жауаптылықтан және жазадан босату // Материалы круглого стола на тему «Роль первого руководителя в совершенствовании подготовки кадров для оперативных подразделений органов внутренних дел Республики Казахстан: Проблемы теории и практики». - Алматинская академия имени М. Есболатов при МВД РК.- 376-380 бб.

98. Мәсәлімқызы М. Қылмыстық жауаптылықтан және жазадан босату дегеніміз не? // Д.А.Қонаев атындағы Евразиялық заң академиясында өткен Қазақстан Республикасының 25 жылдығына арналған «Қазақстан Республикасының мемлекеттік құқықтық дамуының өзекті мәселелері» тақырыбындағы Сапарғалиев оқулары аясында өткен халықаралық ғылыми практикалық конференциясы материалдары.-Алматы қ., 25.11.2016 ж.

99. Кругликов Л.Л. Смягчающие и отягчающие ответственность обстоятельства в уголовном праве / Л.Л. Кругликов. - Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1985. ... Ростов-на-Дону, 2005. - 199 с.

100. Баландюк В.Н., Марцев А.И., Мишкин В.Б. Институт смягчения наказания и основные средства его реализации в российском уголовном праве //Научный вестник Омской академии МВД России. – № 2(45), 2012. – С. 25-29.

101. Биназаров Н.Ә., Жұмағұлова Б.П., Сәткей Т.Б. Қазақстан Республикасының қылмыстық атқару заңнамасы бойынша жазаны өтеу тәртібі. Оқу құралы. – Тараз: Тараз университеті, 2018. - 216 б.

102. Бавсун М.В., Баландюк В.Н., Вишнякова Н.В. Уголовное право России. (Общая часть): опорные конспекты : учебное пособие / М.В. Бавсун, В.Н. Баландюк, Н.В. Вишнякова; Ом. юрид. ин-т. - Омск: Омский юридический институт, 2006. - 130, [1] с.

103. Степашин В.М. Смягчение наказания по УК России. Автореф... на соиск. степ. докт. юрид.наук.- Омск, 2000// <https://www.dissercat.com/content/smyagchenie-nakazaniya-po-uk-rossii/>Дата обращения: 15.08.2021.

104. Качан М.И. Обстоятельства, смягчающие наказание, в российском уголовном праве: Автореф... диссерт. на соиск.уч.степ.к.ю.н.-Ростов-на-Дону, 2005.- 26 с.

105. Алексеев Н.С., Шаргородский М.Д. Советское уголовное право. Часть общая: Учебное пособие / Алексеев Н.С., Беляев Н.А., Грабовская Н.П., Домахин С.А., и др. - Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1960. - 587 с.

106. Кузнецова Н. Ф., Куринов Б. А. Отягчающие и смягчающие обстоятельства, учитываемые при определении меры наказания // Применение наказания по советскому уголовному праву. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1958. – С. 92–150.

107. Шаргородский М. Д. Вина и наказание в советском уголовном праве. - М., 1945. -56 с.

108. Карпец И. И. Отягчающие и смягчающие обстоятельства в уголовном праве. – М., 1959. –119 с.

109. Кругликов Л.Л., Васильевский А.В. Дифференциация ответственности в уголовном праве. - Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2003.- 298с.

110. Арапиди С.Г. Назначение наказания при наличии смягчающих обстоятельств: законодательная регламентация и проблема индивидуализации.- Автореф... диссерт. на соиск.уч.степ.к.ю.н. – М., 2005.- 26 с./<http://lawtheses.com/naznachenie-nakazaniya-pri-nalichii-smyagchayuschih-obstoyatelstv/>//Дата обращения: 15.08.2021.

111. Васильева Я. Ю. Практика и некоторые проблемы назначения наказания в России / Я. Ю. Васильева. – Иркутск: Иркут. юрид. ин-т (фил.) Акад. Генер. прокуратуры Рос. Федерации, 2016. – 175 с.

112. Гараева А.Р. Смягчение наказания при его исполнении в российском уголовном праве: Дисс. ... канд. юрид. наук.- Казань, 2007.- С. 32–47.

113. Гаверов Г.С. Общие начала назначения наказания.-Иркутск: Изд-во Иркутского государственного университета, 1976. - 99 б.

114. Шидловский А.В. Смягчающие ответственность обстоятельства в законе и в судебной практике //Shidlovsky_7.pdfy – С.251-264 //Дата обращения: 15.08.2021.

115. Скрябин М.А. Общие начала назначения наказания и их применение к несовершеннолетним. –Казань: Издательство Казанского университета, 1988. -125 с.

116. Поленов Г.Ф. Назначение наказания. -Алматы, 1998. – 56 с./Назначение наказания (Поленов Г.Ф.) - ПАРАГРАФ Online (zakon.kz)

117. Мачульская Е.А. Смягчающие обстоятельства - критерий индивидуализации наказания. - Автореф... дисс. на соиск.уч.степ.к.ю.н.-Москва, 2010.-25 с.

118. Савин С.В. Назначение наказания при наличии смягчающих обстоятельств//Вестник Омского университета. Серия «Право», 2014. – № 2 (39). – С. 215-217.

119. Постановление Пленума Верховного Суда РФ от 22.12.2015 № 58 «О практике назначения судами Российской Федерации уголовного наказания» //http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_190932/90d767f9a638a7bac2730af001ceb6cc8329095b/// Дата обращения: 15.08.2021.

120. Бекишев К.А. Уголовный закон в борьбе с неостороженными преступлениями: Монография.-Караганда: КарЮИ МВД РК имени Б.Бейсенова, 2009. – 244с.

121. Современный толковый словарь русского языка // [https://dic.academic.ru/dic.nsf/efremova/170824/Индивидуализировать](https://dic.academic.ru/dic.nsf/efremova/170824)//Дата обращения: 15.08.2021.

122. Самошенко И.С., Фарукшин М.Х. Ответственность по советскому законодательству.- М.: Юрид. лит-ра, 1971.-240 с.

123. Салихов З.М. Индивидуализация наказания при его назначении судом по российскому уголовному праву: Дисс. ... канд. юрид. наук.- Казань, 2002.- 212 с.

124. Карпец И.И. Индивидуализация наказания в советском уголовном праве.-М.: Юрид. лит., 1961.-152с.
125. Сарайкина П.А. Дифференциация и индивидуализация наказания // Актуальные вопросы борьбы с преступлениям. – 2016. – № 4. – С.31-33.
126. Лесниевски-Костарева Т.А. Дифференциация уголовной ответственности: Теория и законодательная практика. – М.: Норма, 1998. – 296 с.
127. Боковня А.Ю. Понятие, критерии дифференциации уголовной ответственности и вопросы ее реализации в уголовном кодексе Российской Федерации // Ученые записки казанского университета.- Том 157, кн. 6 Гуманитарные науки 2015 file:///C:/Users/User/Downloads/ponyatie-kriterii-differentsiatsii-ugolovnoy-otvetstvennosti-i-voprosy-eyo-realizatsii-v-ugolovnom-kodekse-rossiyskoy-federatsii.pdf// Дата обращения: 15.08.2021.
128. Мишкин В.Б. Смягчение наказания в уголовном праве: Дисс... кандидата юридических наук: 12.00.08 / Мишкин Василий Борисович//<http://www.dslib.net/kriminal-pravo/smjagchenie-nakazaniya-v-ugolovnom-prave.html>//Дата обращения: 15.08.2021.
129. Мишкин В.Б. Смягчение наказания в уголовном праве: Автореф. дисс.на соиск.уч.степ.к.ю.н.- Омск, 2013.-23 с.
130. Коробов П.В. Правовая политика и дифференциация уголовной ответственности // Правоведение. -1998. №1. -С. 181; Хачатуров Р.Л. Юридическая энциклопедия: в 5 т. Тольятти: ВУиТ, 2004. -Т. 3. -С. 94-100 бб.
131. Уголовное дело Специализированного межрайонного суда по уголовным делам города Алматы №75-98-18-00-1/88 г. 2018 г.
132. Алауханов Е.О., Раҳметов С.М. Жаза. - Алматы, 2000. - 207 б.
133. Мәсәлімқызы М. Женілдетілген қылмыстық жазаны жүйелеу// Сборник материалов международной научно-практической конференции на тему «Педофилия в современном обществе: проблемные вопросы и пути их решения». – Алматы: Алматинская Академия при МВД РК, 07.06.2019. –С 233-236.
134. Степашин В.М. Смягчение наказания по УК России: Автореф... на соиск. уч.степ. докт. юрид.наук.- Омск, 2000//<https://www.dissercat.com/content/smyagchenie-nakazaniya-po-uk-rossii/>//Дата обращения: 15.08.2021.
135. Васильева Я.Ю. Понятие и характеристика общих начал назначения наказания по российскому уголовному законодательству//<ponyatie-i-harakteristika-obschih-nachal-naznacheniya-nakazaniya-po-rossiyskomu-ugolovnomu-zakonodatelstvu.pdf>//Дата обращения: 15.08.2021.
136. Уголовное дело №7550-20-00-1\12 г. Алматы. 20.02.2020г. // Kaliekov, Serzhanov, Agaydar.pdf//Дата обращения: 15.08.2021.
137. Аширбеков А. При назначении более мягкого наказания// Источник: ИС Параграф WWW <http://online.zakon.kz>//Дата обращения: 15.08.2021.
138. Назначение более мягкого наказания возможно при наличии нескольких смягчающих обстоятельств. Выпуск -№11 (325) - Уголовное право и процесс //<https://pravo.ua/articles/naznachenie-bolee-mjagkogo-nakazanija>

vozmozhno-pri-nalichii-neskolkikh-smjagchajushhih-obstojatelstv//Дата обращения: 15.08.2021.

139. Куковякин А.Е. Исключительные обстоятельства как основание смягчения наказания. - Автореф... диссерт. на соиск.уч.степ.к.ю.н.- Омск, 2018.- 23 с.

140. Бабаев М.М. Индивидуализация наказания несовершеннолетних. - М., 1968. -120 с.

141. Шаяхметова Ж.Б. Особенности применения наказаний несовершеннолетним// Вестник КазНУ. Серия юридическая. №4 (68). 2013.- С.188-190; Цымбал Е.И. Меры, альтернативные уголовному наказанию несовершеннолетних// Предупреждение преступности.- №1.- 2004.

142. Бижанова А.Р., Жұнісова Г.Ә. Криминология: Жалпы және ерекше бөлім.- Алматы. Қазақстан Республикасының ПМ Алматы академиясы ФЗжРБЖҰБ, 2016. -361 б.

143. Джекебаев У.С. О социально – психологических аспектах преступного поведения. – Алматы, 1971. - 202 с.

144. Криминология/ Отв.ред. Рогов И.И., Балтабаев К.Ж.-Алматы: ТОО «Издательство «Норма-К», -2004.- 336 с.

145. Жадбаев С.Х. Криминология. Краткий курс лекции. –Алматы: Жеті жарғы, 2002.- 144 с.

146. Каиржанов Е.И. Криминология (общая часть). – Алматы: Республиканский издательский кабиент,- 1995.-202 с.

147. Каиржанов Е.И. Уголовное право Республики Казахстан (общая часть): Учебник для высших учебных заведений.-Алматы: Арда, 2006.-248 с.

148. Решетников А. Ю. Криминология: конспект лекций /А. Ю. Решетников, О. Р. Афанасьева. -2-е изд., перераб. и доп. - Москва: Издательство Юрайт, 2014. - 166 с.

149. Харитошкин В.В. О некоторых аспектах учета смягчающих обстоятельств как средства индивидуализации наказания // Вестник ТвГУ. Серия «Право», 2015.-№2.-С.154-161.

150. Ераксин В.В., Помчалов Л.Ф. Погашение и снятие судимости в советском уголовном праве. [Текст]: лекция.-М. Изд-во МГУ, 1963. - 48с.

151. Досмамбетов Б.Ы., Кулмуханбетова Б.А., Ли А.Н. Криминология (Общая часть): практикум.-Алматы: Норма-К, 2005.-104 с.

152. Ветров Н.И., Ляпунов Ю.И. Уголовное право. Общая часть. Учебник.-М.:Издательство: Новый Юрист, 1997.-592 с.

153. Рубинштейн С.Л., Бытие и сознание. О месте психического во всеобщей взаимосвязи явлений материального мира.- Изд-во АН СССР, 1957. - 328 с.

154. Баяхметов Н. Сотталғандарды шартты түрде мерзімінен бұрын босату туралы сот практикасының кейір мәселелері//<http://qaz.infozakon.kz/courts/9154-sottalandardy-shartty-trde-merzminen-brynn-bosatu-turaly-sot-praktikasyny-keybr-mseleler.html>// Дата обращения: 15.08.2021.

155. Алматы қаласы Алмалы аудандық соты. 1-250/2018 қылмыстық ic//prig.Nurgasymov i Kozhabekov.pdf//Дата обращения: 15.08.2021.

156. Чунталова О.В. Личность виновного: проблемы назначения наказания по уголовному законодательству России и других стран СНГ. Автореф.дисс... на соиск.уч. степ. кандидата юрид. н.- Краснодар, 2006.- 28 с.

157. Соловьев А.Д. Вопросы применения наказания по советскому уголовному праву.-М.:Госюриздан, 1958. - 203 с.; Брайнин Я.М. Уголовный закон и его применение. -М.: Юрид. лит., 1967.-239 с.; Карпушин М.П., Курляндский В.И. Уголовная ответственность и состав преступления.-М., Юрид. лит., 1974. - 230 с.

158. Татарников В.Г. Влияние рецидива на характер и степень общественной опасности преступления // Проблемы групповой и рецидивной преступности. Межвузовский сборник научных трудов. - Омск: Изд-во Ом. ВШМ МВД СССР, 1981. - С. 21-32.

159. Кригер Г.А. Общие начала назначения наказания // Сов.юстиция, 1980. -№1.- С.18-22.

160. Уголовное право Российской Федерации. Общая часть: учебник / под ред. Л.В. Иногамовой-Хегай, А.И. Рарога, А.И. Чучаева. – Изд. доп. – Москва: ИНФРА-М.: Контракт, 2005. – 553 с.

161. Кузнецова Н.Ф. Избранные труды. -СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2003.- 834 с.

162. Курс уголовного права. Общая часть. Том 1: Учение о преступлении/ Под ред. Н. Ф. Кузнецовой и И.М. Тяжковой.-М., 2002. – 624 б.

163. Михаль О.А. Характер и степень общественной опасности преступления// Научный вестник Омской академии МВД России № 4(35), 2009.-С. 20-24.

164. О практике назначения судами уголовного наказания: постановление Пленума Верховного Суда Российской Федерации от 11 июня 1999 г. № 40 // Бюллетень Верховного Суда Российской Федерации, 1999.-№ 8. -С. 5//http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_23617

165. Постановление Пленума Верховного Суда Российской Федерации от 22 декабря 2015 г. №58 г. Москва «О практике назначения судами Российской Федерации уголовного наказания»//<https://rg.ru/2015/12/29/ugolov-dok.html>//Дата обращения: 15.08.2021.

166. Уголовное право России. Часть Общая. 2-е изд., перераб. и доп. / под ред. Л.Л. Кругликова. -М.: Изд-во «ВолтерсКлювер», 2005. -592 с.

167. Савюк Л.К. Портреты ученых-юристов: Иеремия Бентам//<https://publications.hse.ru>//Дата обращения: 15.08.2021.

168. Малков В.П. Характер и степень общественной опасности преступления в системе общих начал назначения наказания // Российская юстиция. 2008. -№ 9. -С.141-145.

169. Благов Е.В. Назначение наказания (теория и практика).-Ярославль: ЯрГУ, 2002. -174 с.

170. Козлов А.П. Индивидуализация наказания с учетом типового наказания // Новая Конституция СССР и проблемы правосудия.-Томск, 1980.-С. 123-128.

171. Борьба с неосторожными видами преступлений: проблемы эффективности / Р.Т. Нуртаев; ред. У. С. Джекебаев. - Алма-Ата: Наука, 1990. - 208 с.

172. Османова Г.Ж. Бас бостандығынан айыру – қылмыстық жазаның негізгі бір түрі ретінде. Қазақстанның ғылымы мен өмірі. Халықаралық ғылыми журнал.- №12/3.- 2019.- 74-78 бб.

А ҚОСЫМШАСЫ

АНКЕТА

1. Женілдететін мән-жайлардың қатарын келесі мән-жайлармен толықтыру маңызды:

- қарт адамдардың қылмыстық құқық бұзушылық жасауы;
- асырауында қария адамдардың болуы (елу сегіз жастағы және ол жастан асқан әйелдер, алпыс үш жастағы және ол жастан асқан еркектер);
 - а) толықтыру маңызды емес, себебі ҚР ҚҚ-нің 53- бабының 2-бөлігінде өзге де мән-жайлар деп көрсетілген;
 - ә) женілдететін мән-жайлардың қатары көп болғаны маңызды;
 - б) басқа жауап.

2. Қылмыстық жауаптылықтан және жазадан босатуды жазаны женілдету нысанына жатқызу қаншалықты дұрыс:

- а) дұрыс, себебі қылмыстық жауаптылықтан және жазадан босату үшін женілдететін мән-жайлар ескеріледі;
- ә) дұрыс емес, себебі қылмыстық жауаптылықтан және жазадан босатқанда сотталған тұлға жазасын өтемейді.
- б) басқа жауап.

3. Жазаны женілдетудің бір шарты сотталғанның шын ниетпен өкінуі болған жөн ба?

- а) иә;
- ә) жоқ, маңызды емес;
- б) шын ниетпен өкінудің женілдететін мән-жай ретінде ҚҚ-те тұрғаны дұрыс;
- в) басқа жауап.

4. Сотталғандардың қылмыстық құқық бұзушылықты қайта жасауына негізгі себеп не?

- а) жазаны женілдету шарасын қолданғанда сот кінәлінің шын ниетпен өкінетіне назар аудармайды;
- ә) кінәлінің жеке басына дұрыс мән берілмейді;
- б) қылмыстық іс-әрекеттің қауіптілік дәрежесі тиісінше ескерілмейді;
- в) б+ә;
- г) басқа жауап.

5. Қолданыстағы қылмыстық заңға сай, сотталғандардың жазасын женілдету іс-тәжірибеде қаншалықты нәтижелі?

- а) сотталғанның түзелуіне жеткелікті ықпал етеді;
- ә) Қолданыстағы қылмыстық заңмен көзделген жазаны женілдету шегі тым жоғары;
- б) Қолданыстағы қылмыстық заңмен көзделген жазаны женілдету шегі тым төмен;
- в) басқа жауап.

6. Азаны женілдету өкілеттігі кімге тиесілі болғаны жөн?

- а) тек заң шығарушыға;

- ә) тек сотқа;
- б) сот пен заң шығаруышы;
- в) басқа жауап.

7. Шартты түрде жазадан босатуды жазаны жеңілдету нысанына жатқызу қаншалықты дұрыс:

- а) дұрыс, себебі шартты түрде жазадан босату үшін жеңілдететін мән-жайлар ескеріледі;
- ә) дұрыс емес, себебі шартты түрде жазадан босатқанда сотталған тұлға жазасын өтемейді.
- б) басқа жауап.

Б ҚОСЫМШАСЫ

Қазақстан Республикасы ПМ М. Есболатов атындағы Алматы академиясы қылмыстық құқық және криминология кафедрасының аға оқытушысы, з.ғ.к., полиция подполковникі С.А. Августхан және ЖООКЖҚББИ PhD Докторантурасының 3 курс докторанты полиция капитаны М. Мәсәлімқызымен дайындалған «Қылмыстық жауаптылықтан босату. Қылмыстық жазадан босату. Соттанғандықтан арылу және алып тастау» атты қор дәрісі Қазақстан Республикасы ПМ М. Есболатов атындағы Алматы академиясының оқу процесіне ендіру туралы АҚТ

- 1. Жұмыстың атауы:** Қылмыстық жауаптылықтан босату. Қылмыстық жазадан босату. Соттанғандықтан арылу және алып тастау
- 2. Шығарылым нәтижесінің түрі:** қор дәрісі
- 3. Тапсырыс беруші:** Қазақстан Республикасы ПМ М. Есболатов атындағы Алматы академиясы
- 4. Жұмысты орындаушы(лар):** Қылмыстық құқық және криминология кафедрасының аға оқытушысы, з.ғ.к., полиция подполковникі С.А. Августхан және ЖООКЖҚББИ PhD Докторантурасының 3 курс докторанты полиция капитаны М. Мәсәлімқызы
- 5. Жұмысты орындаудың негізі:** 2018-2019 оқу жылына арналған қылмыстық құқық және криминология кафедрасының жұмыс жоспары
- 6. Ендіру туралы мәлімет:** Комиссия құрамы: Төраға: Заң институты бастығының орынбасары - күндізгі оқу факультеті бастығының орынбасары, з.ғ.к., полиция подполковникі Д.В.Еремеев, комиссия мүшелері: қылмыстық іс-журғизу және криминалистика кафедрасының бастығы, з.ғ.д., полиция полковникі А.А. Аубакирова, қылмыстық құқық және криминология кафедрасының бастығы з.ғ.к., қауымдастырылған профессор, полиция полковникі Е.М. Бимолданов, қылмыстық құқық және криминология кафедрасының аға оқытушысы, з.ғ.к., полиция подполковникі С.А. Августхан және ЖООКЖҚББИ PhD Докторантурасының 3 курс докторанты полиция капитаны М. Мәсәлімқызымен дайындалған «Қылмыстық жауаптылықтан босату. Қылмыстық жазадан босату. Соттанғандықтан арылу және алып тастау» атты қор дәрісі оқу процесінде қылмыстық құқық және криминология кафедрасына бекітілген пәндер бойынша білім алу бағдарламаларына сәйкес жоғары білім беруде қолдануды растайды.
- 7. Ендірудің тиімділігі туралы мәлімет:** «Қылмыстық жауаптылықтан босату. Қылмыстық жазадан босату. Соттанғандықтан арылу және алып тастау» атты қор дәрісі Қазақстан Республикасы ПМ М. Есболатов атындағы Алматы академиясы қылмыстық құқық және криминология кафедрасының оқу процесінде пайдаланады.

Қазақстан Республикасы ПМ
М. Есболатов атындағы Алматы академиясы
бастығының орынбасары З.Е.К.
полиция полковникі
«20» 09 2018 ж.

Т.А. Бапанов

Ендіру актісіне қосымша

Комиссия құрамы:

Төраға: Қазақстан Республикасы ПМ М. Есболатов атындағы Алматы академиясы заң институты бастығының орынбасары - күндізгі оқу факультеті бастығының орынбасары, з.ғ.к., полиция подполковнігі Д.В.Еремеев;

Комиссия мүшелері:

Қазақстан Республикасы ПМ М. Есболатов атындағы Алматы академиясы қылмыстық іс-жүргізу және криминалистика кафедрасының бастығы, з.ғ.д., полиция полковнігі А.А. Аубакирова., Қазақстан Республикасы ПМ М. Есболатов атындағы Алматы академиясы қылмыстық құқық және криминология кафедрасының бастығы з.ғ.к., қауымдастырылған профессор, полиция полковнігі Е.М. Бимолданов, Қазақстан Республикасы ПМ М. Есболатов атындағы Алматы академиясы қылмыстық құқық және криминология кафедрасының аға оқытушысы, з.ғ.к., полиция подполковнігі С.А. Августхан және Жоғары орнынан кейінгі және қосымша білім бері институты PhD Докторантурасының З курс докторантты полиция капитаны М. Мәсәлімқызымен дайындалған «Қылмыстық жауаптылықтан босату. Қылмыстық жазадан босату. Соттанғандықтан арылу және алып тастау» атты қор дәрісі оқу процесінде қылмыстық құқық және криминология кафедрасына бекітілген пәндер бойынша білім алу бағдарламаларына сәйкес жоғары білім беруде қолдануды растайды.

Комиссия төрағасы:

 Д.В. Еремеев

Комиссия мүшелері:

 А.А. Аубакирова

Комиссия мүшелері:

 Е.М. Бимолданов

В ҚОСЫМШАСЫ

Ғылыми-зерттеу жұмысты енгізу актісі

- 1. ҒЗТКЖ атауы:** «Қылмыстық жазаны жеңілдету институты: теориялық және тәжірибелік мәселелері» тақырыбы бойынша дәріс қоры
- 2. Шығатын нәтиженің түрі:** «Қылмыстық жазаны жеңілдету институты: теориялық және тәжірибелік мәселелері» тақырыбы бойынша дәріс қоры
- 3. ҒЗТКЖ тапсырыс беруші –** Қазақстан Республикасы ПМ М. Есболатов атындағы Алматы академиясының доктаранты полиция капитаны М. Мәсәлімқызының диссертациялық жұмысы бойынша
- 4. Жұмысты орындаушы:** Қазақстан Республикасы ПМ М. Есболатов атындағы Алматы академиясының доктаранты полиция капитаны М. Мәсәлімқызы
- 5. Ғылыми зерттеуді орындау негізі:** Қазақстан Республикасы ПМ М. Есболатов атындағы Алматы академиясының доктаранты полиция капитаны М. Мәсәлімқызының диссертациялық жұмысы бойынша жоспарына сәйкес
- 6. Ғылыми зерттеу інтижелерін қабылдау туралы күні мен мәлімет:** «Қылмыстық жазаны жеңілдету институты: теориялық және тәжірибелік мәселелері» тақырыбы бойынша дәріс қорын Еуразиялық технологиялық Университетінің оку үрдісіне 2021 жылдың «31» наурызында жолданған
- 7. ҒЗТКЖ-ні енгізу туралы мәлімет:** «Қылмыстық жазаны жеңілдету институты: теориялық және тәжірибелік мәселелері» тақырыбы бойынша дәріс қорын оку үрдісіне енгізу

Еуразиялық технологиялық Университеті
«Құқық» білім беру департаментінің
директоры, заң ғылымдарының кандидаты

«12» наурыз 2021 ж.

К.А. Адилова

Г ҚОСЫМШАСЫ

Ғылыми-зерттеу жұмысының нәтижелерін енгізу АКТІСІ

- 1. ҒЗТКЖ атауы:** «Қылмыстық жазаны жеңілдету институты: теориялық және тәжірибелік мәселелері»
- 2. Шығатын нәтиженің түрі:** «Қылмыстық жазаны жеңілдету институты: теориялық және тәжірибелік мәселелері» тақырыбы бойынша дәріс қоры
- 3. ҒЗТКЖ тапсырыс беруші – ПМ бөлінісі:** Қазақстан Республикасы ПМ М. Есболатов атындағы Алматы академиясының доктарантты полиция капитаны М. Мәсәлімқызының диссертациялық жұмысы бойынша
- 4. Жұмысты орындаушы (лар):** Қазақстан Республикасы ПМ М. Есболатов атындағы Алматы академиясының доктарантты полиция капитаны М. Мәсәлімқызы
- 5. Ғылыми зерттеуді орындау негізі:** Қазақстан Республикасы ПМ М. Есболатов атындағы Алматы академиясының доктарантты полиция капитаны М. Мәсәлімқызының диссертациялық жұмысы бойынша жоспарына сәйкес
- 6. Ғылыми зерттеу нәтижелерін қабылдау туралы күні мен мәлімет:** «Қылмыстық жазаны жеңілдету институты: теориялық және тәжірибелік мәселелері» тақырыбы бойынша дәріс қорын Қазақ еңбек және әлеуметтік қатынастар Академиясының Әлеуметтік ғылымдар және құқық факультетінің оку үрдісіне 2021 жылдың «07» 09 қабылданғанын раставиды.
- 7. ҒЗТКЖ-ні енгізу туралы мәлімет:** «Қылмыстық жазаны жеңілдету институты: теориялық және тәжірибелік мәселелері» тақырыбы бойынша дәріс қорын Қазақ еңбек және әлеуметтік қатынастар Академиясының Әлеуметтік ғылымдар және құқық факультетінің оку үрдісіне қосымша материал ретінде пайдалануға енгізілді.
- 8. Бөліністердің білім беру процесіне ҒЗТКЖ енгізу тиімділігі туралы мәлімет:** дәріс қоры білім алушыларға оку үрдісіне қосымша материал ретінде пайдаланылады.

Қазақ еңбек және әлеуметтік қатынастар
Академиясы Әлеуметтік ғылымдар және
құқық факультетінің деканы,
заң ғылымдарының кандидаты, доцент
2021 жылғы «07» 09

Е. Умурзаков

Д ҚОСЫМШАСЫ

Ғылыми-зерттеу жұмысының нәтижелерін енгізу АКТІСІ

- 1. ҒЗТКЖ атауы:** «Қылмыстық жазаны жеңілдету институты: теориялық және тәжірибелік мәселелері» тақырыбы бойынша дәріс қоры
- 2. Шығатын нәтиженің түрі:** «Қылмыстық жазаны жеңілдету институты: теориялық және тәжірибелік мәселелері» тақырыбы бойынша дәріс қоры
- 3. ҒЗТКЖ тапсырыс беруші – ПМ бөлінісі:** Қазақстан Республикасы ПМ М. Есболатов атындағы Алматы академиясының доктарантты полиция майоры М. Мәсәлімқызының диссертациялық жұмысы бойынша
- 4. Жұмысты орындаушы (лар):** Қазақстан Республикасы ПМ М. Есболатов атындағы Алматы академиясының доктарантты полиция майоры М. Мәсәлімқызы
- 5. Ғылыми зерттеуді орындау негізі:** Қазақстан Республикасы ПМ М. Есболатов атындағы Алматы академиясының доктарантты полиция майоры М. Мәсәлімқызының диссертациялық жұмысы бойынша жоспарына сәйкес
- 6. Ғылыми зерттеу нәтижелерін қабылдау туралы күні мен мәлімет:** «Қылмыстық жазаны жеңілдету институты: теориялық және тәжірибелік мәселелері» тақырыбы бойынша дәріс қорын Д.А. Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясының оку үрдісіне 2021 жылдың «12» 10 қабылданғанын растайды.
- 7. ҒЗТКЖ-ні енгізу туралы мәлімет:** «Қылмыстық жазаны жеңілдету институты: теориялық және тәжірибелік мәселелері» тақырыбы бойынша дәріс қорын Д.А. Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясының оку үрдісіне қосымша материал ретінде пайдалануга енгізілді.
- 8. Бөліністердің білім беру процесіне ҒЗТКЖ енгізу тиімділігі туралы мәлімет:** дәріс қоры білім алушыларға оку үрдісіне қосымша материал ретінде пайдаланылады.

Д.А. Қонаев атындағы Еуразиялық
заң академиясының қылмыстық-құқықтық
пәндер және құқықкорғау қызметі
кафедрасының аға оқытушысы,
құқық магистрі
2021 ж. «12» 10

Н.Г. Рахимова
Оқу бөлімі

Н.Г. Рахимова заместитель начальника
отдела басш. Руководитель кафедры